

MARK TERENSİ VARRON

LATIN DİLİ HAQQINDA

I cild

(V-VII kitablar)

İngilis dilindən tərcümə edən: Aysel Əhmədova

Elm və təhsil
Bakı – 2020

*Bibliografiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur
(protokol № 9, 25 noyabr 2019-cu il).*

İngilis dilindən tərcümə edən: **Aysel Əhmədova**

Redaktor: **İlhami Cəfərsəy**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəyçilər: **Aslan Məmmədli**
*filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor*
Sevinc Əliyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru

**Mark Terensi Varron. Latın dili haqqında. 2 cildə. I cild. Bakı,
“Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2020, 240 səh.**

Mark Terensi Varron qədim Romanın ən böyük alimlərindən biri hesab olunur. Onun yazdığı “De lingua latina” (“Latın dili haqqında”) adlı əsər latın dili haqqında yazılmış ilk əsərlərdən biridir. 25 kitabdan ibarət olan bu əsərin 6 kitabı (V-X kitablar) bu dövrə gəlib çatmışdır. I cildə etimologiyaya həsr olunmuş V-VII kitablar verilmişdir.

4602000000 qrifli nəşr

N-98-2020

© "Elm və təhsil", 2020

ÖN SÖZ

Mark Terensi Varron Roma dövrü İtaliya tarixinin ən qüvvətli mütəfəkkirlərindən biridir. O, e.ö. 116-cı ildə Troya mənşəli Sabin ailəsində anadan olmuş, e.ö. 27-ci ildə 89 yaşında vəfat etmişdir. Onun 620 kitabdan ibarət elmi və bədii əsərlərindən müəyyən hissəsi dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Avropa tarixçiləri Varronun Sabin mənşəyi üzərində çox da dayanmırlar. Ötəri şəkildə qeyd edirlər ki, böyük mütəfəkkir Orta İtaliyada Sabin ölkəsində doğulmuşdur.

Sabinlər qədim İtaliyanı Ön Asiya mənşəli etnoslarından biridir. Onlar rutullarla tarixçilərin İtaliyanın Axillesi adlandırdıqları sərkərdə Durnanın ətrafında birləşmiş, dörd yüz il Etrusk mədəniyyətini qorumuş, ölkənin latınlaşmasının qarşısını almışlar.

Mark Terensi Varron dünyaya gələndə artıq fasilələrlə 145 il çəkən Pun müharibəsi qurtarmış, etrusklarla italiklər məğlub olmuş. Romalılar ölkənin hakim xalqına çevrilmişlər.

Romalıların hakimiyyətə gəldikləri illərdə Etrusk və İtal ailələri öz üstünlüyünü itirmiş, latın dili hakim dilə çevrilmişdi. Qüdrətli alim öz əsərlərini latın dilində yazmışdır.

Aysel Əhmədovanın tərcümə etdiyi əsərin türkoloji tədqiqat üçün ən dəyərli fəsilləri onun etimologiyaya aid hissəsidir. Məsələn, müəllif Alp dağlarının adının mənşəyindən bəhs edərkən yazır ki, Alp adı İtaliyada latınlardan əvvəlki dövrə aiddir.

Mark Terensi Varron yazır ki, Romanın qüdrətli şairlərindən biri Pakuvi, yəni Bakuvi soyadı daşıyırdı. Mark Bakuvi e.ö. 220-ci ildə anadan olmuş, e.ö. 130-cu ildə 90 yaşında vəfat etmişdir.

Bakı ölkəmizdə yalnız bir şəhərin adı deyildir. Ön Asiyanın elitar kahin nəsillərindən birinin adıdır. Onların bir

hissəsi Troyanın işğalından qabaq Misirə, bir hissəsi Troyanın süqutundan sonra İtaliyaya köçmüşdür¹.

Əsərdə verilən ən qiymətli bilgilərdən biri Burut nəslinə haqqındadır. Latındilli mənbələrdə Brut adlandırılan Burut İtaliyanın latınlara qədərki zadəgan nəsilindən biridir. Həmin nəsil e.ö. VI əsrdən ölkənin siyasət və mədəniyyət tarixində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Yuli Sezar Britaniyaya qoşun yeritməzdən əvvəl senatın iclasında demişdi: –Britaniyanı bizim troyalı qardaşımız Burut özünə vətən eləmişdir. Biz Britaniya adalarını tutmalı, iki qardaşın ölkəsini birləşdirməliyik.

Britaniya etnotoponimi qədim xəritələrdə Burutoniya, yəni Burut ölkəsi kimi göstərilmişdir. Burut qırpaq nəsilindən biridir. V.V.Bartold. V.V.Radlov XIX əsrin sonlarında qazaxlar və qırğızlar arasında müşahidə etmişdilər.

Mark Terensi Varronun, Sili İtalikin, Publi Maron Vergilinin əsərləri orijinaldan dilimizə tərcümə olunmalıdır. Çünki orada İtaliyanın qədim şəhər və kənd adları tarixən olduğu kimi verilmişdir. Həmin əsərlərdə Tibr çayı Tiber adlandırılır. Tiberlər də latın deyildilər. Cənubi-qərbi Avropaya indiki Türkiyə ərazisindən gəlmişdilər.

Tiber şumer və xatti yazılarında dəmir deməkdir. Tiberlər e.ö. III-II minilliklərdə bürünc silahlar, bəzək əşyaları hazırlayırdılar.

Etruskların və italiklərin dövründə İtaliyada Bərdə adlı şəhər var idi. Latındilli mənbələrdə həmin şəhər Parteonina və Parteqonia adlandırılır. Bu da Bərdə və ya Bərdək nəslinin şəhəri deməkdir. Latınlar həmin şəhəri tutandan sonra Neapol adlandırdılar.

Roma şəhərinin rəmzi Rom ilə Rimi əmizdirən dişi qurd sayılır. Kapitol qancığı adlandırılan həmin dişi canavarın adı

¹ Cəfərsoy İ. Bir Misir mifində günəşli Bakı. AMEA-nın “Məruzələr”i, № 3, Bakı: Elm, 2008, s.208-212.

Etrusk güzgülərində Tula oba adlandırılır. Tula da, oba da bizim sözlərimizdir.

Tula nəslinin bir hissəsi Moskva yaxınlığında Tula şəhərini salmışdır. Ruslar Tula şəhərini tutanda yerli əhali türk dillərinin arxaik bir ləhcəsində danışır.

Əsərin maraqlı məlumatlarından biri albanlar haqqındadır. Varron, Sili İtalik, Vergili yazırlar ki, onlar İtaliyanın latınlara qədərki etnoslarından biridir.

Albanlar Orta İtaliyada iki Alban şəhəri salmışdılar. Onları şimala sıxışdırandan sonra, latınlar şəhərlərini dağıtdılar və yaxınlıqdakı gölü Alba lonqa adlandırdılar.

Siciliyanın tarixi toponimiyası latındilli şairlərin əsərlərində xüsusi maraq doğurur. Çünki adanı Troya dövründən XI əsrə qədər fasilələrlə Karaman, Sarıçin, Malıbəy, Ereqli və b. nəsillər idarə etmişlər.

VIII əsrdə normanlar Siciliyanı tutub Tanqried sülaləsini hakimiyyətə gətirdilər. Tanqried tanrıya tapınan nəsil deməkdir. Çünki tanrıçı türklər o zaman Balta adlanan Baltik dənizi sahilində dənizçi varyaqları özlərinə tabe etmiş, birləşmiş qüvvələrlə Normandiyanı, daha sonra Siciliyanı tutmuşdular. Siciliyanı və Karfageni işğal edə bilənlər Aralıq dənizindəki ticarətə nəzarət edirdilər.

Varronun və digər latındilli tarixçilərin əsərlərində Etrusk dövründən qalma yüzlərlə söz vardır. Həmin sözlərin mənalarnı anlamaq üçün lüğətlərə baxmaq gərək deyil. Məsələn: göndən tikilən qoruyucu geyimə *tunika* deyilir. Buna uyğun olaraq Azərbaycan dilinin tarixi leksikasında gönlək, yəni köynək sözü vardır.

Makedoniya və Roma ordusunun 32 nəfərlik ön dəstəsi zəhmli, hündür boylu əsgərlərdən seçilir və *turna* adlanırdı. Çünki onlar düşmənin qarşısında dururdu, duruş gətirirdi.

Avropa dillərində latın dilindən alınma prins sözü vardır. Latın dilində öndər adamlar principium adlanır. Etrusk dilindən

alınma bu söz birinci deməkdir. Yaxud latın dilindəki *senat*, senator sözləri Etrusk dilindəki *şan ata* sözündən törəmişdir.

Şan atalar *kur* adlanan xalq yığıncaqlarında ön sıralarda oturardılar. Şan ata, yəni şanlı ata sözündən senator titulu düzəlmişdir.

Mark Terensi Varronun “Latın dili haqqında” kitabı Dilçilik İnstitutunun dövlət plan işlərindən biridir. Yaxın illərdə digər latın və yunandilli şairlərin, alimlərin də əsərləri ana dilimizə tərcümə ediləcəkdir.

MARK TERENSİ VARRON: HƏYATI VƏ YARADICILIĞI

Mark Terensi Varron (e.ə. 116-27) qədim Romanın ən görkəmli alimlərindən biridir. Reata yaxınlığında anadan olmuşdur. Müxtəlif dövlət vəzifələrində çalışmışdır: kvestor, plebeylər tribunu, pretor və s. Əvvəllər Pompeyin tərəfdarlarından biri kimi çıxış etmiş, Farsal müharibəsindəki məğlubiyətdən sonra Sezara təslim olmuşdur. E.ə. 47-ci ildə Sezar tərəfindən əfv edilmiş və Roma kitabxanasının rəhbəri təyin edilmişdir. Ancaq Antoni tərəfindən bu vəzifədən uzaqlaşdırılmış, e.ə. 43-cü ildə qanundan kənar edilənlər siyahısına daxil edilmişdir. Sonralar Oktavian Avqustun rəğbətini qazanmış və onun hakimiyyəti dövründə həyatını bütövlükdə elmi tədqiqata həsr etmişdir.

Varron Roma filoloqu Lusi Eli Stilonun rəhbərliyi altında təhsil almış, sonra isə Afinaya getmiş və yunan filosofu Askalonlu Antioxun şagirdi olmuşdur.

Mark Terensi Varron çox müxtəlif sahələrə həsr olunmuş elmi əsərlərin müəllifi olmuşdur. Məşğul olduğu sahələrin genişliyinə görə o, qədim Romanın bütün elm xadimlərindən üstün sayılmışdır. Petrarkeya görə, Varron Vergili (şair) və Siserondan (natiq) sonra “Romanın üçüncü böyük işığı” və ən böyük alimidir. Böyük Plininin sənədlərindən anlaşılır ki, Varron qədim Romada sağlığında heykəli qoyulan yeganə şəxsdir¹. Siseron Varron barədə yazmışdır ki, o, “bütün müdriklik və bütün biliklərin sistematik hesabatını” vermişdir².

¹ Pultrová L. Remarks on Varro’s word-order // Acta Universitatis Carolinae, Philologica 2, 2017, s. 81.

² Volk K. Varro and the disorder of things //

https://www.academia.edu/31458616/_Varro_and_the_Disorder_of_Things._HSCP_forthcoming_, s.4.

O həmçinin bildirmişdir ki, Varron romalıları öz mədəniyyətlərinə qarşı etinasızlıqları nəticəsində yadlaşdıqları doğma şəhərlərinə – Romaya qaytarmışdır¹. Müqəddəs Avqustin isə Varron haqqında yazmışdır: “O qədər çox oxumuşdur ki, nə isə yaza biləcəyi boşluq tapmasına təəccüblənirik, o qədər çox şey yazmışdır ki, yazdığı bu qədər şeyi bir adamın çətinliklə oxuya biləcəyinə inanırıq”².

Varronun 620 kitabdan ibarət 74 elmi və bədii əsərinin olduğu göstərilir. Bunlardan yalnız bir əsər (“De re rustica”, yaxud “Rerum rusticarum libri tres”) dövrümüzə gəlib çatmış, digər əsərlərindən isə fraqmentlər – bir neçə kitab saxlanmışdır. Varronun dövrümüzə gəlib çatmamış əsərlərinin sayı daha çoxdur: “Antiquitates rerum humanarum et divinarum” (“İnsani və ilahi varlıqların qədimlikləri”), “Disciplinarum” (“Fənlər”), “De rebus urbanis” (“Şəhər mövzusu haqqında”), “De gente populi Romani” (“Roma əhalisinin nəsilləri haqqında”), “De sua vita” (“Öz həyatı haqqında”), “De familiis Troianis” (Troyanın ailələri haqqında), “De antiquitate litterarum” (“Qədim ədəbiyyat haqqında”), “De philosophia” (“Fəlsəfə haqqında”) və s. Onun hüquq, coğrafiya, meteorologiya haqqında da əsərlərinin olduğu qeyd edilir.

E.ə. 37-ci ildə kənd təsərrüfatına həsr olunmuş “De re rustica” (“Kənd həyatı haqqında”) adlı əsər yazmışdır. Varronun Bu əsər 3 kitabdan ibarətdir: 1. əkinçilik, 2. mal-qara; 3. balıq ehtiyatları. Asan oxunması üçün dialoqla yazılmış bu əsər Vergilinin “Georgiklər”i üçün mənbə olmuşdur.

Kilsə xadimləri Varronun “Qədimliklər kitabı”ndan Roma dini üçün zəngin informasiya mənbəyi kimi istifadə

¹ Yenə orada, s.11.

² Hanegelioglu A.D. Marcus Terentius Varro'nun De Lingua Latina eserinin VIII.-X. Kitapları çerçevesinde antikçağda benzeşim (analogiya) – ayrışım (anomalıa) ihtilafı ve Varro'nun bu ihtilafdaki tutumu. Yüksek lisans tezi. İstanbul, 2019, s.17.

etmişlər. Bu kitab Yuli Sezara həsr olunmuşdur. Müəllif “Latın dili haqqında” adlı kitabında bir çox yerdə bu əsərə istinad etmişdir.

“Fənlərin doqquz kitabı” özündən sonrakı alimlər üçün, xüsusən də Böyük Plini üçün nümunə rolu oynamışdır. Bu kitabda müəllif fənləri təsnif etmiş və 9 əsas fənn müəyyənləşdirmişdir: qrammatika, ritorika, məntiq, hesab, həndəsə, astronomiya, musiqi nəzəriyyəsi, tibb, memarlıq. Bu bölgüyə əsasən sonralar “orta əsrlərin yeddi müstəqil sənəti” müəyyənləşdirilmişdir.

“Varron xronologiyası” adlı ilə tanınan əsərində isə öz dövrünə qədər baş vermiş hadisələri illər üzrə təqdim etmişdir. Burada müəyyən səhvlərin də varlığı göstərilə də, əsər nümunəvi xronologiya kimi qəbul olunmuşdur.

“Portretlər” adlı əsərində 700 məşhur yunan və Roma müəllifinin qısa bioqrafik öçerkləri verilmişdir.

Varronun çox müxtəlif elm sahələrinə müraciət etməsi tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və onun bu işi görməkdə əsas məqsədi müxtəlif şəkildə izah edilmişdir. “Belə görünür ki, senator bütün əldə oluna biləcək bilikləri kodlaşdırmaq, öz yazılarında varlıqların nizamını izah etmək və bu yolla da, Klavdiya Moattinin dediyi kimi, “Roma dünyasının müntəzəm kataloqunu yaratmaq” arzusunda olmuşdur¹. Başqa sözlə, Varron öz əsərləri vasitəsilə dünya nizamını izah etmək, oxucuları üçün aydınlaşdırmaq istəmişdir².

Varron bütün elm sahələrinə aid əsərlər yazmışdır, ancaq onların əsasında bir vahid Roma dünyası dayanır: “Varronun

¹ Volk K. Varro and the disorder of things // https://www.academia.edu/31458616/_Varro_and_the_Disorder_of_Things._HSCP_forthcoming_, s.4.

² Yenə orada, s.14.

tədqiq etdiyi dünya həm həqiqi, həm də linqvistik təsvirdə, əslində, bir xüsusi dünyadır – Roma dünyası”¹

Mark Terensi Varron bədii əsərlər də yazmışdır. 150 kitabdan ibarət Menipp satiraları müxtəlif mövzulara həsr olunmuş şeir və nəsr əsərlərindən ibarətdir. Bu satiralar e.ə. III əsrdə yaşamış kinik filosof Qadaralı Menippin şərafinə belə adlandırılmışdır. Onlardan cəmi 600 sətir və 90 başlıq qalmışdır. Bu əsərlər iki əsas mövzuya həsr olunmuşdur: yunan fəlsəfəsinin cəfəngliyi və müasir dövrdə maddi nemətlərə çox yüksək dəyər verilməsi.

Varronun dilçiliyə həsr etdiyi yeganə əsəri “De lingua latina” deyil. O, “Fənlərin doqquz kitabı”nın birincisini qrammatikaya həsr etmişdir. Pompeyə ithaf olunmuş 3 kitabdan ibarət əsəri “De origine linguae latinae” (“Latın dilinin mənşəyi haqqında”) adlanır. Bundan əlavə, yunan dilində yazdığı və söz yaradıcılığına həsr etdiyi azı 3 kitabdan ibarət bir əsərinin də olduğu göstərilir. “Quaestiones Plautinae” adlanan və 5 kitabdan ibarət əsəri Plavtın komediyalarındakı ümumişlək olmayan sözlərin izahlarından ibarətdir. Onun “De similitudine verborum” (“Sözlərin oxşarlığı”) adlı əsəri söz və formaların qaydalılığına – analogiyaya, “De utilitate sermonis” (“Nitqin faydaları”) adlı əsəri isə anomaliya və ya qaydasızlığa həsr olunmuşdur və hər iki əsər 3 kitabdan ibarətdir. 5 kitabdan ibarət “De sermone latino” (“Latın nitqi”) adlı əsər orfoqrafiya və şeir vəznələri haqqındadır.

Varron dilə digər elm sahələrinə aid yazdığı əsərlərdə də latın dili barədə məlumatlardan istifadə etmişdir: “Varron tez-tez tarixi problemlərin linqvistik həllini irəli sürür, çünki o, dilin dünyanı bir əsas düzgün yolla təmsil etməsinə əsaslanan modeldən istifadə edir”².

¹ Yenə orada, s.8.

² Volk K. Varro and the disorder of things //

Varron öz dövründə nə qədər böyük alim hesab olunsada, üslub cəhətdən müasirləri tərəfindən tənqid edilmişdir. “Varrona öz müasirlərinin bu qədər heyranlığını qazandıran onun yazılarının estetik dəyəri olmamışdır, bu, tamamilə onun yazılarının məzmunu, hətta bundan da çox onların heyratəmiz genişliyidir”¹. Onun əsərlərinin üslubi xüsusiyyətləri sonrakı dövrlərdə də diqqəti cəlb etmişdir. Burada maraq doğuran əsas cəhət M.T.Varronun əsərlərində cümlədəki söz sırasının pozulması, yaxud qədim latın normasından kənara çıxılmasıdır. Normal söz sırasında əvvəl daha az informasiya yükünə malik tema, daha sonra isə əsas informasiyanı özündə daşıyan rema gəlir. Varronun cümlələri isə heç də həmişə rema ilə bitmir. “Bu üsul mətnin anlaşılmaz olması fikrini yarada bilər, yaxud oxucuları geri qayıdıb mətni yenidən yazmağa vadar edə bilər”². Eduard Norden “De lingua latina”-nı “latın dilinin ən pis üslubu ilə yazılmış latınca mətn” adlandırmışdır³. Kollart Varronun üslubundakı əsas çatışmazlıqları belə göstərmişdir: əvəzlilərdən yanlış istifadə, tez-tez baş verən ellipsis, sintaktik qaydasızlıq, tez-tez baş verən lazımsız təkrarlar, yaxud əksinə, semantik cəhətdən lazımlı elementlərin buraxılması, üslubda qısalığa meyil⁴. Varron cümlədə söz sırası və intonasiyadan istifadədə ənənədən kənara çıxmaqla “oxucuları hazır

https://www.academia.edu/31458616/_Varro_and_the_Disorder_of_T_hings._HSCP_forthcoming_, s.7.

¹ Pultrová L. Remarks on Varro’s word-order // Acta Universitatis Carolinae, Philologica 2, 2017, s. 81.

² Yenə orada, s. 81.

³ Hanegelioglu A.D. Marcus Terentius Varro’nun De Lingua Latina eserinin VIII.-X. Kitapları çerçevesinde antikçağda benzeşim (analogiya) – ayrışım (anomalía) ihtilafı ve Varro’nun bu ihtilaftaki tutumu. Yüksek lisans tezi. İstanbul, 2019, s.18.

⁴ Yenə orada, s.82.

olmadıqları xətti oxuma prosesində onun niyyətini başa düşmək kimi çətin tapşırıq qarşısında qoyur”¹.

M.T.Varron üslub cəhətdən çox tənqid olunsada, irəli sürdüyü fikirlər yüksək qiymətləndirilmişdir: “Varron özündən 5 əsr sonra yaşamış Prissiandan əvvəlki ən geniş və ən orijinal dilçilik düşüncəsinə malik müəllifdir”². O, latın dilindəki bəzi sözlərin təhlilində qədim yunan dilindən də istifadə etmişdir. Hər iki dili bilməsi və linqvistik təhlillərində bunlardan istifadə etməsi onun üstün cəhəti hesab olunur³. Məhz müxtəlif dillərin müqayisəsi Varronda dil universaliləri barədə fikirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, o, sözdəyişməni (*declinatio*) bütün dillər üçün vacib xüsusiyyət saymışdır⁴. “*Declinatio* Varronun terminologiyasında çoxmənalı qrammatik termdir, müxtəlif müasir dilçilik terminlərinə uyğun gəlir. Ona görə də bu, isimlərdə “hallanma”, feillərdə “təsriflənmə”, ön və son şəkilçilərlə “söz yaradıcılığı” və “leksik birləşmə” deməkdir”⁵.

Varronun əsərlərinin tənqid olunan cəhətlərindən biri də buradakı bölgülərin çaşdırıcı olması, müəllifin qurduğu sxemlərin tərkib hissələrində ardıcılığın pozulması, yaxud sxemin müəyyən tərkib hissəsinin buraxılmasıdır⁶. Latın dilindəki sözlərin və bu sözlərin aid olduğu məfhumların təsnifində də oxşar xüsusiyyət müşahidə olunur.

“De lingua latina” – 25 kitabdan ibarət olmuş, bunlardan 6-sı (V-X kitablar) bu günə gəlib çatmışdır. Digər hissələrdən

¹ Yenə orada, s.89.

²Dinu D. Varro on lexical creation in Latin // Studii și cercetări de onomastică și lexicologie (SCOL), 2017, s.116.

³Yenə orada, s.105.

⁴ Yenə orada, s.106.

⁵ Yenə orada, s.108.

⁶Volk K. Varro and the disorder of things //

https://www.academia.edu/31458616/Varro_and_the_Disorder_of_Things. HSCP forthcoming, s.15.

isə fraqmentlər saxlanmışdır. 50 əlyazma nüsxəsinin olduğu və bunların vahid bir əlyazmadan köçürüldüyü güman olunur¹. İlk dəfə 1471-ci ildə nəşr olunmuşdur².

Burada Roland Kentin 1938-ci ildə ingilis dilinə etdiyi tərcümədən istifadə olunmuşdur. Ancaq kitab daha əvvəl Jan Jak Nikola Huot tərəfindən fransız (1845), Pyetro Kanal tərəfindən isə italyan dilinə (1874) tərcümə edilmişdir.

“Latın dili haqqında” adlı əsərdəki mövzular aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

- I kitab – ümumi baxış, giriş;
- II-IV kitablar – etimologiya nəzəriyyəsi:
- II kitab – etimologiya əleyhinə fikirlər;
- III kitab – etimologiya tərəfdarı fikirlər;
- IV kitab – etimologiyanın forması;
- V-VII kitablar – etimologiyanın tətbiqi:
- V kitab – yer və əşya adları;
- VI kitab – zaman və hərəkət adları;
- VII kitab – şairlərin işlətdiyi adlar;
- VIII-X kitablar – morfologiya nəzəriyyəsi:
- VIII kitab – analogiya əleyhinə fikirlər;
- IX kitab – analogiya tərəfdarı fikirlər;
- X kitab – analogiya forması;
- XI-XIII kitablar – morfologiyanın tətbiqi;
- XIV-XXV kitablar – sintaksis³.

¹ Hanegelioglu A.D. Marcus Terentius Varro'nun De Lingua Latina eserinin VIII.-X. Kitapları çerçevesinde antikçağda benzeşim (analogiya) – ayrışım (anomalía) ihtilafı ve Varro'nun bu ihtilaftaki tutumu. Yüksek lisans tezi. İstanbul, 2019, s.18.

² Yenə orada, s.22.

³ Hanegelioglu A.D. Marcus Terentius Varro'nun De Lingua Latina eserinin VIII.-X. Kitapları çerçevesinde antikçağda benzeşim (analogiya) – ayrışım (anomalía) ihtilafı ve Varro'nun bu ihtilaftaki tutumu. Yüksek lisans tezi. İstanbul, 2019,, s.25.

Əsərin bir hissəsinin Siserona həsr olunması onun e.ə. 43-cü ilə qədər yazıldığını göstərir.

Bu kitabın ən əhəmiyyətli cəhətlərindən biri burada qədim Roma şairlərinin əsərlərindən nümunələr verilməsidir. Bu cəhətdən əsərin şairlərin istifadə etdiyi sözlərə həsr olunmuş və bir çox şeirdən nümunələr daşıyan VII kitabı xüsusilə seçilir. Əsəri ingilis dilinə tərcümə edən R.Kent bu nümunələri qədim Roma ədəbiyyatından dövrümüzdə qədər gəlib çatmış nümunələrlə qarşılaşdırmış və bunların bir çoxunun eyniyyət təşkil etdiyini müəyyənləşdirmişdir. Bu da Varronun nümunələr verməkdə nə qədər diqqətli olduğunu göstərir.

İngilis dilinə tərcümə zamanı Varronun üslubu qorunmağa çalışılmışdır. Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı da müəyyən qədər dilimizə uyğunlaşdırılsa da, üslubda dəyişiklik olunmamışdır. Bədii ədəbiyyatdan və müxtəlif sahələrə aid elmi kitablardan və rəsmi sənədlərdən verilmiş nümunələrin latın dilindəki variantları və tərcümələri birlikdə göstərilmişdir. Rəqəmlərlə qeyd olunmuş izahlar R.Kentin ingilis dilinə tərcüməsindən götürülmüş, ulduz işarəsi ilə qeyd olunmuş izahlar isə Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı əlavə edilmişdir.

Sözlərin mənşəyi elmi haqqında
Siserona müraciətlə
Burada IV kitab bitir və
V KİTAB
başlayır

I. 1. Mən latın dilində adların hansı yollarla əşyalara verildiyini altı kitabda¹ izah etməyi öz öhdəmə götürmüşəm. Bu kitabdan əvvəl artıq bunların üçün² yazmışam və onları Septumiyə³ ünvanlamışam; onlarda mən etimologiya adlanan elm sahəsindən söz açmışam. Buna qarşı irəli sürülə biləcək fikirləri mən birinci kitaba, bunun xeyrinə deyilənləri ikinciyə, bunu təsvir etməklə kifayətlənənləri isə üçüncüyə daxil etmişəm. Sizə⁴ ünvanlanmış sonrakı kitablarda mən latın dilində əşyaların adlarının nəyə əsasən verilməsi problemini müzakirə edəcəyəm: həm sadə xalqın adətən istifadə etdiklərinin, həm də şairlərdə rast gəlinənlərin.

2. Madam ki, hər bir söz iki ilkin xüsusiyyətə malikdir: bu adın hansı əşyadan və hansı əşyaya verilməsi (ona görə də *pertinacia* “əzmkarlıq” nədən yaranıb⁵ sualı meydana çıxanda göstərilir ki, *pertendere* “təkid etmək”dəndir: bunun hansı

¹ II-VII kitablar; I kitab giriş idi.

² II-IV kitablar.

³ Varronun kvestoru, bax: vii. 109; lakin nə vaxt və harada yaşadığı naməlumdur. Güman ki, o, Vitruvinin “de Arch”, vii. praef.-də adını çəkdiyi memarlıq haqqında yazan yazıçı olmuşdur və hətta “Libri Observationum”un tərtibçisi olmuşdur ki, Kvintilian tərəfindən adı çəkilmişdir, “Institutio oratoria”, iv. 1. 19.

⁴ Varronun bu əsərin qalan hissəsini, çox güman ki, e.ə. 47-45 illərdə yazılmış V-XXV kitabları ünvanladığı Siseron.

⁵ Əslində, *pertinax*dan düzəlmiş mücərrəd sözdür ki, o özü də *tenere* “tutmaq”dan düzəlmiş *tenax* “inadçı” sözündən əmələ gəlmiş mürəkkəb sözdür.

əşyaya aid olduğu o zaman deyilir ki, onun *pertinacia* “inadkarlıq” olması izah olunur, yəni təkidin baş verməməli olduğu yerdə baş verməsi, insan möhkəm durmalı olanda təkid edirsə, bu, *perseverantia* “mətanət”dir); sözlərin nə üçün və haradan gəldiklərin təhlil olunduğu birinci hissəni yunanlar Etimologiya, o biri hissəni isə Semantika adlandırırlar. Bu iki məsələ barədə mən sonrakı kitablarda danışacağam, onları bir-birindən ayırmayacaq, amma ikinciyə daha az diqqət yetir.

3. Bu münasibətlər adətən aşağıdakı səbəblərdən xeyli qaranlıq qalır: Müraciət olunan sözlərin heç də hamısı artıq mövcud deyil, çünki aradan keçən müddət onların bəzilərini gizlətməmişdir. Nə indi işlənən sözlərin hamısı müəyyən qeyri-dəqiqlik olmadan işlənir, nə də düzgün işlənən hər bir söz qədimdə olduğu kimi qalır, çünki bir çox söz hərflərin dəyişməsi ilə maskalanmışdır. Bəziləri də var ki, onların mənşəyi öz dilimizin doğma sözlərindən deyil. Bir çox söz indi bir şeyi ifadə edir, ancaq keçmişdə başqa bir şeyi ifadə etmişdir, *hostis* “düşmən” sözündə olduğu kimi: çünki qədim zamanlarda bu sözlə Roma qanunlarına tabe olmayan ölkədən olan yad adamını nəzərdə tutmuşlar, indi isə onlar bu adı həmin dövrdə *perduellis* “düşmən”¹ adlandırdıqlarına vermişlər.

4. Mən müzakirənin başlangıç nöqtəsi sözlərin düzəltmə və hal formalarını götürürəm ki, onların mənşəyi daha asan görünə bilər. Aydındır ki, biz işi bu yolla görməliyik, çünki biz adlıq halda *inpos* “gücsüzlük” deyəndə onun *potentia*² “güc” sözündən olması təsirlik halda *inpotem* deməyimizə nəzərən daha çətin aydınlaşır və *pos*³ “güclü” dedikdə bu, *inposa* nəzərən

¹ Bax: vii. 49.

² *Potentia* sözündən deyil; ancaq hər ikisi *pot-* kökündəndir.

³ Təcrübədə ikihecalı *potisin* xeyrinə istifadədən çıxarılmışdır.

daha da qaranlıq olur; çünki *pos*¹, görünür, *potens* “güclü”dənsə *pons* “körpü” mənası ifadə edir.

5. Zamanın korlaya bilmədiyi bəzi şeylər olsa da, onun korladıqları da çoxdur. Oğlan vaxtı gözəl gördüyün adamı qoca yaşlarında çirkin görürsən. Üçüncü nəsil eyni bir şəxsi birinci nəslin gördüyü kimi görmür. Ona görə də unutqanlıqın hətta bizim əcdadlarımızdan da aldıqları var və Musi ilə Brutun² qaçaqları izləyən diqqətliliyi də bunları geri qaytara bilməz. Mənə gəlincə, hətta mən onların izləyə bilməsəm də, bu işdə yavaş hərəkət etməyəcəyəm, məhz buna görə onları bacardığım qədər cəld təqib edəcəyəm. Çünki nə bu şeylərin tapılacağı meşədə kiçik bir qaraltı, nə bizim çatmaq istədiyimiz yerə doğru tapdalanmış cığır var, bu cığırda ovçunu öz yolundan döndürə biləcək maneələrin çatışmazlığı isə hiss olunmur.

6. Beləliklə, kim ki populyar istifadədə dəyişmənin bütün növlərini özündə saxlayan bu yeni və köhnə sözlərdə dəyişikliklərin neçə üsulla baş verdiyini müşahidə edirsə, sözlərin mənşəyinin yoxlanması onun üçün daha asan olacaq, çünki o görəcek ki, bu sözlər, əsasən, mənim əvvəlki kitablarda göstərdiyim kimi, iki cərgədə birləşmiş dörd səbəb hesabına baş verir. Dəyişmələr tək-tək hərflərin düşməsi və ya artırılması ilə və onların transpozisiyası və ya dəyişməsi hesabına və buna oxşar olaraq hecaların uzanması və ya qısalması və onların artırılması və düşməsi hesabına baş verir; mən bunların necə anlayışlar olduğunu əvvəlki kitablarda nümunələrlə layiqincə

¹ Burun samiti olan *s* səmindən əvvəl qismən və ya tamamilə düşdüyü üçün; bax: adi yazı qaydası *cosol=consul*.

² P. Musi Ssevola və M. Yuni Brut e.ə. 150-130-cu illər arasında yaşamış görkəmli hüquqşünaslar və hüquq sahəsində əsərlər yazan yazıçılardır. Musi, görünür, bir böyük pontifik kimi, “Annales Pontificum”u toplamış və nəşr etdirmiş və onların sonralar böyük pontifik tərəfindən yazılmasına son qoymuşdur.

göstərdiyim üçün, fikirləşdim ki, burada yalnız həmin əvvəlki müzakirəyə dair bir xatırlatma verməliyəm.

7. İndi isə mən ayrı-ayrı sözlərin mənşəyini təqdim edəcəyəm ki, onların izahında dörd səviyyə var. Bu səviyyələrin ən aşağısına hətta sadə xalq da gəlib çıxa bilər; kim *argentifodinae*¹ “gümüş mədəni” və *viocurus* “yol nəzarətçisi”nin mənşələrini görmür ki. İkincisi isə qədim qrammatikanın nail olduğudur, bu, şairin dəbə saldığı və düzəltdiyi hər bir sözü necə yaratdığını göstərir. Buraya Pakuvinin²:

Rudentum sibilus,

İplərin pıçılısı

Yenə onun³,

Incurvicervicum pecus,*

Əyri boyunlu sürü

Yenə onun⁴,

*Clamide clupeat b(r)acchium.**

Öz mantıyası ilə o, qolunu qoruyur –
sözləri aiddir.

8. Üçüncü səviyyə fəlsəfənin yüksəltdiyi səviyyədir və ora çatanda ümumi istifadədə olan sözlərin təbiəti açılmağa başlayır, məsələn, *oppidum* “səhər” və *vicus* “evlər cərgəsi”⁵ və *via* “küçə” öz adlarını nədən alıb. Dördüncü isə müqəddəs yerin və böyük rahibin misteriyalarının olduğu yerdədir: əgər mən orada bütöv biliyə çatmasam, mən müəyyən fərziyyələr

¹ Bax: viii. 62.

² “Tevkr”.

³ Nereyin delfinlərini nəzərdə tutaraq; bütöv sətir Kvintiliandandır, “Institutio oratoria”, i. 5. 67, *Nerei repandirostrum incurvicervicum pecus.*

⁴ “Hermiona”; bütöv sətir Noni Marseldəndir, 87. 23 M.: *currum liquit, clamide contorta astu clipeat braccium.*

⁵ Ya bütöv kiçik “kənd”, ya da böyük şəhərdəki “küçə” bu mənadan gəlir.

axtaracağam ki, hətta biz xəstə olanda həkim bizim sağlamlığımızla bağlı məsələlərdə ona müraciət edir.

9. Ancaq mən ən yüksək səviyyəyə çatmasam da, yenə də ikincidən daha irəli gedəcəyəm, çünki mən yalnız Aristofanın lampasından¹ yox, həm də Kleantınkindan² dərs almışam. Mən yalnız şairlərin sözlərinin necə uydurulduğunu izah edənlərdən daha irəli getmək arzusundayam. Çünki bu, düzgün görünür ki, mən Enninin yaratdığı sözün mənbəyini axtarım, ondan çox əvvəl Kral Latinusun yaratdığına isə fikir verməyim, çünki mən şairlərin sözlərinin çoxundan xeyirdən çox həzz alıram, qədim sözlərdən isə həzzdən çox xeyir qazanıram. Bəs, əslində, kral Romulusdan miras aldığım bu sözlər mənə şair Livinin³ qoyub getdiklərindən daha çox aid deyilmi?

10. Ona görə də əgər sözlər bizim özümüzün olanlar, yad mənşəli olanlar və artıq işlənməyən və unudulmuş mənbədən olanlar olmaqla üç qrupa bölünürsə, mən özümüzün olanların nə üçün belə olduqlarını, yad mənşəli olanların haradan alındıqlarını müəyyənləşdirəcəyəm, artıq işlənməyənlərə isə toxunmayacağam: istisna olaraq onların bəzilərinə aid tapdıqlarımı və ya öz fərziyyələrimi yazacağam. Bu kitabda mən məkan və onda olanları bildirən sözlər haqqında danışacağam, sonrakı kitabda zaman və onda baş verənlərdən söz açacağam,

¹ Bizanslı Aristofan, e.ə. 262-185-ci illər, İsgəndəriyyədə Zenodot və Kallimaxın şagirdi və özü də İsgəndəriyyənin ən böyük qrammatiklərindən biri olmuş, xüsusilə yunan müəlliflərinin, əsasən, Homer, Hesiod və lirik şairlərin mətnlərin düzəldilməsi və redaktəsi ilə məşğul olmuşdur.

² "Frag." 485 von Arnim; Assoslu Kleant, e.ə. 331-232-ci illər, Afinada stoiklər fəlsəfi məktəbinin banisi olan Zenonun (264-cü ildə vəfat etmişdir) şagirdi və davamçısı və stoik təlimin bütün mərhələlərinə dair bir çox əsərin müəllifi.

³ L. Livi Andronik (e.ə. 284-202-ci illər) Tarentumda anadan olmuşdur; romalıların ilk epik və dramatik şairidir.

üçüncüdə isə mən bunların hər ikisi haqqında şairlərin ifadə etdiyi kimi danışacağam.

11. Samiyalı Pifaqor¹ deyir ki, hər şeyin ibtidai elementləri bitmiş və bitməmiş, yaxşı və pis, həyat və ölüm, gündüz və gecə olmaqla cütlüklər şəklindədir. Ona görə də bunun kimi iki əsas var: sabitlik və hərəkət; onların da hər biri dörd növə bölünür: sabit və ya hərəkətdə olan bədəndir; o, harada hərəkətdədirsə, bu, məkandır; o, nə vaxt hərəkətdədirsə, bu, zamandır; bu hərəkət nəticəsində baş verən isə fəaliyyətdir. Bu dördmərtəbəli təsnif bu şəkildə daha aydın ifadə olunur: bədən, belə demək mümkündürsə, qaçışdır; məkan onun qaçdığı qaçış meydançasıdır; zaman onun qaçdığı müddətdir; hərəkət isə qaçışdır.

12. Ona görə də belə çıxır ki, bu səbəbdən hər şey ümumiyyətlə dörd mərhələyə bölünür və bunlar universaldır, çünki hərəkət olmadan zaman da yoxdur – hətta hərəkətin fasiləsi də zamandır, yaxud məkan və bədən olmayan yerdə hərəkət də yoxdur, çünki sonuncu hərəkət etdiriləndir, əvvəlki isə onun hərəkətinin harada baş verməsidir, yaxud hərəkət haradadırsa, orada da fəaliyyət olmaya bilməz. Ona görə də məkan və bədən, zaman və hərəkət elementlərin dördətli dəstəsidir.

13. Beləliklə, məfhumların ibtidai sinifləri sayca dörd olduğundan, sözlərin ibtidai sinifləri də bu qədərdir. Bunlardan məkanlar və onlarda görünən əşyalara aid olanlar barədə bu kitabda qısa qeydlər verəcəyəm; ancaq biz onları müzakirə olunan sözün əslinin olduğu yerə qədər izləyəcəyik, hətta o, köklərini öz ərazisindən kənardan götürsə də. Çünki mülkün

¹ Pifaqor təxminən e.ə. 567-ci ildə Samosda anadan olmuşdur, təxminən 529-cu ildə Cənubi İtaliyadakı Krotona köçürülmüşdür və orada ona aid olduğuna inanılan fəlsəfi-siyasi məktəbin banisi olmuşdur. Onun təlimləri yalnız şifahi olmuş və ardıcılıarı tərəfindən qısa şəkildə yazıya alınmışdır.

sərhədinə yaxın olan ağacın kökləri tez-tez qonşunun tarlasına gedib çıxır. Ona görə də mən yerlər haqqında danışanda *ager* “tarla”dan *agrarius* “kəndli” adam və *agricola* “fermer”ə keçsəm, yolumu azmış olmaram. Sözlərin ümumiliyi çoxlu üzvlərdən ibarətdir: Şərab Festivalı¹ şərabsız keçirilə bilməz, yaxud *Curia Calabria* “Elan zalı”² *calatio* “elan”sız açıla bilməz.

II. 14. Məkanlar arasında mən *locus* “yer” sözünün özünün mənşəyindən başlayacağam. *Locus*da nə isə *locatum*³ “yerləş”ə bilər, yaxud son vaxtlar deyildiyi kimi, *collocatum* “tikil”ə bilər. Qədimlərin sözü bu mənada işlətməyə vərmiş etdikləri Plavtda⁴ aydın görünür:

*Filium habeo grandem dote cassa(m) atque
inlocabile(m)**

Neque earn queo locare cuiquam.

Mənim yetişmiş qızım var, nə cehizi var, nə də yeri⁵,
Nə də mən indi onu kim iləsə yerləşdirə bilirəm.

Ennidə biz görürük⁶:

¹ Aprelin 23-ü və avqustun 19-da Yupiterə yeni şərab ehsanı hazırlananda keçirilirdi; bax: vi. 16 və vi. 20.

² Kapitoli təpəsində, Romulun daxması yaxınlığında bir yer və həmçinin orada kalendalar zamanı, rahiblər nonlara qədər olan günləri elan etdikdə keçirilən görüş; bax: vi. 27 və Macrobius, “Saturnalia”, i. 15. 7.

³ Mürəkkəb olmayan söz, öz mürəkkəb qarşılığı ilə birlikdə hər ikisi “müəyyənləşdirilmiş yerdə qurulmuş” və “evlilikdə qurulmuş” mənalarını ifadə edir.

⁴ “Aulularia”, 191-192.

⁵ Evlilikdə yeri yoxdur mənasında.

⁶ Maro – Evanfın oğlu və Frakiya İsmarosundakı Apollon məbədinin rahibi, özünü və ardicıllarını qoruduğu üçün təşəkkür etmək məqsədilə Odisseyə əla şərab hədiyyə vermişdir (“Odissey”, ix. 197 ff.). Buna görə də sonrakı əfsanələr onu Baxın oğlu və ya nəvəsi olaraq, yaxud başqa bir şəkildə Dionis dairəsinə daxil etmişdir. Maroneya, Samofrakiya və ya başqa yerlərdə hətta Maronun özünün də kultları olmuşdur.

*O Terra Thraeca, ubi Liberi fanum inclutum
Maro* locavi(t).*

Trasiya torpağında, Bakxın məşhur məbədi olan yerdə Maro yerləşib.

15. Bir şey harada dayanırsa, ora *locus* “yer”dir. Buradan da auksioner *locare* “yerləşdirir” deyilir, çünki o, qiymət kimdəsə dayanana qədər daim beləcə davam edir. *Locarium* “icarəyə verilən yer” də buradandır ki, ödəyicilərin dayandıqları mənzil və ya mağaza kimi verilir. *Loci muliebres* “qadın yerləri” də belədir, orada doğumun başlanğıcı olur.

III. 16. Qədim bölgüyə görə kainatın iki ibtidai məkanı var: *terra* “yer” və *caelum* “göy” və sonra bəndlərə bölünməklə bunların hər birində çoxlu məkan meydana çıxır. Səmanın məkanları *loca supera* “yüksək yerlər” adlanır və bunlar allahlara məxsusdur; yerin məkanları *loca infera* “aşağı yerlər”dir və bunlar bəşəriyyətə məxsusdur. *Caelum* “göy” iki cür işlənir, Asiyada da olduğu kimi. Çünki Asiya Asiya – Avropa olmayan deməkdir, hətta Suriya da buraya daxildir və Asiya həm də əvvəldə qeyd olunmuş Asiyanın həmin hissəsidir¹ ki, İoniya² və bizim əyalətimiz də buraya daxildir.

17. Beləliklə, *caelum* “göy” həm öz hissəsidir, ulduzların olduğu göy, həm də Pakuvinin bunu yazdığı zaman nəzərdə tutduğudur³:

*Hoc vide circum supraque quod complexu continet
Terram.*

¹ Asiya ilkin olaraq, yəqin ki, Lidiyadakı kiçik bir şəhər, yaxud kiçik bir rayon kimi verilmişdir və sonralar bizim indi Kiçik Asiya adlandırdığımızı çevrilmişdir və nəhayət bütün qitəni bildirmişdir.

² İoniya Kiçik Asiyanın Smirna, Efes, Milet və s. da daxil olan sahil bölgəsi olmuşdur ki, *provincia nostra* ilə birlikdə daxil edilmişdir. Lakin “bizim əyalətimiz” Frigiya, Miziya, Lidiya, Kariyanın (Siseron, “Pro Flacco”, 27.65) da daxil olduğu daha içəri ərazilərə getmişdir ki, bu da “və”ni izah edir.

³ “Crysses”.

Bunu ətrafda və yuxarıda gör, o, öz qucağında Yeri saxlayandır.

Buna o aşağıdakını əlavə edir:

Id quod nostri caelum memorant.

Bizim dövrün adamlarının səma dedikləri.

Bu ikiyə bölünməyə əsaslanan Lusili bunu öz iyirmi bir kitabının başlanğıcı kimi vermişdir¹:

Aetheris et terrae genitabile quaerere tempus.

Yuxarıdakı göyün və yerin yarandığı vaxtı axtararaq.

18. Eli yazır ki², *caelum* ona görə bu adı qazanmışdır ki, o, *caelatum* “səthdən yuxarı qalx”mışdır, yaxud öz mənasının əksinə³, *celatum* “gizli”dəndir, çünki o, açıqdır; onu da qeyd etmək pis olmazdı ki, bu terminə müraciət edənlər *caelumun caelare* “qalxmaq”dan yaranmasındansa, *caelare*-nin *caelumdan* yarandığını götürürlər. Lakin bu ikinci mənşə – *celare* “gizlətmək”dən o fakta əsasən deyilə bilər ki, o, gündüzə kimi *celatur* “gizlənmiş”dir, necə ki, gecəyə kimi gizlənməmişdir.

19. Ümumiyyətlə, mən *chaosun choumdan* və sonra *cavum*⁴ “deşik”dən gəldiyini və bundan da bu *caelum* “göy”ün

¹ “Satiralar”. Lusilinin “Satiralar”ında otuz kitab var, Varron azaldıb iyirmi bir kimi təqdim edərkən başqa bir bölgüyə əsaslanmış ola bilər (belə bir bölgüyə dair sübut da var), belə ki, XXVI-XXX kitablar əvvəlcə yazılmışdır, müxtəlif vəznərdədir; Varron burada işarə vurduğu I-XXI kitablar daktilik heksametrə yazılmış ikinci cildir, Lusili bunu öz əsəri üçün ən yaxşı vasitə hesab etmişdir; XXII-XXV kitablar elegiada yazılmış üçüncü hissəni təşkil etmiş və yəqin ki, müəllifin ölümünə qədər nəşr olunmamışdır.

² *Caelum*, çox ehtimal ki, alman dilində müşahidə olunan *heiter* “parlaq” sözü ilə bağlıdır, Varronun qeyd etdiyi sözlərlə yox.

³ Mənanın əksi vasitəsilə söz düzəltmə, *ludus, in quo minime luditur* “çox az oyunun oynanıldığı məktəb” (Sext Pompey Fest, 122. 16 M.).

⁴ Latın dilindəki *cavum* yunan dilindəki *chaosla* bağlı deyil, ancaq o, *caelum* və *convallis* istisna olmaqla, §19 və §20 -də verilmiş bütün latın sözlərinin mənbəyidir.

yarandığını deyərdim, çünki artıq dediyim kimi, “bu ətrafda və yuxarıda olub, öz qucağında yeri saxlayan” *cavum caelum* “içiboş göy”dür”. Adromeda da Gecəyə belə deyir¹:

Quae cava caeli*

Signitenentibus conficis bigis.

Sən səmanın boşluqlarını

Ulduzlarla bəzənmiş karetası ilə keçən.

Aqamemnon isə deyir²:

In altisono caeli clipeo

Səmanın yüksəkdə səslənir qalxanında.

Çünki qalxanın içi boşdur. Və Enni mağaraya³ işarə ilə buna müvafiq olaraq deyir:

Caeli ingentes fornices.

Səmanın nəhəng tağları.

20. Ona görə də *cavum* “deşik”dan *cavea*⁴ “boşluq” və *cauelae*⁵ “deşik və ya cığır” və *convallis*⁶ “bağlı vadi” gəlir ki, bu da *cavata vallis* “boş vadi”dir və *cavernae* “mağaralar” *cavatio* “deşmək”dən gəlir, *cavum*⁷ “içiboş şey” kimi, beləliklə, *caelum* “səma” *cavum*dan yaranmışdır, o özü isə *chaos*dan yaranmışdır ki, Hesioda görə⁸, hər şey ondan gəlmişdir.

¹ Enni; anapestik.

² Enni; anapestik.

³ Enni.

⁴ Geniş yayılmış mənası teatrda tamaşaçıların yeridir; ancaq həm də “tövlə, quş qəfəsi, arı pətəyi” mənalarını bildirir.

⁵ Həmçinin “qoyun saxlanan yer”.

⁶ Aydınır ki, yerində deyilməmişdir; lakin bəlkə də, Varron yalnız əslində *covallis* olan qısa burun səslə tələffüzü nəzərdə tutmuşdur, bax: *coventiodan contio* (*coventionid* qədim bir yazıda işlənmişdir).

⁷ Bu mətn keçidə mənə vermək üçün edilən uğursuz cəhddir.

⁸ “Teogoniya”.

IV. 21. *Terra*¹ “yer”, Elinin də yazdığı kimi, o fakta əsaslanır ki, o, *teritur* “tapdanan”dır, ona görə də “Avqurların* kitabları”nda o, *tera*² kimi yazılmışdır, bir R ilə. Buradan da şəhərin kənarında fermerlər üçün ümumi mülk kimi saxlanmış yer *territorium*³ “ərazi”dir, çünki bu ən çox *teritur* “tapdanan”dır. Buradan da bədən tərəfindən *teritur* “sürtülən” kətan paltar *extermentarium*⁴. Buradan da biçin vaxtı *tritura* “taxıl döymək” gəlir, çünki bu zaman dən *teritur* “döyülüb çıxarılır” və *tribulum* “dən döyən çəkic” yaranır ki, bu, onunla *teritur* “döyülüb çıxarılır”. Buradan da tarlaların sərhədləri *termini*⁵ adlanır, çünki həmin hissələr sərhəd xətti ucbatından ən çox *teruntur* “tapdan”ır. Ona görə də bu söz Latiumun bəzi yerlərində İ ilə tələffüz olunur, *terminus* yox, *terimen* kimi və bu formaya Aksidə təsadüf olunur, bu, elə yunanların τέρμων kimi tələffüz etdikləri sözdür. Bəlkə də, latın dilindəki söz yunan dilindən gəlir, çünki Palatinə gəlmiş Evandr Yunanıstandan olan arkadiyalı idi⁶.

22. *Via*⁷ “yol”, doğrudan da, *iter* “yol”dur, çünki o, *vehendo* “arabada daşıma” nəticəsində *teritur* “tapdanır”; *actus* “sürülən keçid” də *iterə* bənzəyir, çünki o da *agendo* “mal-

¹ *Tersā* “quru” sözündən; *tritura* və *tribulum* bu bölmədə verilənlər arasında yeganə sözlərdir ki, *tero* ilə bağlıdır.

* Kahin, falçı.

² Təxminən e.ə. 200-cü ilə qədər latın yazısında samitlər qoşalaşmamışdır və sonra da bir neçə onillik ərzində bu xüsusiyyət qaydaya çevrilməmişdir; e.ə. 200-cü ildən əvvəl *terra* mütləq *tera* kimi yazılmalı idi.

³ *Terradan* düzəlmiş söz.

⁴ *Extergere* “silib atmaq”dan.

⁵ Başqa bir kökdən: *ter-* “yolu keçmək”.

⁶ Bax: Livi, i. 5.

⁷ Etimologiyası naməlumdur, ancaq *veheredən* deyil.

qaranı sürmək”lə tapdanır. Bundan əlavə, *ambitus*¹ “dolayı yol” da *iter* “yol”dur, çünki o, ətrafında getməklə *territur* “tapdanır”; çünki kənar yol çevrə şəklindədir; buradan “On iki cədvəl”in² şərhçiləri divarın *ambitus*-unu onun çevrəsi kimi izah edir. Ona görə də *tera*, *terra* və buna əsasən də şairlərin³ yerin səthi adlandırdıqları *sola* “tək” də tapdana bilər – yerin *sola*⁴ “torpağ”ı.

23. *Humus* “torpaq”, onların da düşündüyü kimi, *terra* “yer”lə eynidir; ona görə də onlar belə deyir; Enni

Cubitis pinsibant humum

Dirsəkləri ilə zərbə vurduqları torpaq –

deyəndə yerə yığılan insanları nəzərdə tutmuşdu.

Və *humus* “torpaq” *terra* “yer” olduğundan, ölən və *terra* ilə örtülən *humatus* “basdırılmış”dır. Bu fakta əsasən də əgər ölü tonqalında kəsəklə⁵ yandırılmış romalının qəbri üstündəki təpəcik atılmayıbsa, ya da ölünün sümüyü ev əhli təmizlənmə mərasimi üçün qorunursa, ev əhli yas saxlamağa davam edir; sonuncu halda bu, təmizlənməyə qədər davam edir, o, pontifiklərin dediyi kimi, *in-humatus* “basdırılmamış” qaldığı vaxt ərzində⁶, sümük *humus*la örtülü olur – həm də kim *humusa* tərəf daha çox əyilmişdirsə, o, *humilior* “daha başıaşağı” adlanır, ən aşağısına *humillimus* “ən başıaşağı” deyilir, çünki *humus* dünyadakı ən aşağıda olan şeydir.

¹ Mənaca *amb-itus=circu-itus*; *-itus* və *iter* hər ikisi *ire* “getmək” kökündəndir

² Əsas Roma qanunları, ənənəvi olaraq e.ə. 451-450 illərin Desemvirləri tərəfindən hazırlanmışdır.

³ Bax: Enni, “Annallar”; Lukretsi, ii. 592; Katull, 63.7.

⁴ Lakin *solus* “tək”dəki sait uzun, *solum* “torpaq”dakı sait isə qısaadır; ancaq Varron adətən səslərin kəmiyyət fərqlərinə diqqət yetirmir.

⁵ *Gleba* – toplu mənada.

⁶ *Quod* sözü *quoad*ın qısaltılmış formasıdır.

24. Buradan da *humor*¹ “rütubət” gəlir. Ona görə də Lusili deyir²:

Terra abiit in nimbos humoremque.

Yer gedib, buludlar və rütubətin arxasında gizlənib.

Pakuvi deyir:

Terra exhalat auram atque auroram humidam.

Torpaq mehlə və səhər şəhi ilə nəfəs alır.

*Humida*³, *humecta* “rütubətli” ilə eynidir. Buradan da bataqlıq tarla *humidissimus* “ən rütubətli” adlanır; buradan *udus*⁴ və *uvidus* “rütubətli”; bundan da *sudor*⁵ “tər” və *udor* “rütubətlik” öz adlarını almışdır.

25. Əgər bu rütubət torpaqdadırsa, nə qədər aşağı olmağından asılı olmayaraq, onun götürülə *pote* “bildiyi” yer, *puteus* “quyu”dur⁶; ən azından əgər Eoliyalılar⁷ *ποταμός* “çay” yerinə *πύταμος*⁸ dedikləri üçün, *πύτεος* “quyu” da *ποτέος* “içilə bilən” üçün işlənmişsə, sonuncu *potus* “içmək”dəndir və onların indi işlətdiyi kimi, *φρέαρ* “quyu”dan deyil. *Putei* “quyular”

¹ *Humor*, yəqin ki, *umor* olmuş, *h* samitini çox vaxt *humus*la əlaqələndirilməsindən almışdır, ancaq onunla etimoloji cəhətdən bağlı deyil.

² Spondaik daktilik heksametrin beş ayağı.

³ *Humor*la eyni əsaslandır; *humectus* da belədir.

⁴ *Uvidus*un sinkopalı formasıdır ki, birinci mücərrəd substantiv forması *udor*dur, *humor*un əsasının daha sadə (*m* samiti olmayan) formasına malikdir.

⁵ İngilis dilindəki *sweat* sözüə yaxındır və burada müzakirə olunan heç bir latın sözü ilə bağlı deyil.

⁶ Yaxud “çala”; *putare* “kəsmək, fikirləşmək” kökündən düzəlmiş söz; *cf. Amputare* “kəsib atmaq”.

⁷ *Aeolis*, ad, cəm=yunan dilindəki *Αιοιεύς*.

⁸ Bu və *πύτεος* Eoliya yunanlarının dilindən qalmış parçalarda naməlumdur, lakin Eoliya sözlərinin bir neçəsinə dəyişikliklər görünür: *ἀπό* yerinə *ἄπυ*, *ὄμοιως* yerinə *ὄμοίως*.

sözündən şəhər adı yaranır, məsələn, *Puteoli*¹, çünki bu yerin ətrafında çoxlu isti və soyuq bulaq suları var, ən azından, bu, *putor* “üfunət”dən gəlmirsə, çünki həmin yer tez-tez kükürd və zəy qoxuları ilə *putidus* “üfunət iyi verir”. Şəhərlərin kənarında *puticuli* “kiçik çuxurlar” var, onlar *putei* “çuxurlar” əsasında bu adı almışdır, çünki insanlar orada *putei* “çuxurlar”da basdırılırdılar; əgər *puticuli* adını ona görə almamışlarsa ki, Elinin yazdığı kimi, basdırılan cəsədlər orada – Eskvilindən bir qədər aralı olan ictimai məzarlıqda² *putescebant* “çürüyürdü”lər. Afrani³ Roma həyatı haqqında komediyasında bu yeri *Putiluci* “çuxur-işıqlar” adlandırır, ona görə ki, buradan onlar *putei* “çuxurlar”dan *lūmen* “ışığı”a baxırlar.

26. *Lacus* “göl” geniş bir *lacuna*⁴ “boşluq”dur ki, burada suyun axını dayandırılıla bilər. *Palus*⁵ “bataqlıq” dərinliyinə görə *paululum* “kiçik miqdar” olan, lakin *palam* “düz ərazi” boyu çox geniş yayılmış sudur. *Stagnum*⁶ “hovuz” yunan dilindəndir, çünki onlar üstündə çat olmayana *στεγνός*⁷ “su keçirməz” deyirlər. Buna əsasən də fermer evlərində *stagna* “hovuzlar” dairəvidir, çünki dairəvi forma suyu daha asanlıqla özündə saxlayır, küncələr isə həddindən artıq əziyyətlidir.

¹ Neapol körfəzində vulkanik bulaqları və buxar vannaları ilə səciyyələnən yerdə yerləşən müasir Pozzuoli; Varronun verdiyi düzəliş düzgündür.

² Romalıların kasıblar və qullar üçün “dulusçu sahələri”.

³ Lağa qoymaq üçün samitlərin transpozisiyasından istifadə etməklə. Oxşar təsir üçün bax: “çala-əngəllər” və “çala-işıqlar”. Verilmiş Təsvir onların Katakombalar kimi qurulduğunu göstərir.

⁴ *Lacuna lacus*dan düzəlmişdir.

⁵ *Palus, paulum, palam* sözlərinin hamısı etimoloji cəhətdən fərqlidir.

⁶ Daha doğrusu, çıxışı olmayan hovuz; çox güman ki, yunan dilindəki *σταγών* “(maye) damcısı”

⁷ İlk mənası “örtülmüş”dür.

27. *Fluvius* “çay” bu adını ona görə almışdır ki, o *fluit* “axır”, *flumen* “çay” sözü də eləcə, buna əsasən də şəhər mülklərinin qanuna uyğun olaraq yazılır¹:

Stillicidia fluminaque ut(i nunc, ut) ita cadant fluantque.

Stillicida “yağış suları” və *flumina* “çaylar”a maneə olmadan tökülməyə və axmağa icazə verilir².

Bunlar arasında belə bir fərq var ki, *stillicidium* “yağış suyu” belə adlanır, çünki o, *stillatum* “damcı-damcı” *cadit* “tökülür”, *flumen* “çay” isə fasiləsiz *fluit* “axır”.

28. *Amnis*³ nəyinsə ətrafında axan çaydır, çünki *amnisə* bu ad *ambitus* “çevrə”yə görə verilmişdir. Buradan da Aternusun ətrafında yaşayanlar *Amiternini* “Amiternum adamları”⁴ adlanırlar. Buradan da namizəd kimi adamların ətrafında gəzənlər *ambit* “səs yığır” və kim ki etməli olduğunun əksini edir, o, yoxlamaya açıq *ambitus* “təbliğat”ının⁵ nəticəsi olaraq öz məsələsini məhkəmədə müdafiə edir. Ona görə də Tiber *amnis* adlanır, çünki bu, Kampus Martiusun və şəhərin⁶ *ambit* “ətrafindan keçir”, İnteramna⁷ şəhəri adını *inter amnis* “çaylar arası”ndakı mövqeyindən alır; buna uyğun olaraq

¹ Müqayisə et: “Digest”, viii, 2, 17.

² Bu, damlardan axan yağış damcıları və yağış nəticəsində yaranan axınlardır ki, şəhər mülklərində onların indiki məcraları dəyişdirilməyəcək. Belə su təchizatı ilk günlər, həqiqətən də, dəyərli idi.

³ Yəqin ki, ingilis dilindəki *Avon* (“çay” mənalı kelt sözündən) ilə bağlıdır, *ambire* “ətrafına dolanmaq”la yox.

⁴ Yaxşı etimologiyadır; Amiternum Sabin ölkəsində, Aternus çayı üzərində köhnə bir şəhər idi; *ambi-* “ətraf” sözünün *am-* formasında işlənməsi ilə formalaşmışdır, *amicire* “(paltarı) ətrafına yerləşdirmək” kimi.

⁵ Bunun səbəbi yanlış seçki metodlarıdır.

⁶ Tiber Romada əsl yarımçevrə yaradaraq qərbə dönür.

⁷ Umbriyada şəhər, demək olar ki, hər tərəfdən Nar çayı ilə əhatələnmişdir.

Antemnae belə adlanır, çünki o, *ante amnis* “çayların qarşısında” – Anionun Tiberə axdığı yerdə yerləşir, bu şəhər müharibədən əziyyət çəkmiş və abadlığını itirib tamamilə məhv olmaq vəziyyətinə gəlmişdir.

29. Tiber belə adlanır, çünki o, öz mənbəyini Latiumdan kənardan götürmüşdür, əgər onun adı da bizim dilimizə oradan axıb gəlsə, bu, latın etimoloqunu maraqlandırmır, elə Volturnus¹ kimi, o, başlanğıcını Samniyadan götürdüyündən latın dili ilə bağlılığı yoxdur, ancaq dəniz boyunca ona ən yaxın şəhər Volturnum olduğundan bizim dilimizə də keçib və indi bu ad latın adıdır, Tiberinus adı da belədir. Çünki bizdə həm Volturnum adlanan koloniya, həm də Tiberinus² adlanan allah var.

30. Ancaq Tiberin³ adı ilə bağlı iki qeyd var. Etruriya bunun özününkü olduğuna inanır, elə Latium da, çünki bunu birinci dəfə söyləyənlər onlar olmuşlar, Febrisə – veyililərin⁴ yaxınlıqda yaşayan başçısının adına əsasən bu, Febris adlanır. Elələri də var ki, onların yazılarında bizə Tiberin ilkin latın mənşəli adının Albula⁵ olması və sonralar latınların kralı Tiberinus⁶ orada öldüyündən adın onun şərəfinə dəyişdirilməsi ilə bağlı rəvayət gəlib çatmışdır, çünki onların söylədiyinə görə, bu, onun dəfn yeri olmuşdur.

¹ *Voltur* “quzğun”dan düzəlmiş sifət; uzaq cənubda Samniya və Apuliya arasında Voltur dağı olmuşdur.

² Tiber çayının allahı.

³ Heç bir mümkün etimologiya təklif olunmamışdır.

⁴ Veyi Etruriyanın on iki şəhərindən biri olmuş, Romadan təxminən on iki mil şimalda yerləşmişdir; e.ə. 369-cı ildə Kamillin başçılığı altındakı romalılar tərəfindən tutulub dağıdılmışdır.

⁵ *Albus* “ağ” sözündən olub, “ağımtıl” deməkdir; yaxud daha böyük ehtimalla “dağ çayı” mənalıdır, italyan *Alpes* “Alp dağları” sözündə də görünən preitalik dövrə aid sözü ehtiva edir.

⁶ Alba Lonqanın kralı, Eneyin doqquzuncu nəslindən və Numitorla Amulinin ulu babası; çayı keçərkən həyatını itirmişdir (Livi, i.3).

V. 31. Bütün təbiət göy və yerə bölündüyünə görə, göyün bölgələrinə uyğun olaraq yer də Asiya və Avropaya bölünür. Asiya günorta günəşi və cənub küləyinə doğru uzanır, Avropa isə Ueyn¹ və Şimal küləyinə² doğru uzanır. Asiya, ənənəyə görə, İapetə Prometeyi doğmuş su pərisinin³ şərəfinə belə adlandırılmışdır. Avropa, Manlinin⁴ yazdığına görə, Finikiyadan Bulla qədər aparılmış Avropa⁵ – Agenorun qızının şərəfinə bu adı almışdır; diqqəti cəlb edən iki ədəd bürünc Pifaqor⁶ tərəfindən Tarentumda düzəldilmişdir.

32. Avropanın ayrı-ayrı yerlərində çox müxtəlif millətlər məskunlaşmışlar. Onlar adətən şəxslərdən keçən adlarla adlanmışlar, *Sabini* “Sabin ölkəsi” və *Lucani* “Lukaniyanlar ölkəsi” kimi, yaxud şəxs adları ilə, Apula və Latium kimi, yaxud bunların hər ikisi ilə, Etruriya və *Tusci*⁷ kimi. Bir vaxtlar Latinusun krallığı olan yerdəki sahə-torpaqlar bütövlükdə Latian adlanır, ancaq hissə-hissə götürüldükdə onlar şəhərlərə əsasən adlandırılmışdır, məsələn, Praeneste əsasında Praenestine və Aricia əsasında Arician.

33. Bizim dövlət avqurlarımızın müəyyənləşdirdiyi kimi, sahələrin beş növü var: Romanus (Roman), Gabinus (Qabin), peregrinus (pəreqrin), hosticus (hostik), qeyri-müəyyən.

¹ Amerikada adətən Dipper deyirlər.

² Burada kompasın göstəriciləri bir növ təhrif olunmuşdur, adətən qədimdə olan kimi.

³ Asiya ilə bağlı bax: Hesiod, “Teoqoniya”, 359 və müqayisə et: Herodot, iv. 45.

⁴ Ya Mallius, ya da Manilius; bu adlar həmişə əlyazmalarda qarışdırılmışdır. Müəyyənləşdirilə bilmir.

⁵ Avropa ilə bağlı bax: Herodot, iv. 45; Horatsi, “Odalar”, iii. 27. 25-76; Ovidi, “Metamorfozlar”, ii. 833-875.

⁶ E.ə. V əsrin ortalarında məşhurlaşmış, atletlərin şərəfinə hazırladığı heykəlləri ilə tanınmış Regili Pifaqor.

⁷ *Sabini*, *Lucani*, *Tusci* ilkin olaraq ölkələri yox, xalqları bildirmişdir.

“Roman” sahə torpağı Romaya da öz adını verən Romulusun¹ şərəfinə belə adlandırılmışdır. “Qabin” Qabii² şəhərinə görə bu adı qazanmışdır. “Pereqrin” müharibədə qazanılmış və sülh üçün azaldılmış sahə-torpaqdır, Roman və Qabindən ayrıdır, çünki bu sonuncuda ilahi əlamətlər vahid qaydada müşahidə olunur: “pereqrin”³ *pergere* “irəli getmək” sözü əsasında adlandırılmışdır ki, o da *progredi* “irəliləmək”dəndir, çünki onların Roman sahə torpağından ilk irəliləyişi buraya doğru olmuşdur. Eyni məntiqə, Qabin də pereqrindir, lakin onun özünəməxsus əlamətləri olduğu üçün qalanlarından ayrı sayılır. “Hostik” *hostes* “düşmənlər”ə əsasən bu adı almışdır. “Qeyrimüəyyən” sahə torpağı isə bu dörd sinifdən hansına məxsus olduğu bilinməyəndir.

VI. 34. *Ager* “tarla” istehsal məqsədilə nəyinsə içinə *agere* “sürüldüyü”, yaxud nəyinsə içindən sürüldüyü⁴ torpağa verilən addır, lakin başqaları deyir ki, yunanlar ona *ἀγρός* dedikləri üçün belədir. *Ager* “sahə” içinə sürülə bilən yer

¹ Yaxud bəlkə də, Romusun (*Romo* F) şərəfinə; çünki Seks Pompey Fest (266 b 23-27 M.) göstərir ki, İsgəndəriyyə yazıçısı Antiqona görə, Roma öz adını Yupiterin oğlu Romusdan almışdır ki, o da Palatində yerləşən şəhərin əsasını qoymuşdur.

² Roma və Praeneste arasındakı qədim latın şəhəridir ki, Sekst Tarkvini Romadan qovulduqdan sonra buraya sığınmışdır. Bu, Regill çayında Roma ilə vuruşmuşdur və ondan sonra tənəzzülə uğrayaraq kasıblaşmış və az qala tərk edilmişdir, lakin xristianların ilk iki əsrində imperatorlar tərəfindən dirçəldilmişdir.

³ *Peregri* “xaric, evdən uzaq; xarici torpağa, torpaqdan və ya torpaqda” sözündən düzəlmişdir ki, o özü də ya sözü *per* “içindən” + yer bildirən *agri* və ya *pero-agro-* “uzaq sahə torpağı” mürəkkəb sözünün yerlik halıdır.

⁴ *Agerin agere* ilə əlaqəsi şübhəlidir, çünki ilkin mənə insan tərəfindən istifadə üçün nəzərdə tutulmuş torpaq yox, yabani torpaq olmuşdur; lakin hətta ilkin latın dilində bu, şumlanmış torpaq və ya heyvanların otlaması üçün istifadə olunan torpaq mənası ilə əvəz olunmuşdur. Yunan sözü ilə olan bərabərlik düzgündür.

olduğundan, nəyin vasitəsilə sürülə bilirsə, o, *actus* “sürmək üçün yol”dur. Onun ən aşağı həddi eninə dörd fut kimi müəyyənləşdirilmişdir, bəlkə də, ona görə dördür ki, buradan dördayaqlı heyvan sürülür, uzunluğunda isə yüz iyirmi futdur. Dördbucaqlı *actus* üçün həm en, həm də uzunluq həddi yüz iyirmi fut olacaq. Qədimlərin on ikinin misilləri ilə məhdudlaşdırdığı şeylər çoxdur, məsələn, on iki ədəd on futluq ölçüdən ibarət *actus*.

35. *İugerum*¹ bir-biri ilə *iuncti* “birləşdirilmiş” iki ədəd dördbucaqlı *actusa* verilən addır. *Centuria*² “senturium” əslən *centum* “yüz” *iugera* əsasında adlandırılmışdır, sonralar isə ikiqat artdıqda da öz adını saxlamışdır, elə *tribus*³ “qəbilələr” kimi, onlar da öz adlarını insanların bölündüyü üç hissədən almış, saylarının dəfələrlə artmasına baxmayaraq hələ də eyni adı saxlamışlar. Onlar harada *agebant* “sürürlərsə”, ora *actus* “araba yolları”dır və onlar harada *vehebant* “daşınırlarsa”, ora *viae*⁴ “quru yolları”dır, onlar öz istehsallarını haraya *convehebant* “daşıyırlarsa”, ora isə *villae*⁵ “kənd evləri”dir. Nə ilə gedirlərsə, onu *itus* “getmək” əsasında *iter* “yol” adlandırmışlar; gedişin dar olduğu yer *semita*⁶ “ara yol” idi, elə bil ki, ona *semiter* “yarım yol” deyilirdi.

36. *Ager cultus*⁷ “becərilmiş sahə-torpaq” ona görə belə adlandırılmışdır ki, orada toxumlar torpaqla *coalescebant* “birləşir” və harada o, *consitus* “əkilmirsə”, oraya *incultus* “becərilməmiş” deyilir. Onlar ilk olaraq məhsulları hamar sahə-

¹ Akırın təxminən üçdə ikisi.

² *Centum* “yüz” sözündən olan mücərrəd isim; əsas etibarilə əsgər bölmələrinə aid edilmişdir.

³ *Tri-bhu-s* “üç olmaq”dan; qəbilələrin son sayı otuz beş idi.

⁴ *Veheredən* deyil.

⁵ *Vicus* “yaşayış yeri” sözündəndir.

⁶ *Sed* “ayrı” + *meare* “getmək” sözündən olan *mita*.

⁷ *Colere* “şumlamaq, becərmək” sözünün feili sifət forması.

torpaqdan *capere* “götürdüklərindən”, buna *campus*¹ “düz” deyilirdi; sonra onlar buna bitişik daha hündür yerləri də şümləməyə başladıda onları *colere* “şümləmək” sözündən *colles*² “təpələr” adlandırdılar. Onlar meşəli olduğundan şümləmədiqləri, yaxud sürüləri otlada bildikləri, lakin yenə də xüsusi istifadəyə aldıkları sahələri *saltus*³ “meşə-otlaqlar” adlandırdılar, çünki onların istifadəsi *salvus* “qorunurdu”. Bundan əlavə, yunanlar bunlara *πέμνη* “talalar” deyirlər, biz isə *nemora*⁴ “ağaclıqlar” deyirik.

37. Sahə-torpaq heyvan sürüləri və pul üçün *fundamentum*⁵ “əsas” olduğundan ona *fundus* “mülkiyyət” deyirik, yaxud ona görə ki, o, hər il çoxlu şeylər *fundit* “tökür”. *Vineta* və *vineae* “üzümlüklər” çoxlu *vites* “tənəklər”dəndir. *Vitis*⁶ “tənək” *vinum* “şərab”dandır, o isə *vis* “güc”dəndir, buradan da *vindemia* “üzüm yığıcı” sözü əmələ gəlib, çünki o, *vinidemia* “şərab çıxarmaq”, yaxud *vitidemia* “tənək çıxarmaq” deməkdir. *Seges*⁷ “biçilməmiş taxıl” *satus* “səpin” sözüdəndir ki, o da *semen* “toxum”dan düzəlmişdir. *Semen*⁸ “toxum” deməkdir, çünki o, özündən alınanların hamısını əhatə etmir,

¹ *Caperedən* deyil.

² *Coleredən* deyil.

³ “Tullanma”, *salire* “tullanmaq” sözündən; sonra “dar keçid (tullanmaqla keçilə bilən)”, “dar yol”; sonra “qarışıq meşələrdən və otlaqlardan ibarət vadi”.

⁴ *Saltus* kimi, meşələrin və otlaqların qarışığı, lakin təpələr və dağlar arasındakı vadidə olmağa da bilər.

⁵ *Fundusdan* düzəlmiş söz; *fundere* bununla bağlı deyil.

⁶ *Vinum, vinetum, vinea, vindemia (demere “çıxarmaq”)* bir-birinə uyğundur; *vitis* və *vis* onlarla bağlı deyil.

⁷ *Satus, semen, seminaria, sementes* bir-birinə uyğundur, ancaq *seges*, çox ehtimal ki, onlarla bağlı deyil.

⁸ Varron *semeni semis* “yarım” sözünün forması kimi götürür, çünki *semenin* miqdarı ondan bitənə nəzərən daha azdır; bu, yanlış etimologiyadır.

buradan həm də *seminaria* “uşaq bağçaları”, *sementes* “səpinlər” və buna oxşar başqa sözlər düzəlib. Hansı məhsulu ki *segetes* “taxıl tarlaları” *ferunt* “verir”, o, *fruges*¹ “torpaq məhsulu”dur, *frui* “həzz almaq” sözündən isə *fructus* “meyvələr” sözü yaranmışdır; *spes*² “ümid” sözündən *spicae* “sünbül başcıqları” sözü əmələ gəlir, orada *culmi*³ “sünbül gövdələri” da var ki, düzənliyin üstündə bitdiyi və üst *culmen* olduğu üçün bu adı almışdır.

38. Biçilmiş taxıl dəstələrinin xırmanda döyülmək üçün *arescunt*⁴ “qurudulduğu” yer *area* “xırman yeri” adlanır. Buna oxşarlığına əsasən şəhərlərin təmiz yerlərinə⁵ *areae* deyirlər, allahın *ara* “məhrab”ı da bu sözdən düzəlmiş ola bilər, çünki o, təmizdir⁶, əgər *ardor* “od” sözündən deyilsə, çünki ondan *ardor* kimi istifadə etmək niyyəti onu *araya* çevrilir və *area* özü də bunlardan uzaq deyil, çünki bu, günəşin *ardor*udur ki, *arefacit* “qurutmanı həyata keçirir”.

39. *Ager restibilis*⁷ “istifadəyə qarşı dözümlü torpaq” hər il *restituatur* “bərpa olunur” və yenidən əkilir, digər tərəfdən fasilə verilənə *novalis ager* “yenilənə bilən sahə-torpaq” deyilir,

¹ *Fruges, frui, fructus* bir-birinə aiddir, lakin *ferre* onlarla bağlı deyil; Varron *fruges ferredən, fruini frugesdən, fructusu fruidən* düzəlmiş sözlər kimi götürür.

² *Spes* və *spica* bir-biri ilə bağlı deyil; Varronu çaşdıran *specanin* kəndlilər tərəfindən tələffüzü olmuşdur ki, özü bu tələffüzü “De Re Rustica”da, i. 48. 2. qeyd etmişdir.

³ *Culmus* və *culmen* bir-biri ilə bağlı deyil.

⁴ *Arescunt, area, ara, ardor, arefacit* bir-birinə aiddir.

⁵ Binalar və s. ilə tutulmamış; kənddə, həmçinin kollar və ağaclardan azad.

⁶ Şəhərdə bina sahələrinə, daxili həyətlərə və məbəd, yaxud başqa binaların qabağındakı, yaxud qurbangahların ətrafındakı boş sahələrə aid edilir.

⁷ Bu, *re+stabilis* “yenidən möhkəm durmaq”dır; *restituere* isə *re+statuere* olub, nəticədə onunla eyni kökdəndir.

novare “yenilənmək” sözündəndir. *Arvus* “şumlana bilən” və *arationes* “şum” sözləri *arare* “şumlamaq” sözündəndir, buradan da kotan dəmirinin *sustulit* “çıxardıqı” yer *sulcus*¹ “şırım”dır, torpağın atıldığı yer *proiecta* “çıxarılıb atılmış”dır, *porca*² “təpəcik” adlanır.

40. *Prata*³ “çəmənliklər” zəhmət çəkmədən *parata* “hazır” olduğuna görə bu adı alıb. *Rura*⁴ “kənd torpaqları” belə adlanır, çünki tarlalarda hər il eyni əməliyyatlar *rursum* “yenidən” yerinə yetirilir ki, onlardan yenidən məhsul ala biləsiniz. Lakin *Sulpitsi*⁵ yazır ki, əhalisi çox olan kənd torpaqlarının tərxis olunmuş əsgərlər arasında əliaçıq şəkildə əlavə kimi bölüşdürülməsi tamamilə doğrudur. *Praedia*⁶ “mülklər” də, *praedes* “qul” kimi, *praestare* “təminat vermək” sözüne əsasən adlandırılmışdır, çünki bu, rəhbər idarələrə girov qoyulmaqla, bu məsələdə qrupun sözüne möhkəm sadıqlıyını *praestent* “sığortalayır”.

VII. 41. Romanın indi olduğu yer şəhərin sonradan öz divarları ilə əhatə etdiyi təpələrin sayına əsasən *Septimontium* adlanır; *Kapitol*⁷ bu adı almışdır, çünki deyilənə görə, *Yupiter* məbədinin bünövrəsi qazılanda oradan insan *caput* “kəlləsi” tapılıb. Bu təpəyə əvvəllər *Tarpeyan* deyilirdi, bu ad sabinlər tərəfindən qalxanlarla öldürülmüş və basdırılmış *Vesta* bakirəsi

¹ Daha doğrusu, “çəkmək, dartmaq” mənalı kökdən.

² *Proiecta* ilə yox, ingilis dilindəki *furrow* ilə bağlıdır.

³ Səhv etimologiya.

⁴ Səhv etimologiya.

⁵ Bəlkə də, *Servi Sulpitsi Ruf* – *Siseronun* müasiri olan qanuni hökmdar.

⁶ *Praedium prae+vas* “zamin”dən əmələ gəlmiş mürəkkəb *praes* (cəmdə *praedes*) sözündən düzəlmişdir; *praestare* sözündə də eyni ön şəkilçi olsa da, kökü fərqlidir.

⁷ *Hansisa* üsulla *caput* sözündən düzəlmişdir; ancaq başın tapılması hekayəsi adı izah etmək üçün uydurulmuşdur.

Tarpeyanın şərəfinə verilmişdir, onun adından xatirə qalmışdır, indi də bu qaya Tarpeya qayası adlanır.

42. Yazıçıların məlumatına görə, bu təpəyə əvvəllər Saturniya Qalası və buna əsasən də Latiuma Saturniya Torpağı deyilmişdir, həqiqətən də, Enni¹ onu belə adlandırır. Bu təpədə Saturniya adlı qədim bir şəhər olduğu qeydə alınmışdır. Hətta indi də bunun üç sübutu qalıb: təpəyə gedən keçiddə Saturnun məbədi var; Yuninin yazdığına görə, orada Saturn darvazası var ki, indi ona Pandana² deyirlər; xüsusi şəxslərin binaları üçün olan qanunlarda Saturn məbədinin arxasındakı binaların arxa divarları “Saturn darvazaları”³ kimi xatırlanır.

43. Aventin adının mənşəyi müxtəlif şəkildə göstərilir⁴. Nevi deyir ki, bu, *aves* “quşlardan”dır, çünki burada quşlar Tiberin o biri tərəfinə uçurlar; başqaları deyir ki, bu, kral Aventin Albanın adındandır, çünki o, orada dəfn olunmuşdur; o birilər deyirlər ki, bu, Adventin⁵ Təpəsidir və insanların *adventus* “gəliş”inə əsasən adlandırılmışdır, çünki orada bütün latınların ümumi mülkiyyətində olan Diana məbədi var. Mən

¹ Enni, “Annallar”; vəzn adlıq hal tələb edir. GS. düşünür ki, Enni “Saturnia tellus”u yazmış ola bilər, Vergilinin “Eneida” viii. 329-da etdiyi kimi; ancaq Ovidi, “Fasti”, v. 625-də “Saturnia terra” var.

² *Quod semper pateret* (Sekst Pompey Fest, 220. 17 M.) adlanmışdır, “çünki bu, həmişə açıq olmuşdur” bax: *pandere* “açmaq”).

³ Üçüncü nümunə yalnız Ten Brinkin *Saturniini* daxil etməsi ilə aydınlaşır; *parietes* “bina divarları” yerinə *muri* “şəhər divarları” işlənməsi göstərir ki, bu yerdəki divarlar bir vaxtlar şəhər divarları qrupunun bir hissəsini təşkil etmişdir.

⁴ Yer adlarının etimologiyaları xüsusilə etibarsızdır; burada verilənlərin heç biri *Aventinusu* açıqlamır. Varron başqa bir yerdə (“De gente populi Romani”, Servi tərəfindən “Eneida” viii. 657-də sitat gətirilmişdir) deyir ki, burada Romul tərəfindən yerləşdirilmiş bəzi sabinlər bunu Avensə – onların gəldiyi rayondakı çaya əsasən *Aventinus* adlandırmışlar.

⁵ *D* ilə yazılması mənaya əsasən tələb olunur.

qəti olaraq bu qənaətə gəlirəm ki, bu, *advectus* “su ilə daşımaq”dandır; çünki keçmişdə bu tərə bataqlıq hövzələri və axınlar vasitəsilə hər şeydən təcrid olunmuşdu. Ona görə də onlar salla başqa yerə *advehebantur* “aparılırdılar”; bunun əlamətləri də qalmışdır, belə ki, həmin vaxt onların daşındığı yer indi *Velabrum* “bərə” adlanır, onların Yeni Küçənin aşağısında lövbər saldıqları yer isə *Velabra*¹ ibadətگاهیdır.

44. *Velabrum*² *vehere* “daşımaq” sözüdür. Hətta indi də həmin adamlarla haqqında *velatura* “bir sahildən başqasına daşıyır” deyilir ki, onlar bunu pulla edirlər. Bərə ilə keçənləri aparmaq üçün *merces*³ “ödəniş” (*merere* “qazanmaq” və *aes* “mis pul” sözlərindən əmələ gəlmişdir), bir qəpik idi. Buradan da Lusili yazmışdır:

Quadrantis ratiti.

Bərə ilə işarələnmiş qəpikdən⁴.

VIII. 45. Şəhərin qalan yerləri çox-çox əvvəl – Argeyin⁵ iyirmi yeddi⁶ məqbərəsi şəhərin dörd hissəsi arasında

¹ Varron deyir ki, bərəyə *velabrum* deyilmişdir və bərələrin keçdiyi keçid dolanda və küçəyə çevriləndə, bu ad həmin keçidə verilmişdir, ancaq bərələrin şərəfinə orada kiçik ibadətگاهی qalmışdır.

² Düzgün etimologiya.

³ Yanlış etimologiya.

⁴ *Quadrans* və ya *asin* dördə birinin üstündə bərə fiquru olmuşdur.

⁵ Qamışdan düzəldilmiş kuklalar və gəlinciklər hər il mayın 14-də təmizlənmə qurbanı kimi *Pons Sublicius*dan Tiber çayına atılırdı; onların götürüldüyü məqbərələrin bölüşdürülməsi onlara imkan verirdi ki, bütün şəhərin çirklənməsi ilə məşğul olsunlar. Çox ehtimal ki, gəlinciklər insan qurbanlarının əvəzçisi idi. *Argei* adı dəqiq göstərir ki, mərasim Yunanıstandan götürülmüşdür.

⁶ Əgər Romanın dörd hissəsinin hər birində altı ədəd olan iyirmi dörd məqbərə olsa idi, daha asan görünərdi. Ancaq həm burada, həm də vii. 44-də bu say iyirmi yeddi kimi verilmişdir. Çətin ki, hər iki yerdə XXIII yerinə səhvən XXVII (=XXVII) yazılmış olsun; yenə bu ehtimal düzgün sayın iyirmi dörd olduğunu düşünənlər tərəfindən irəli sürülmüş olmalıdır.

bölüşdürüləndə hissələrə ayrılmışdı. Argey, onların fikrincə, Herkules Argivlə birlikdə Romaya gələn və Saturniyada məskən salan dəstə başçılarının şərəfinə bu adı qazanmışdı. Bu hissələrdən birincisi Suburan regionu, ikincisi Eskvilin, üçüncüsü Kollin, dördüncüsü isə Palatin kimi qeydə alınmışdır.

46. Suburan regionu hissəsində birinci məqbərə¹ Seli (Caelius) Təpəsində yerləşir, buraya tuskanalı ayrılma başçısı Seli Vibennanın (Caeles Vibenna) şərəfinə belə adlanıb, deyilənə görə, o, öz ardıcılıqları ilə birlikdə Kral Tati ilə mübarizədə Romula köməyə gəlmişdi. Rəvayətə görə, Selinin ölümündən sonra onun ardıcılıqları bu təpədən düz torpağa atılmışdılar, çünki onlar həddindən artıq möhkəm müdafiə olunan yerin mülkiyyətində idilər və onların sədaqəti bir növ şübhəli idi. Onların şərəfinə *Vicus Tuscus* “Tuskana sırası” öz adını almışdır və ona görə də deyirlər ki, Vertumnusun heykəli oradadır, çünki o, Etruriyanın baş allahıdır; ancaq selianların şübhədən azad olanları *Caeliolun* “Kiçik Seliya”² adlanan yerə köçürüldülər.

47. Seliyaya birləşən *Carinae* “Onurğa”dır; onların arasında isə *Caeriolensis*³ adlanan yerin olduğu aydın olur, çünki birinci regionun dördüncü məbədi qeydlərdə belə yazılıb:

¹ §47, §50, §52, §54 ilə müqayisə göstərir ki, *sacra Argeorum* (§50) hər *pars*dakı məqbərəni ədədlə təyin etmək üçün *princeps*, *terticeps* və sairədən istifadə etmişdir və yerin adı sadə saylarla yanaşı ad formasında da qurulmuşdur, ona görə də “birinci Seliya təpəsidir” o deməkdir ki, birinci məqbərə həmin təpədə yerləşmişdir.

² Haqqında Siseron, “De haruspicum responsis” 15. 32 tərəfindən *Caeliculus* (yaxud *-um*), Martial, xii. 18. 6 tərəfindən isə *Caelius Minor* kimi də danışılan *Caeliolum*, görünür, Seliya təpəsinin daha kiçik və daha az əhəmiyyətli bir hissəsi olmuşdur.

³ O, *Caeriolensis* “*Caeriolusa* aid”dir. İlkin formasından mənaca ayrılma nəticəsində *r *caelulus* yerinə *caerulus*, *Palilia* yerinə *Pariliada* da olduğu kimi qanunauyğun dissimilyasiyaya uğramışdır; bəlkə də, *Carinae* ilə assosiasiya bu dəyişikliyi inkişaf etdirmişdir.

Caer(i)olensis: quarticeps circa Minervium qua in Caeliu(m) monte(m) itur: in tabernola est.*

Caeriolensis: dördüncü ¹ məbəd, Minerva məbədi yaxınlığında, Seliya Təpəsinə qalxan küçədir; o, kiçik mağazadadır².

*Caeriolensis*ə bu ad *Carinaen*in Seliya ilə birləşməsinə görə verilib. *Carinae*, bəlkə də, *caerimonia* “mərasim” sözüdür; çünki *Strenia* məbədidən³ qalaya doğru uzanan, hər il qalaya hədiyyələrin aparıldığı və avqurların quşları müşahidə etmək üçün müntəzəm olaraq qaladan çıxıb yollandıqları Müqəddəs Yol buradan başlayır. Bu Müqəddəs Yola gəlincə, o, hamıya məlum olan yeganə hissədir ki, siz Forumdan gedəndə Yoxuşun başlanğıcında görünən və hamıya məlum olan yeganə hissədir.

48. Eyni regiona *Carinaen*in torpaq divarının aşağısında olan *Subura*⁴ aiddir; burada Argeyin altıncı kilsəsi yerləşir. Yuni⁵ yazır ki, *Subura* bu adla adlandırılmışdır, çünki o, köhnə şəhərin ətəyindədir (*sub urbe*), onun torpaq divar adlandırılan yerin altında olması buna sübut ola bilər. Lakin mən düşünürəm ki, bu, *Sukkuza* (*Succusan*) rayonunun şərafinə *Succusa* adını almışdır; çünki hətta indi də bu, qısa şəkildə *SVC* kimi yazılır,

¹ Bax: §46, qeyd 4.

² *In tabernoladan əvvəl sinistra via*, yaxud *dexteriore via* sözləri düşmüş ola bilər; bax: Ten Brinkin qeydi.

³ Səhhət və fiziki sağlamlıq ilahəsi.

⁴ Etimologiya bütövlükdə qeyri-dəqiqdir. *Suburaya* istinad etdikdə neytral *quod* və *in eo* bir-birinə qarşılıqlı kömək edir.

⁵ M. Yuni Qraxani – Qraxinin müasiri və tərəfdarı. O, antik “*De Potestatibus*” əsərini yazmışdır.

üçüncü hərfi B yox, C olaraq¹. Sukkuza rayonu ona görə belə adlandırılmışdır ki, o, *Carinaeyə* doğru *succurit*² “qalxır”.

49. Eskvilin³ ikinci regiona daxildir. Bəziləri deyir ki, bu, öz adını kralın *excubiae* “gözetçi məntəqələri”ndən almışdır, digərləri isə deyir ki, bu, onun Kral Tullius tərəfindən *aesculi* “palıdlar”la birlikdə əkilməsi faktındandır. Yaxındakı yerlər də bu ikinci mənşəyə daha çox uyğun gəlir, çünki həmin məkanda Fıstıq meşəliyi⁴ adlanan yer, Larların⁵ palıdlığı⁶, Mefitis⁷ və Yunona Lusina⁸ meşəlikləri var ki, onların əraziləri dardır. Və bu təəccüblü deyil, çünki bu qədər uzun müddətdə, uzaq və geniş ərazidə Acgözlük tək və yeganə sahibədir.

50. Eskvilinə iki təpə daxildir, çünki təpənin Oppi və Sespri⁹ hissələri hətta indi də qurbanlarda öz köhnə adları ilə verilir. “Argey qurbanları”nda belə bir qeyd var:

Oppius Mons: princeps (Es)quili(i)s uls Iucum Facutalem; sinistra via secundum m(o)erum est.*

¹ Kvintilyan tərəfindən təsdiq olunduğu kimi, “*Institutio oratoria*”, i. 7. 29.

² Latın dilində *ss*-dən əvvəl bir qayda olaraq *r*-in düşməsi faktı bu assosiasiyanı daha da asanlaşdırır: müqayisə et: *rursum* və *rusum*, *dorsum* və *Dossensus*. Buradan da *Succusanın succur(s)sā* olduğunu qəbul etmək olar; ancaq *ss*-i təmsil edən belə bir *s* *Suburada r-ə* çevrilə bilməz.

³ Mənşəyinə görə, *ex-quelii* “çöldəki yaşayış hissələri”, şəhərin divarlarından *inquilini* “içəridə yaşayanlar”a zidd olaraq.

⁴ *Facutalisin* qədim istifadəsində *g* dəyərində olan *C* var.

⁶ Qədim Romada mühafizəkar allah. Bəzən ev təsərrüfatı allahı kimi də qəbul olunur.

⁶ Başqası məlum deyil, lakin təklif olunan dəyişikliklər pis görünür; *Querquetulanum* yiyəlik hal, cəmdir.

⁷ Üfunətli buxar ilahəsi, onların zərərli təsirinin qarşısını almaq funksiyasına sahibdir.

⁸ Uşaq doğumu ilahəsi olan Yunona.

⁹ Adətən *Cispius* kimi yazılır, lakin Varronda *Cespidir*.

Oppi təpəsi: Eskvilindəki birinci məbəddir, Fıstıq meşəsinin arxasında yerləşir; küçənin divar boyu sol tərəfindədir.

Oppius Mons: terticeps cis lucum Esquilinum; via dexter(e) via in tabernola est.

Oppi təpəsi: Eskvilin meşəliyinin bu tərəfində üçüncü məbəddir; küçənin sağ tərəfindəki daxmadadır.

Oppius Mons: quarticeps c(i)s lucum Esquilinum; via dexteriore in figlinis est.

Oppian təpəsi: dördüncü məbəddir, Eskvilin meşəliyinin bu tərəfində yerləşir; küçənin sağ tərəfində dulmuşluq emalatxanaları arasındadır.

Cespius Mons: quinticeps cis lucum Poetelium; Esquiliis est.

Sespi təpəsi: beşinci məbəddir, Poeteliana¹ meşəliyinin bu tərəfində yerləşir; Eskvilində yerləşir.

Cespius Mons: sexticeps apud aedeni lunonis Lucinae, ubi aeditumus habere solet.

Sespi təpəsi: altıncı məbəddir; Yunona Lusina məbədidir², məbəd xidmətçiləri adətən burada yaşayır.

51. Üçüncü regiona allahların ibadətgahları şərfinə adlandırılmış beş təpə aiddir; bu təpələrdən ikisi məşhurdur. Viminae təpəsi öz adını Yupiter *Viminus* “Söyüdlüyə aid” sözündən alıb, orada onun mehrabı var; ancaq elələri də var ki, bunun adını orada *vimineta* “söyüd cərgələri” olması faktına bağlayırlar. Kvirinal təpəsinə belə deyilir, çünki orada Kvirinin³

¹ Aydınır ki, bir neçə sətir əvvəl *Mefitisin* adının çəkilməsinə görə *putidus* “üfunətli” ilə əlaqələndirilməlidir; ancaq əgər belədirsə, *putidus* və onunla eyniköklü sözlərdə *oe* yalnız arxaik tələffüzdür. Digər bir ehtimal da odur ki, bu, plebey nəslə olan *Poetelia* ilə bağlı olmalıdır; bu adların biri İkinci Desemviratın (e.ə. 450-ci il) üzvlərindən biri idi.

² Bu, kilsə xidmətçilərinin yaşadığı yerin qonşuluğundadır.

³ *Quirinalis*, *Quirinus*, *Quirites* bir-biri ilə bağlıdır; lakin *Cures*, yəqin ki, bunlardan ayrı tutulmalıdır.

ziyaretgahı var; başqaları isə deyir ki, bu, Tatiusla birlikdə Kuserdən¹ Roma bölgəsinə gələn kviritlərdən alınmışdır, çünki onlar öz düşərgələrini orada qurmuşlar.

52. Bu ad yaxınlıqdakı yerlərin adının yaddan çıxmasına səbəb olmuşdur. Ona görə də öz adı olan təpələr də var ki, bu da “Argeyin qurbanları”ndan məlum olur, çünki orada belə bir qeyd var:

Collis Quirinalis: terticeps cis aedem Quirini.

Kvirinal təpəsi: üçüncü məbəd, Kvirinus məbədinin bu tərəfi.

Collis Salutaris: quarticeps adversum est (A)pol(I)inar cis aedem Salutis.

Salutari təpəsi²: dördüncü məbəd, Apollon məbədinin qarşısı, Salus məbədinin bu tərəfi.

Collis Mucialis: quinticeps apud oedem Dei Fidi; in delubro, ubi aeditumus habere solet.

Mutsial təpəsi³: beşinci məbəd, İnam allahının¹ məbədi, məbəd xidmətçilərinin adətən yaşadıqları kilsədə.

¹ Sabinlərin qədim bir şəhəri, Romadan təxminən iyirmi dörd mil aralı, Tatinin şəhəri və Numa Pompilinin – Romulun xələfinin anadan olduğu yer; bax: Livi, i. 13, 18.

² *Salutaris* sözü *salus* “mühafizə”dəndir; bəlkə də, məbəd vacib bir döyüşdəki qələbənin nişanəsidir, yaxud hər hansı yoluxucu xəstəliyin bitməsinin qeyd olunmasıdır. Biz bilmirik ki, bu *salus* Siseron tərəfindən “De Finibus”, iii. 20. 66-da qeyd olunmuş *Iuppiter Salutaris* ilə eynidirmi; müqayisə et: yunan dilindəki *Ζεὺς σωτήρ* “Xilaskar Zevs”.

³ Aydınır ki, *Mucialis Mucia* nəslindəndir; ilk məlum Mutsi Romalı mühasirəyə almış etrusk kralı Porsennanı qətlə yetirə bilmədiyi üçün, öz sağ əlini qurbangah odunda yandırmış və *Scaevola* “Solaxay” ləqəbini qazanmışdır. *Scaevola* ləqəbli bir neçə Mutsi e.ə. 215-ci ildən e.ə. 82-ci ilə qədər Romanın siyasi və hüquqi həyatında mühüm rol oynamışdır.

Collis Latiaris: sexticeps in Vico Insteiano summo, apud au(gu)raculum; aedificium solum est.

Latari təpəsi ² : altıncı məbəd, İnsteyan Küçəsinin zirvəsində, avqurların müşahidə yerində; bu yeganə binadır.

Bu allahların ləqəblərini aldıkları mehrablar bu regionun müxtəlif hissələrindədir.

53. Dördüncü region Palatinə³ məxsusdur, belə adlanır, çünki Pallantlar buraya Evandrla birlikdə gəlmişlər və onlara da palatinlər deyilirdi; başqaları isə belə düşünür ki, bunun səbəbi palatinlərin – Reatində Palatium⁴ adlanan rayonun yerli sakinlərinin orada məskən salmasıdır; lakin başqaları bu fikirdə olmuşlar ki, bu, Latinusun arvadı Palantonun⁵ şərəfinə belə adlanmışdır. Müəyyən mütəxəssislər isə həməən bu yerin adının *pecus* “sürülər” sözündən olduğunu düşünürlər; ona görə də Nevi bunu *Balatium*⁶ “mələyən” adlandırır.

54. Buraya onlar Germalus (Cermalus)⁷ və Veliyanı (Veliaeni)¹ da birləşdirirlər, çünki bu regionun hesabatında belə qeyd olunub:

¹ *Deus Fidius* Yupiterin xüsusiyyəti olmuşdur; müqayisə et: yunanlarda *Zēðç πίστιος*.

² *Latiaris* “Latiumla bağlı olan”; *Iuppiter Latiaris* Latın Konfederasiyasının qoruyucu allahı idi, müqayisə et: Siseron, “Pro Milone”, 31. 85.

³ *Palatin* üçün inandırıcı etimologiya yoxdur.

⁴ Sabinlərin qədim şəhəri, Via Salaria, Romadan qırx səkkiz mil aralıda, Velinus çayının sahilində.

⁵ Sekst Pompey Fəstə (220. 5 M.) görə, Palanto Latinusun anası olmuşdur; o, Servi tərəfindən “Eneida” viii. 51-də Pallantia adlandırılmışdır.

⁶ *Balare* “mələmək” sözündən düzəlmiş kimi.

⁷ *Cermalus* sözünün etimologiyası verilməmişdir; söz *C* ilə başlamışdır, ancaq etimoloji məqsədlərlə Varro daha qədim latın dilində *C*-nin iki səsi – *c* və *g*-ni əks etdirməsinə əsaslanaraq, bunu *G* ilə başlayan söz kimi vermişdir.

Germalense: quinticeps apud aedem Romuli.

Et

Veliense: sexticeps in Velia apud aedem deum Penatium.
Germalian: beşinci məbəd, Romulus məbədində

və

Velian: altıncı məbəd, Veliyada, ilahiləşdirilmiş Penatların məbədində.

Deyilənə görə, Germalus Romul və Rem *germani* “qardaşlar”ındandır, çünki Əmizdirən Əncir ağacının yaxınlığındadır və onlar burada – səbətdə çölə atılarda Tiberin qış sellərinin onları gətirdikləri yerdə tapılmışlar. Veliae adının mənbəyi üçün mən müxtəlif səbəblər tapmışam, onlar arasında biri belədir ki, orada Palatinin çobanları, qırxmağın kəşf olunmasından əvvəl yunu qoyundan *vellere* “yolurdu”, bundan da *vellera* “qoyun dəriləri” öz adını alıb.

IX. 55. Roma sahə torpağı² ilk olaraq *tris* “üç” hissəyə bölünmüşdü, buradan da Titienses, Ramnes və Lukeresin hər birini *tribus* “tayfa” adlandırdılar. Bu tayfalar³, Enninin dediyi kimi⁴, Tatiusdan Titienses, Romulusdan Ramnenses və Lukumodan, Yuninin dediyi kimi, Lukeres adlanmışlar; ancaq etrusk dilində faciələr yazan Volninin⁵ dediyi kimi, bütün bu sözlər etrusk dilindəndir.

¹ Aydınır ki, həm təkdə *Velia*, həm də cəmdə *Veliae* kimi işlənmişdir; etimologiya yoxdur.

² Torpaqda olan bütün Roma mülkləri, həm dövlət mülkiyyətində olanlar, həm də xüsusi əmlak; *ager peregrinus* “xarici torpağın” əksi olaraq.

³ Bu etimologiyaların heç biri mümkün deyil ki, bu da təəccüb doğurmur, çünki onlar etrusk mənşəli olub-olmamasından asılı olmayaraq, qeyri-latin mənşədirlər.

⁴ “Annallar” i. frag. lix.

⁵ Volni başqa bir yerdə qeyd olunmamışdır.

56. Buradan da şəhərin dörd hissəsinin adları olan Suburan, Palatin, Eskvilin (Esquiline), Kollin (Colline)¹ də həmin yerdən olan tayfaların adları kimi işlənir; beşinci *sub Roma* “Roma divarlarının altında” olduğu üçün Romiliya² adlanmışdır; “Tayfaların kitabı”nda yazdığım səbəblərdən³ isə qalan otuz⁴ ad yaranmışdır.

X. 57. Mən yerlər və onlarla bağlı olan həmin əşyalara aid olanları dedim; indi isə adətən o yerlərdə olan şeylər haqqında danışacağam, mən ölməzlər və ölümlülərlə bağlı olanları o yolla izah edəcəyəm ki, əvvəlcə allahlara aid olanlar barədə danışacağam. İlk allahlar *Caelum* “Göy” və *Terra* “Yer” olmuşdur. Bu allahlar Misirdə Serapis və İside⁵ adlananlarla eynidir, baxmayaraq ki, Harpokrat barmağı ilə mənə sakit olmağı işarə edir. Həmin allahlara Latiumda Saturn və Ops demişlər.

58. Samofrakiyalıların⁶ mistersiyalarının öyrətdiyinə görə, Yer və Göy Böyük Allahlardır və mənim bu müxtəlif

¹ Dörd *urbanae tribus* “şəhər tayfası”.

² *Rusticae tribus* “kənd tayfaları”ndan birincisi də *Romulia* adlandırılmışdır; Sekst Pompey Fest (271. 1 M.) ad onları Romulun Veiidən aldığı rayonun sakinləri olmasına əsasən təyin edir.

³ *Quas* yerinə *quibus* özündən əvvəl gələnin halına əsasən cəlb edilir.

⁴ Cəmi otuz beş tayfa, bəzisi mənşəyini götürdüyü yerə əsasən, o birilər isə Roma əsilzadələrinə əsasən adlandırılmışdır. §55-də verilmiş üç ilkin ad Varronun dövründən çox-çox əvvəl tayfa adı kimi istifadədən qalmışdı.

⁵ Misirlilərin baş allahları; onların sonuncu övladı Harpokrat – Günəş Allahı Horusun gənc variantı olmuşdur. Harpokrat adətən barmağı dodaqlarında – sakitlik işarəsi verəndə təsvir olunur; bu hissə, görünür, bəzi ortodoks romalıların misirlilərin allahlarına lağ etməsini və onların Roma allahları ilə eyniləşdirilməsinə etiraz etməsini göstərir ki, alim Varron bu qərəzi bölüşür.

⁶ Kabirinin şərafinə mistik ayinlər.

adlarla verdiklərim Samofrakiyanın ¹ şəhər darvazalarının qabağında qoyduğu iki kişi heykəlinə təmsil olunan Böyük Allahlar deyil, onlar sadə xalqın düşündüyü kimi, əslində Kastor və Polluks olan Samofrakiya allahları² da deyil; onlar kişi və qadındır, bunlar “Avqurların kitabı”nda samofrakiyalıların “güclü allahlar” mənasında işlətdikləri “qüvvətli allahlar” yazısı ilə xatırlananlardır.

59. Bu ikisi, Göy və Yer həyat³ və bədən kimi bir cütlükdür. Yer rütubətli və soyuqdur, yaxud Enninin dediyi kimi⁴:

Ova parire solet genus pennis condecoratum,

Non animam,

Post inde venit divinitus pullis

Ipsa anima;

Lələklərlə bəzənmiş quş dəstəsi adəti üzrə yumurtlayırsa,
Bu hələ həyat deyil.

və

Ondan sonra Allahın təqdiri ilə quş balalarına

Həyat özü gəlir;

yaxud Kitiyalı Zenonun⁵ dediyi kimi:

Animalium semen ignis is qui anima ac mens.

Heyvanların toxumu həyat və düşüncəyə sahib olan oddur.

¹ Şimali Egeydə ada, Frakiya sahilindən kənarda.

² Kabiri geniş yayılmış şəkildə Kastor və Polluksla müəyyənləşir, çünki onlar qoruyucu güclərin aid edildiyi gənc kişi allahlardır.

³ Tamamilə “ruh” mənasında olmasa da, yaşayan bədəni ölü bədənə ayırandır.

⁴ “Annallar”.

⁵ Kiprdəki Kitiyadan olan Zenon, sonralar Afinaya köçürülmüşdür ki, burada fəlsəfənin stoik məktəbinin banisi olmuşdur; təxminən e.ə. 331-264-cü illərdə yaşamışdır.

Bu istilik göydəndir, çünki onun saysız-hesabsız sönməz odları var. Ona görə də Epixarm insan ağılından söhbət açarkən deyir¹:

Istic est de sole sumptus ignis.

O, Günəşdən götürülmüş oddur.

və buna uyğun olaraq Günəş

Isque totus mentis est

Və bunların hamısı ağıldan ibarətdir –

Yuxarıda göstərdiyim kimi ², elə rütubətin soyuq torpaqdan ibarət olduğu kimi.

60. Bunlarla³ birləşən Göy və Yer hər şeyi özlərindən yaratmışdır, çünki onlar vasitəsilə təbiət

Frigori niiscet calorem atque humori aritudinem.

İstini soyuqla, quraqlığı isə rütubətlə qarışdırır⁴.

Onda Pakuvi belə deməkdə haqlıdır:

Animam aether adiugat,

Və göylər həyat əlavə edir.

Enni isə belə deməkdə⁵:

terram corpus quae dederit, ipsam

capere, neque dispendi facere hilum.

Ona verilən bədən

Yer özü geri götürür və itkidən heç bir zərər qədər də əziyyət çəkmir.

Bütün doğulmuş canlılar üçün həyat və bədənin ayrılması *exitus* “çıxış” olduğundan, *exitium* “məhvölma” sözü də buradan gəlir, onlar birləşməyə *ineunt* “daxil olduqda”, bu onların *initia* “başlanğıc”ı olduğu kimi.

¹ Enni, “Varia”.

² Bax: v. 24.

³ O, istilik və rütubətdir.

⁴ Enni, “Varia”.

⁵ “Annallar”; dolayı yolla sitat gətirilmişdir və ona görə də vəznli deyil; bax: ix. 54.

61. Bu fakta əsasən, həddindən artıq istiliyə, yaxud həddindən artıq rütubətə sahib olan hər bədən ölür, yaşasa da, sonsuz olur. Yay və qış bunun şahidləridir: birində hava yandırıcı istidir və sünbülcüklər quruyur; o birində təbiət doğum məqsədilə yağış və soyuğa qarşı mübarizə aparmaq istəmir və yazı gözləməyi üstün tutur. Beləliklə, nəsil artırmanın iki şərti var: od və su. Ona görə də toyların girişində¹ bunlardan istifadə olunur, çünki burada birləşmə var və od kişidir, başqa halda isə toxumdur, su isə qadındır, çünki rüşeym onun rütubətilə inkişaf edir və onlara *vinctio* “bağlılıq” gətirən qüvvə isə *Venus*² “Məhəbbət”dir.

62. Ona görə də komik şair deyir:

Huic victrix Venus, videsne haec?

Venera onun qalibidir, görürsən?

ona görə yox ki, Venera *vincere* “fəth etmək” istəyir, ona görə ki, o, *vincire* “bağlamaq” istəyir³. Viktoriya özü də bu adı *vinciuntur* “bağlanan” olmasından alıb⁴. Poeziya hər ikisinə şahidlik edir, çünki həm Viktoriyaya, həm də Veneraya göydə doğulmuş deyilir; çünki Tellus “Yer” Göyə bağlanmış ilk şey olduğu üçün Viktoriya adlanıb⁵. Ona görə də o, *corona* “çələng” və *palma* “palma”⁶ ilə əlaqəlidir, çünki çələng başa bağlandırdır və o özü də *vinctura* “bağlanmaq”dandır, ona *vieri* “hörülmüş”

¹ Ərinin evinə çatanda Roma gəlini oda və suya toxunmalı idi (yaxud bəlkə də, onun üstünə su səpilir), ailəyə pərəstişin başlanğıcı kimi.

² Aydınır ki, *Venusun vinctiodan* olduğu deyilir və bu yanlıştır.

³ Bu morfoloji cəhətdən mümkündür, ancaq *victrixin vincirenin* işgören şəxsini bildirən isim kimi işlənməsi mümkün görünür; *vincere* “qalib gəlmək” və *vincire* “bağlamaq” etimoloji cəhətdən birbirindən uzaq görünür.

⁴ *Victoria vincere* “qalib gəlmək”lə bağlıdır.

⁵ Yer məhsuldar, qidalandırıcı müqəddəs varlıq kimi; *Victoria* ilə eyniləşdirməyə başqa heç bir yerdə təsadüf olunmur.

⁶ Ənənəvi qələbə rəmləri.

deyilir ki, o da *vinciri* “bağlanmış olmaq” deməkdir¹; Enninin “Sota”-sındakı misra da buradan gəlir:

Ibant malaci viere Veneriam corollam.

Ehtirashlı cütlük Məhəbbət allahının çələngini hörməyə gedir.

Palma “palma” belə adlanır, çünki o, öz təbii şəkildə hər iki tərəfdən bağlandığından, onun *paria* “bərabər” yarpaqları² var.

63. Şairlər alovlu toxum göydən dənizə düşdü və odla rütubətin əlaqəsindən Venera “köpük kütlələri”ndən doğuldu³ dedikdə, bildirirlər ki, onların sahib olduqları *vis* “güc” Veneranıdır. Bu *vis*-dən doğulanlar *vita*⁴ “həyat” adlanan şeyə sahib olurlar və Lusili də bunu nəzərdə tutur:

Vis est vita, vides, vis nos facere omnia cogit.

Həyat gücdür, görürsən; hər şeyi güclə etmək bizi məcbur edir.

64. Beləliklə, Göy başlanğıc olduğundan, Saturna bu ad *satus*⁵ “səpin” əsasında verilmişdir; və od başlanğıc olduğundan, Sautrnaliyada müştərilərə şamlar təqdim olunur⁶. *Ops*⁷ Yerdir, çünki hər *opus* “iş” ondadır və yaşamaq üçün ona *opus* “ehtiyac” var və ona görə də *Ops* ana adlanır, çünki yer anadır. Çünki o⁸

Terris gentis omnis peperit et resumit denuo,

¹ *Vincire*, əslində, *vierendəki* kökün genişlənməsi nəticəsində meydana çıxmışdır.

² *Palma* və *paria* etimoloji cəhətdən ayrıdır.

³ *Aphrodite* adını *ἀφρός* “köpük”lə əlaqələndirmək üçün yunanlar quraşdırılmış yunan əfsanəsi; müqayisə et: Hesiod, “Teoqoniya”, 188-198. *Aphrodite* adı, yəqin ki, sami mənşəlidir.

⁴ *Vis* və *vita* etimoloji cəhətdən bağlı deyil.

⁵ Bu etimologiya inandırıcı deyil.

⁶ Sekst Pompey Fest (54. 16 M.) tərəfindən təsdiq olunur.

⁷ *Ops* və *opus* etimoloji cəhətdən bir-biri ilə bağlıdır.

⁸ Enni, “*Varia*”.

Bütün insanları bütün torpaqlarda yaratmışdır və onları özünə qaytarır.

o,

Dat cibaria,

Qida verəndir.

Enninin də dediyi kimi¹:

Quod gerit fruges, Ceres

meyvə gətirən (*gerit*) Sereradır.

Çünkü indi G ilə yazılan, qədimdə C ilə yazılmışdır².

65. Həmin bu Göy və Yer allahları Yupiter və Yunodur
çünkü Enninin dediyi kimi³:

Istic est is Iupiter quern dico, quern Graeci vocant

Aereni, qui ventus est et nubes, in Iber postea,

Atque ex imbre frigus, ventus post fit, aer denuo.

Hacc(e) propter Iupiter sunt ista quae dico tibi,

*Qui mortalis, (arva) atque urbes beluasque omnis
iuvat.*

O mənim haqqında danışdığım Yupiterdir, yunanların
Hava dediyi; güclü külək və bulud, sonra isə yağış olan;
Yağışdan sonra soyuq; sonra isə o yenə də külək və hava

olur.

Ona görə də mənim haqqında sizə
danışdıqlarım Yupiterdir:

O, insanların, tarlaların, şəhərlərin və həşəratların
hamısına kömək edir⁴.

¹ “Varia”; *gerit* və *Ceres* bir-biri ilə bağlı deyil.

² Bir vaxtlar C-nin ilkin dəyərinin *g* olmuş (yunan dilində üçüncü hərf qamma kimi) və *K* dəyərini də qəbul etmişdir. *g* səsi üçün *G* simvolundan istifadə sonraya aiddir. C-nin *g* dəyərində işlənməsi C.=*Gaius*, Cn.=*Gnaeus*-da saxlanmışdır.

³ “Varia”.

⁴ *Iupiter* və *iuvare* bir-biri ilə bağlı deyil.

Hər şey ondan gəldiyi və ondan aşağıda olduğu üçün, o, bu sözlərlə ona müraciət edir¹:

Divumque honiunique pater rex.

Ey allahların və ölümlülərin atası və kralı.

Pater “ata” ona görə belə adlanır ki, o, toxumu *patefaci*² “aşkara çıxarır”; çünki bu, doğulan bundan gələndə, hamiləlik *patet* “aşkara çıxır”.

66. Həmin bu şeyi Yupiterin daha qədim adı³ daha yaxşı əks etdirir: çünki qədimdə o, *Diovis* və *Diespiter* adlanmışdır, bu isə *dies pater* “Ata Gün”⁴ deməkdir; buna əsasən də ondan gələnlərə *dei* “tanrılar”, *dius* “allah” və *divun* “göy” deyirlər, *sub divo* “göyün altında” və *Dius Fidius* “İnam allahı” da buradandır. Bu səbəbə görə də onun məbədinin damında dəşiklər açılır ki, bu yolla *divum*, yəni *caelum* “göy” görünə bilsin. Bəziləri deyir ki, damın altında olanda onun adı ilə and içmək düzgün deyil. Eli demişdir ki, *Dius Fidius Diovisin* oğlu olmuşdur, elə yunanlar Kastoru *Zevsin* oğlu hesab etdikləri kimi və o, bu fikirdə olmuşdur ki, o, Sabin dilində *Sancus*⁵, yunan dilində isə *Hercules* idi. O, özünün ən aşağı imkanında, yerlə birləşdə, hər şeyin yarandığı kimi də gözdən itdiyi yedə müvafiq olaraq *Dispater*⁶ adını almışdır; və o, bu *ortus* “yaradılmışlar”ın sonu olduğundan, ona *Orcus*¹ demişlər.

¹ “Annallar”.

² *Pater* və *patere* bir-biri ilə bağlı deyil.

³ *Iupiter, Diovis, Dies, deus, Dius, divum* sözlərindəki *iu-* etimoloji cəhətdən bir-biri ilə əlaqəlidir.

⁴ K.O.Müller bu fikirdə olmuşdur ki, Varron *dies* dedikdə əlavədəkini adlıq hal yerinə qədim yiyəlik hal formasını nəzərdə tutmuşdur: “günün atası”; lakin bu çətin ki, mümkün olsun.

⁵ Sabin dilindəki *Sancus* və Umbriya ilahi epiteti *Sançio-* latın dilindəki *sancire-* “müqəddəsləşdirmək”, *sacer* “müqəddəs” sözləri ilə bağlıdır.

⁶ *Dis dives* “varlı”nın qısa formasıdır (müqayisə et: yiyəlik halda olan *divitis* və ya *ditis*) və *dies*lə bağlı deyil; bu, yunan dilindəki *Πλούτων*

67. Yunona Yupiterin arvadı, o isə Göy olduğuna görə, Yunona *Terra* “Yer”dir, *Tellus* “yer” də onunla eynidir, o həmçinin Yupiterlə *una* “yanaşı” *iuvat* “kömək edir”, ona görə də ona Yunona² və *Regina* “Kraliça” deyirlər, çünki yerə aid nə varsa hamısı onunkudur.

68. *Sol*³ “Günəş” ya sabinlər ona belə dedikləri üçün bu adı alıb, ya da belə adlanır, çünki o, *solus* “təkbaşına” elə işıq saçır ki, gün işığı bu allahdan gəlir. *Luna* “ay”, əlbəttə, ona görə bu adı alıb ki, o, gecələr təkbaşına *lucet* “ışıq saçır”. Palatində ona *Noctiluca* “Gecəni işıqlandıran” deyilir, çünki orada onun məbədi *noctu lucet* “gecəyə qədər işıq saçır”⁴. Müəyyən şəxslər ona Diana deyirlər, elə Günəşə Apollon dedikləri kimi (adlardan biri – Apollo yunan, digəri isə latın sözüdür) və Ayın hündürdə və uzaqda gəzməsi faktına əsasən ona *Diviana*⁵ deyilir. Ayın Yerin üstündə olduğu kimi, altında da olduğu faktına əsasən, Enninin “Epixarmus”u ona *Proserpina*⁶ deyir. Proserpina bu adı ona görə qazanıb ki, o, *serpens* “sarmaşiq” kimi geniş şəkildə gah sağa, gah da sola tərəf hərəkət edir. *Serpere* “dırmaşmaq” və *prosperere* “dırmaşaraq irəli getmək” sözləri eyni şeyi bildirir, Plavt

“Pluton”un tərcüməsidir, “varlı şəxs” mənasında, *πλοῦτος* “var-dövlət” sözündən.

¹ İtaliyanın ölüm allahı, *ortusla* bağlı deyil, ancaq bəlkə də, *arcere* “mühasirəyə almaq”dandır, “ölümü məhdudlaşdıran” kimi.

² Nə *Iupiter*, nə də *iuvere* ilə bağlıdır.

³ *Solusla* bağlı deyil.

⁴ Ya ağ mərmər ay işığında parıldadığı üçün, ya da işıq bütün gecə orada yana-yana saxlandığı üçün.

⁵ *Diananın* süni şəkildə uzadılmış forması; Varro, görünür, bunun əsası kimi *deviare* “kənara çəkilmək” sözünü nəzərdə tutmuşdur.

⁶ Enni, “Varia”. *Proserpina*, həqiqətən də, yunan dilindəki *Περσεφόνη*dan alınmışdır, ancaq geniş yayılmış nitqdə latın mənşəli kimi görünən sözə çevrilmişdir.

Quasi proserpens bestia

İrəli dırmaşan heyvan kimi –
yazanda bunu nəzərdə tutmuşdur¹.

69. Latınlar ona həm də Iuno Lucina² deyirdilər, ya ona görə ki o, təbiət alimlərinin də dediyi kimi, həm də Yerdir və *lucet* “ışıq saçır”, yaxud çünki onun bu işığından³ hamiləlik baş tutur, o vaxta qədər ki, onda işığın içinə doğru doğuş həyata keçir, aylar keçdikcə Ay onu işığa çıxarana kimi kömək etməyə davam edir, Iuno Lucina adı *iuvare* “kömək etmək” və *lux* “ışıq” sözlərindən əmələ gəlir. Bu fakta əsasən də uşaq doğan qadın onu köməyə çağırır, ona görə ki Ay doğulanların yol göstərənidir, çünki aylar ona məxsusdur. Aydınadır ki, keçmiş vaxtlarda qadınlar bunu müşahidə etmişlər, çünki qadınlar bu ilahəni qaşlarından⁴ ötrü kifayət qədər tərifləmişlər. Iuno Lucina xüsusilə allahların bizim gözümüzə işıq verdiyi yerlərdə yaradılmalıdır.

70. *Ignis* “od” öz adını *gnasci*⁵ “doğulmaq” dan almışdır, çünki doğum ondan gəlir və doğulan hər şeylə od alovlanır, ona görə də o, qaynardır, elə öləninin odunu itirdiyi və soyuduğu kimi. Odun *vis ac violentia* “gücü və qəddarlığı”nın indi böyük ölçüdə olmasına əsasən, Vulkan öz adını alıb. Od öz parlaqlığı hesabına *fulget* “ışıq saçır”, bu faktdan *fulgur* “ildırım işığı” və *fulmen* “ildırım” sözləri gəlir, *fulmine ictum* “ildırım vurmuş” isə *fulguritum*⁶ adlanır.

¹ “Poenulus” 1034, “Stichus” 724; hər iki mətndə ilan deməkdir.

² *Lucina* sözü *lux* “ışıq” dandır, Yunonanı doğuş ilahəsi kimi təyin edir.

³ “Bütöv ay”, yaxud “ay (zaman vahidi)”nə bərabərdir.

⁴ Çünki qaşlar bizə işıqdan həzz almaq imkanı verən gözləri qoruyur (Sext Pompey Fest, 305 b 10 M.).

⁵ Səhv etimologiya.

⁶ Bu üç söz *fulgere* “parıldamaq” sözündəndir; ancaq *fulguritum*dakı *-itum* yalnız şəkildir və *ictum*la bağlı deyil.

71. Əks növə aid olan allahlar arasında *Limfa*¹ “su pərisi” suyun *lapsus lubricus* “sürüşkən hərəkəti” əsasında əmələ gəlib. Yuturna² vəzifəsi *iuvare* “kömək etmək” olan su pərisidir, ona görə də çoxlu xəstə insanlar bu adı əsas götürərək, onun bulağından su axtarmışlar. Bulaq, çay və digər sulardan allahlar öz adlarını almışlar, məsələn, Tiberinus Tiber çayından, Velinia Velinus³ gölündən, Kutilian gölündəki⁴ *Commotiles* “Narahat” su pəriləri isə *commotus* “hərəkət”dən gəlir, çünki həmin yerdə bir ada suda *commovetur* “hərəkət edir”.

72. Neptun⁵ öz adını *nuptus* “örtülən”dən alır, çünki buludlar göyü örtüyü kimi, dəniz də torpağı örtür ki, bu da köhnələrin dediyi kimi, *opertio* “örtən”dir, buradan *nuptiae* “toy”, *nuptus* “nikah” sözləri əmələ gəlib. Neptunun arvadı Salasiya⁶ öz adını *salum* “dalğalanan dəniz”dən almışdır. Veniliya⁷ öz adını *venire* “gəlmək” və *ventus* “külək” sözlərindən alıb, Plavtın da qeyd etdiyi kimi⁸:

*Quod ille dixit qui secundo vento vectus est
Tranquillo mari, ventum gaudeo.*

Sakit dəniz üzərində lütfkar küləklə daşınan adam deyir:

¹ Əslində, yunan dilindəki *λύμηνη*dən ilk samitin dissimilyativ dəyişməsi nəticəsində düzəlmişdir.

² Birinci hissə *Iupiter*dəki elementlə eyni ola bilər, ancaq şübhəsiz, *iuvare* ilə bağlı deyil.

³ Sabin ölkəsində bir göl, Avens çayının İnteramnadən bir neçə mil cənub şərqə yayılması nəticəsində meydana gəlmişdir.

⁴ Sabin ölkəsində bir göl, Rietidən bir neçə mil şərqdə, küləklə hərəkətə gələn üzən adanın olduğu yerdə.

⁵ *Neptunus* digər sözlərlə bağlı deyil, lakin *nubes*, bəlkə də, *nubere* və onun törəmələri ilə əlaqəli ola bilər.

⁶ *Salum* sözü ilə əlaqələndirilməsi geniş yayılmış olsa da, *salax* “atılıb-düşmək həvəskarı, ehtiraslı, ehtiras oyadan” sözünün mücərrəd substantiv forması olması, demək olar ki, şübhəsizdir.

⁷ “Eneida”, x. 76-da *Venilia* var, Turnun anası olan dəniz nimfəsi.

⁸ “Cistellaria”, 14-15.

Mən şadam ki, getmişəm¹.

73. İndi *bellum*² “müharibə” sözündən düzəlmiş *Bellona* sözü işlənir ki, bu, əvvəllər *duellum* sözündən düzəlmiş *Duellona* idi. Mars ya müharibədə *mares* “kişilər” komandanlıq etdiyi üçün, yaxud sevimlisi olduğu sabinlər ona *Mamers*³ dedikləri üçün belə adlanır. *Quirinus* sözü *Quirites*dəndir: *Virtus* “kişilik” də *viritus* sözü kimi, *virilitas* “insanlıq”dandır⁴. *Honos* “şərəf, vəzifə” *onus*⁵ “yük” sözüə əsasən deyilir, ona görə də *honestum* “şərəfli” *oneratum* “yüklənmiş” sözündəndir və yenə deyilir:

Onus est honos qui sustinet rem publicam.

Böyük çətinlik dövləti saxlayan şərəfdir.

Castorun adı yunan mənşəlidir, *Pollux*unku da onun kimi yunanlardan gəlib; bu adın qədim latın ədəbiyyatında⁶ işlənmiş forması indiki kimi *Pollux* deyil, yunan dilindəki *Πολυδῆρκης*-ə uyğun olan *Polluces*dir. *Concordia* “Konkord” *cor congruens* “ahəngdar ürək”dən əmələ gəlmişdir⁷.

74. *Feronia*⁸, *Minerva*, *Novensides*⁹ sabinlərdən gəlir. Kiçik dəyişikliklərlə aşağıdakıların da eyni xalqa aid olduğunu

¹ *Ventumdan* söz oyunu yaradılması: sonuncu ifadə həm də “Şadam ki, külək vardı” mənası verə bilər.

² Düzgündür.

³ *Mars* və *Mamers* uyğundur, ancaq *mares* “kişilər” onlardan xeyli uzaqdır.

⁴ *Virtus*, əslində, *vir* sözündəndir.

⁵ *Honos* və *onus* bir-birindən xeyli uzaqdır.

⁶ Belə yazılışın müşahidə olunduğu kitabələrdəki kimi.

⁷ Əsasən, düzgündür.

⁸ Qədim italyan ilahəsi, sonralar Yunona ilə eyniləşdirilmişdir.

⁹ “Yeni sakinlər” olması aydındır, *novus* və *insidere* sözlərindən, *indigetes* və milli allahların fərqli forması kimi başqa yerdən gətirilmiş allahlar haqqında işlənmişdir.

söylmək olar¹: *Pales*², *Vesta*, *Sales*, *Fortuna*, *Fons*³, *Fides* “İnam”. Kral Tatinin bir and ilə Romaya həsr etdiyi mehrablardan da sabinlərin nitqlərinin qoxusu gəlir, çünki “Annallar”ın da dediyi kimi, o, mehrabları *Ops*, *Flora*, *Vediouis* və Saturn, Günəş, Ay, Vulkan və *Summanus*⁴ və buna oxşar olaraq, *Larunda*⁵, *Terminus*, *Quirinus*, *Vertumnus*, *Lares*, *Diana* və *Lucinaya* həsr etmişdir; bu adların bəzilərinin hər iki dildə kökü var⁶, sərhəd xəttindən kənara çıxmış və hər iki sahəyə yayılmış ağaclar kimi, çünki Saturn buradakı bir mənbədən allahın adı kimi, o birindən isə sabinlərin arasındakı kimi işləne bilər, Diana da belədir; bu adları mən yuxarıda müzakirə etmişəm⁷.

XI. 75. Bu, ölməzlər haqqında olanlar idi, indi isə icazə verin, ölümlü varlıqlar haqqında olanlara baxaq. Bunlar arasında heyvanlar var və onlar üç yerdə – göydə, suda və torpaqda yaşadıklarından, mən ən yüksək yerdən başlayacaq və ən aşağıya gələcəyəm. Əvvəla, onların hamısının adı toplu halda belədir: öz *alae* “qanadlar”ına görə *alites* “qanadlı quşlar”, *volatus* “uçmaq”dan *volucres* “uçanlar”. Sonra isə növlərə görə: bunların böyük əksəriyyəti öz səsinə görə adlandırılmışdır: *upupa* “hop-hop”, *cuculus* “ququ quşu”, *corvus* “qarğa”, *hirundo* “qaranquş”, *ulula* “alabayquş (ulayan bayquş)”, *bubo* “buynuzlu bayquş”; bunlar da yuxarıdakılarla oxşar şəkildə

¹ Çətin ki, növbəti iki siyahıdakı bütün allahlar başqa yerdən gətirilmiş olsun; adlarının çoxu tamamilə Roma mənşəlidir.

² Çobanların ilahəsi; onları və sürülərini qoruyur.

³ Bulaqlar allahı; bax: vi. 22.

⁴ Gecə çaxan ildırma cavabdeh sayılan sirlə allah.

⁵ Həm də *Lara* adlanmışdır, Yupiterin danışq qabiliyyətindən məhrum etdiyi qeybət yayan nimfa.

⁶ Tamamilə mümkün olsa da, Saturn və Diana ilə bağlı inandırıcı görünür.

⁷ §64-də Saturn, §68-də Diana.

meydana çıxmışdır: *pavo* “tovuz quşu”, *anser* “qaz”, *gallina* “toyuq”, *columba* “göyərçin”¹.

76. Bəziləri öz adlarını başqa səbəblərə görə almışdır, məsələn, *noctua* “gecə bayquşu” ona görə belə adlanmışdır ki, o, *noctu* “gecə” oyaq qalıb oxuyur və *lusciniola* “bülbül” bu adı almışdır, çünki o, *luctuose* “qəmgin”² halda *canere* “oxuyur” və Afinalı Proknanın³ öz *luctus* “qəm”inə görə quşa çevrilməsindən yaranmışdır. *Galeritus*⁴ “kəkilli torağay”, *motacilla* “daşdöyən” də buna uyğundur, birinci bu adı ona görə almışdır ki, başında lələyi var, o biri isə həmişə quyruğunu tərpedir⁵. *Merula* “qaratoyuq” ona görə belə adlanıb ki, o, *mera* “qarıqsız”, yəni tək uçar⁶; digər tərəfdən, *graguli*⁷ “dolaşalar” öz adlarını *gregatim* “dəstələrlə” uçduqlarına görə almışlar, məlumdur ki, yunanlar *gereges* “dəstələr”ə *γέρυερα* deyirlər. *Ficeduale* “incir ağacdələnləri” və *miliariae* “darıquşu” qidalarına⁸ əsasən bu adları qazanmışlar, çünki birincilər *ficus* “əncir”, o birilər isə *milium* “darı” yeyərək kökəlir.

¹ *Hirundo* (naməlum etimologiyaya malik) istisna olmaqla ilk altısı təqlidi sözlərdən düzəlmişdir. Son dördündən isə *pavo* Şərq dillərindən birindən alınmışdır; *anser* qədim hind-Avropa sözüdür; *gallina* “Qal quşudur”; *columba* isə rənginə görə adlandırılmışdır.

² Bəlkə də, doğrudur, əgər *luges-cania* “qəm müğənnisi”ndəndirsə.

³ Prokna – Afina kralı Pandionun qızı və Frakiya kralı Tereyin arvadı, oğlu İtisi öldürüb, pis rəftarı və xəyanətinə görə qisas almaq üçün atasına yemək kimi təqdim etmişdir; bax: Ovidi, “Metamorfozlar”, vi. 424-674.

⁴ Hərfi mənada “başlıqlı”, *galerum* və ya başlığa oxşar dəbilqə taxan.

⁵ Əgər doğru deyilsə, yenə də çox məntiqli və geniş yayılmış etimologiyadır.

⁶ O biri quşlar olmadan deməkdir, susuz şərab kimi: absurd etimologiyadır.

⁷ Əslində, *graculi*; *greges*lə bağlı deyil.

⁸ Düzgündür; Varron, “de Re Rustica”, iii. 5.2, *miliariae* haqqında mükafat olaraq verilən, süfrə üçün yetişdirilmiş və kökəldilmiş dadlı yeməklər kimi danışılır.

XII. 77. Suda yaşayan heyvanların bəzilərinin adları doğma, bəzilərininki isə yaddır¹. Xaricdən alınmış sözlərdən biri *muraena* “murena” sözüdür, çünki buna yunan dilində *μύραινα* deyilir, *cybium* “kiçik tuna balığı”² və *thunnus* “tuna balığı” bunların hamısının hissələri də müvafiq olaraq yunan adlarına gedib çıxır: *melander*³ “qara palıd balığı” və *uraeon*⁴ “quyruq üzgəci”. Balıq adlarının böyük əksəriyyəti bəzi cəhətdən onlara oxşayan torpaq obyektlərindən keçmişdir, məsələn, *anguilla*⁵ “ilan balığı”, *lingulaca*⁶ “qalxan balığı”, *sudis*⁷ “durna balığı”. Digərləri isə rənglərinə əsasən adlandırılmışdır, məsələn, *asellus* “treska”, *umbra* “kölgə balığı”, *turdus* “çəki”⁸. O birilərininkilər isə bəzi fiziki güclərdən gəlir, məsələn, *lupus* “canavar balığı”, *canicula* “köpək balığı”, *torpedo* “elektrik skati”⁹. Buna oxşar olaraq, xərçəngkimilər arasında adı yunan dilindən keçmiş olanlar var, məsələn, *peloris* “midya”, *ostrea* “stiridiya”, *echinus* “dəniz kirpisi” və eləcə də oxşarlığı vurğulayan digər milli sözlər var, məsələn, *surenae*¹⁰, *pectunculi*¹ “dəniz daraqları”, *ungues*² “ülgüç stiridyalar”.

¹ Bir çox heyvan və balıqların müəyyənləşdirilməsi tamamilə qeyri-dəqiqdir, ona görə də tərcümə qeyri-müəyyəndir. Ancaq §77 və §78-dəki etimoloji fikirlər təxminən doğrudur.

² Daha dəqiq desək, küpədə duza qoyulmuş cavan tuna əti.

³ Zahirən *melandryonun* variantı, yunan dilində *μελάνδρουν* “*μελάνδρως*, yaxud qara palıd adlanan böyük tunanın bir tikəsi”.

⁴ Yunan dilindəki *οὐραῖος* “quyruğa (*οὐρά*) aid” sözündən.

⁵ *Anguis* “ilan”ın kiçildilmiş variantı.

⁶ *Lingua* “dil” kimi yastı olduğu üçün; *lingulaca* həmçinin “çərənci, çox danışan qadın” deməkdir.

⁷ Quruda “paya”.

⁸ Quruda müvafiq olaraq “balaca eşşək”, “kölgə”, “qaratoyuq”.

⁹ Quruda müvafiq olaraq “canavar”, “balaca it”, “hissizlik”.

¹⁰ Naməlum mənəndandır və bəlkə də, yanlış oxunuşdur; Groth, “De Codice Florentino”, 27 (105), *pernaeni* Pliny, “Naturalis Historia”, xxxii. 11. 54. 154-ə əsasən göstərir ki, o da *perna*ni hündür dayaqda

XII. 78. Suda yaşayan elə heyvanlar da var ki, bəzən quruya çıxırlar: bunların bəzilərinin adları yunan mənşəlidir, məsələn, *polypus* (oktapod), *hippos(s) potamios* (begemot), *crocodilos* (timsah), o birilərin adları isə latın dilinə məxsusdur, məsələn, *rana* “qurbağa”, *anas* “ördək”, *mergus* “qaqar”. Yunanlar həm suda, həm də quruda yaşayanlara *amphibia* adı vermişlər. Bunlardan *rana* öz səsinə görə, *anas nare* “üzmək” sözünə əsasən, *mergus* suya *mergendo* “baş vurmaq”la yemini ələ keçirdiyi görə belə adlanmışdır³.

79. Bu sinfə daxil olan başqa oxşar adlar da var ki, yunanlardan gəlmişdir, məsələn, *querquedula* “fitçi cücə (şirin su ördəyi)”, çünki o, *κερκήδης*⁴ və *alcedo* “zərricə”, çünki bu, *ἀλκνώων*dir, latın adları da var, məsələn, *testudo* “tısbağa”, çünki bu heyvan *testa* “qabıqla” örtülmüşdür və *lolligo* “mürəkkəb balığı”, çünki o, aşağıdan yuxarı *volat* “uçur”⁵, bu, ilkin olaraq *volligo* olmuş, ancaq indi bir hərf dəyişməsi ilə işlənir. Misirdə çayda yaşayan dördayaqlı heyvan olduğu kimi, Latiumda da *lutra* “su samuru” və *fiber* “qunduz” adlanan çay dördayaqlıları var. *Lutra*⁶ ona görə belə adlanır ki, deyilənə görə, o, sahildəki ağacların köklərini kəsib atır və ağacları sərbəst buraxır: *luere* “sərbəst buraxmaq” sözündən *lutra* düzəlmişdir. Qunduz⁷ *fiber* demişlər, çünki o adətən çay sahilindən sağa və sola tərəf çox

və ya payada durmuş dəniz ilbizi kimi təqdim edir, ayaqla birlikdə verilən donuz budu kimi.

¹ Quruda “kiçik daraqlar”, *pectenin* kiçildilmiş.

² “Dırnaqlar”; bəlkə də, ülgüclü stiridyə deyil, dırnaq formalı kiçik stiridyədir.

³ Bax: §77, qeyd 9.

⁴ Tamamilə fərziyyədən ibarətdir.

⁵ Absurd etimologiya.

⁶ İlkin olaraq *udra* “su heyvanı”, *lutum* “palçıq” və ya *lutor* “yuyucu” sözləri ilə assosiasiyaya əsasən *l* əlavə olunmuşdur. Varron su samuruna qunduzun ağac qırmaq adətini aid edir.

⁷ Əslində, “qəhvəyi heyvan”.

uzaqda görünür və qədimlər çox uzaq olana *februm* deyərtilər; buradan da ədyalların sonuncu hissəsi *fimbriae* “saçaq” və qaraciyərin sonuncu hissəsi də *fibre* “lif”¹ adını almışdır.

XIV. 80. Quruda yaşayan canlılar arasından mən əvvəlcə insanların istifadə etdiklərindən danışacağam, sonra ev heyvanlarından, üçüncü olaraq isə vəhşi heyvanlardan. Mən dövlət vəzifələrindən başlayacağam. Konsul² xalqdan və senatdan *consulere* “məsləhət istə”məli olan şəxs kimi belə adlanır, ən azından əgər bu söz Aksinin “Brut”da aşağıdakını deyəndə nəzərdə tutduğundan düzəlməmişsə:

Qui recte consulat, consul fiat.

Qoy kim düzgün məsləhətləşirsə, o da Konsul olsun.

Pretor qanunun³ və ordunun *praeire* “qabağında gedən” bir şəxs kimi belə adlanıb, Lusili buna əsasən deyib:

Ergo praetorum est ante et praeire.

Onda irəli və qabağa çıxmaq praetorların işidir.

81. *Censor* verdiyi *censio* “qiymət” insanları qiymətləndirmək üçün *arbitrium* “hökm” olan şəxs kimi bu adı almışdır. *Aedile* müqəddəs və xüsusi *aedes* “binalar”a qayğı göstərməli olan adam kimi bu adı qazanıb. *Quaestors quaerere* “axtarmaq” sözündən olub, ictimai pulları və qeyri-qanuni hərəkətləri *conquirerent* “axtarmalı” olandır ki, indi bunu *triumviri capitales* “həbsxana idarə heyəti” təhqiq edir; buradan da sonralar təhqiqat məsələləri ilə bağlı qərarları bildirənlər

¹ *Fiber, fimbriae, fibra* arasında heç bir etimoloji əlaqə yoxdur.

² Əslində, *consulere* sözü *consul*dan düzəlmişdir. *Consul* üçün ən az dörd məntiqi etimologiya irəli sürülmüşdür, bunların ən sadəsi *com+sed* “birlikdə oturanlar”dan olmasındır, çünki lap əvvəldən iki konsul vardı; *d* yerinə *l* sabinlərin dialektindən götürülmüş xüsusiyyətdir (müqayisə et: daha qədim *dingua* yerinə *lingua*).

³ *Iure* yönülük hal formasıdır.

quaesitores “təhqiqatçılar” adlanıb. *Tribuni¹ Militum* “əsgər tribunları” bu adı alıb, çünki qədimdə orada ordunun üç qəbilənin– Ramses, Luceres və Tities hər birinin adından orduya üçü göndərilirdi. *Tribuni Plebei* “*pleb* tribunları” belə adlanıb, çünki Crustumerium Ayrılması zamanı *plebs* “əhali”ni qorumaq məqsədilə əsgər tribunları arasında ilk dəfə yaradılanlar *pleblərin* tribunları idi².

82. *Dictatora* ona görə belə deyilir ki, o, konsul tərəfindən *dictum* “əmr”inə hamının tabe olması olduğu şəxs adlandırılmışdır³. *Magister Equitum* “süvarilərin rəisi” süvarilər və əvəzedici qoşunlar üzərində ən böyük gücə malik olduğundan gəlir, elə diktatorun insanlar üzərində ən yüksək hakimiyyətə malik olduğu kimi, buna əsasən ona da *magister* deyilmişdir, ancaq süvarilərin yox, insanların magisteri. Qalan rütbələr bu *magistri* “rəislər”ə nəzərən daha aşağı olduqlarından *magistratus* “magistratlar” adlanmışlar, *albus* “ağ” sözündən *albus* “ağarmış, ağla örtülmüş” sözü əmələ gəlmiş kimi⁴.

XV. 83. *Sacerdotes* “rahiblər” bu adı ümumi olaraq *sacra* “müqəddəs mərasimlər”dən alıb. *Pontifices* “baş

¹ *Tribunus* etimoloji cəhətdən yalnız “*tribus*, yaxud tayfanın adamı” deməkdir və ona görə də adını “üç” sözündən almamışdır, əgər dolayı yolla deyilsə; bax: §55.

² O, plebeylər tərəfindən e.ə. 494-cü ildə Müqəddəs Dağa (Krustumeriya ərazisində yerləşmiş ola bilər) doğru Ayrılmaları zamanı onlara başçılıq etsinlər deyər seçdikləri hərbi tribunları arasından seçilmişdir. Onların şəxsləri müqəddəs idi, onlara plebeyləri patrisi dövlət adamlarının ədalətsizliyinə qarşı qorumaq vəzifəsini daşımağa imkan verirdilər.

³ Daha çox *dictat* “əmlər verdiyi” üçün.

⁴ Bütövlükdə belə deyil; çünki *magistratus* dördüncü təsriyə aid substantivdir: “magistrin idarəsi”, sonra “belə bir idarənin sahibi” olmuşdur, *albus* isə ikinci təsriyə aid sifətdir.

rahiblər”in adı, Kvint Skaevola¹ Pontifex Maximusun sözlərinə görə, *potentifices* olaraq, *posse* “bacarmaq” və *facere* “etmək” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Mənim fikrimə gəldikdə isə bu ad *pons* “körpü”dən² gəlir; çünki Paya üzərindəki körpü³ ilk dəfə onlar tərəfindən qurulmuş və elə onlar tərəfindən təkrarən təmir olunmuşdur, çünki birləşmə ayinləri Tiberin hər iki tərəfində kiçik bir mərasim də olmadan ifa edilir. *Curiones* öz adlarını *curiae* sözündən almışdır; onlar *curiaedə*⁴ müqəddəs mərasimləri keçirmək üçün yaradılır.

84. *Flamines*⁵ “flaminlər” ona görə belə adlanmışlar ki, Latiumda onlar həmişə başlarını bağlı saxlayardılar və saçlarını yun *filum* “lent”lə bağlayardılar, ilk vaxtlar buna *filamines* deyərdilər. Onlardan hər birinin ayinlərini icra etdikləri allahdan gələn fərqləndirici epitetləri var; ancaq bunların bəziləri aydın, bəziləri isə qaranlıqdır, məsələn, *Martialis* və *Volcanalis* kimi aydın olanlar; *Dialis* və *Furinalis* kimi qaranlıq olanlar, *Dialis* İovadan gəldiyi üçün həm də *Diovis* adlanırdı, *Furinalis* isə

¹ Q. Muti Skaevola e.ə. 95-ci ildə konsul və onun ardınca böyük pontifik olmuşdur; 82-ci ildə Mariyan partiyası tərəfindən qanundan xaric elan edilmiş və öldürülmüşdür. O, çox yüksək xarakterə və qabiliyyətə malik adam idi və *ius civile*nin ilk sistemli tərtibini hazırlayırdı.

² Varron haqlı ola bilər, lakin bəlkə də, o, bu dünya və sonrakı arasında “körpülər” deməkdir ki, ilkin olaraq pontifiklər tərəfindən təmir olunmuş vəziyyətdə saxlanmalı idi; bax: “Classical Philology”, viii. 317-326 (1913).

³ Paya üzərində taxta körpü; ənənəvi olaraq Ank Marsi tərəfindən tikilmiş qəbul olunur.

⁴ *Curia* erkən Roma dövlətində fundamental siyasi vahid idi; bu, *gentes*in müəssisəsi idi, ilkin olaraq bunlardan 10-u üç tayfanın *curia*, 10-u isə *curiaes*inə aid idi.

⁵ Qeyri-müəyyən etimologiyaya malikdir, lakin *filamendən* deyil.

Furrinadan¹ gəlir, hətta təqvimdə onun şərəfinə Furinal şənliyi də var. Flamin *Falacer* də beləcə ilahi ata Falaserdəndir².

85. *Salii* öz adlarını *salitare* “rəqs etmək”dən alıb³, çünki onlarda hər il öz mərasimləri zamanı yığıncaq yerlərində rəqs etmək adəti və vəzifəsi vardı. *Luperci*⁴ belə adlandırılmışdır, çünki onlar Luperkali şənliyində *Lupercalda* qurbanlar verirdilər. *Fratres Arvales* “Arval qardaşları” şumlanmış torpaqlar məhsul verə bilsin deyə, ictimai mərasimləri axıra kimi ifa edənlərə verilən addır: *ferre* “məhsul vermək” və *arva* “şumlanmış torpaqlar” sözlərinə əsasən onları *Fratres Arvales*⁵ adlandırmışlar. Ancaq bəziləri demişlər ki, onlar bu adı *fratriya* “qardaşlıq” sözünə əsasən almışlar: *fratriya* insanların bir hissəsinə verilən yunan adıdır⁶, Neapolda hətta indi də işlənir. *Sodales Titii* “Titian yoldaşlar” adlarını öz avqur müşahidələrindən bəziləri zamanı baxmağa öyrəşdikləri *titiantes* “civildəyən” quşlardan almışlar⁷.

86. *Fetiales*⁸ “carçı rahiblər” belə adlanmışdır, çünki onlara insanlar arasındakı məsələlərdə dövlətin şərəf sözünü demək vəzifəsi verilmişdir; onların dediyinə görə, əgər müharibə elan olunubsa, bu ədalətli müharibə olmalıdır və elə onlar tərəfindən də müharibə dayandırılır ki, *foedus* “müqavilə”yə

¹ Faktiki olaraq naməlum ilahə; bax: vi. 19.

² Qədim italyan mifik qəhrəmanı; tamamilə naməlumdur.

³ *Salitarenin* də düzəltdiyi *salire* “tullanmaq”dan.

⁴ *Lupi* “canavarlar”ı sürülərdən *arcet* “uzaq tutan”Allah Luperkin rahibləri.

⁵ *Arvales arvadandır*; ancaq *fratresin ferre* ilə heç bir bağlılığı yoxdur.

⁶ “Siyasi qardaşlıq”, *φράτηρ* “qəbilə qardaşı”ndan; burada buna edilən hər hansı bir işarə yersizdir.

⁷ Tatsit “Annallar” i. 54-ə görə, onlar Tit Tati tərəfindən müəyyən sabin dini ənənəsini qorumaq üçün qurulmuşdur.

⁸ Bəlkə də, “qanun” mənalı qədim bir sözdən, *feci* “düzəltmişəm, qurmuşam”da görünən kökdəndir; ancaq mətndə sözlərlə bağlı olmadan işlənmişdir. *Foedus, fides, fidus* bir-birinə yaxından bağlıdır.

əsasən sülhün *fides* “doğruluğ”u rəsmiləşdirilə bilsin. Onlardan bəziləri müharibə elan edilməli olandan əvvəl göndərilir ki, oğurlanmış əmlakın əvəzini verməyi tələb etsin¹ və hətta indi də onlar tərəfindən *foedus* “müqavilə” bağlanır ki, Enni bunun *fidus* kimi tələffüz olunduğunu yazır².

XVI. 87. Hərbi məsələlərdə pretor ordunun *praeire* “başında get”məli olan şəxs kimi bu adı alıb. *Imperator*³ “komandır” xalqın *imperium* “haki”i sözündəndir, yəni ona hücum edən düşmənləri məğlub etmiş şəxsdir. *Legati*⁴ “ataşələr” rəsmi olaraq *lecti* “seçilmişlər” idi, magistratlar Romadan uzaqda olanda onların köməyi və ya məsləhətindən istifadə etməli idilər, yaxud onlar senatın və ya xalqın qasidləri olmalı idilər. *Exercitus* “ordu” belə adlanır, çünki o, *exercitando* “məşq etmək”lə inkişaf edir. *Legio* “legion” belə adlanır, çünki əsgərlər səfərbərlik zamanı *leguntur* “toplanırlar”.

88. *Cohors*⁵ “koqorta” belə adlanır, çünki fermada *cohors* “həyət” müxtəlif binaları *coniungitur* “birləşdir”diyi və bir növ birlik olduğu kimi, orduda da bu müxtəlif manipulaları *copulatur* “qoşalaşdırır”: fermada olan *cohors* belə adlanır, çünki həmin yerdə sürü *cooritur* “toplaşır”, hərçənd Hipsikrat⁶

¹ İlk günlər müharibələr, əsasən, əmlakın, mal-qaranın və şəxslərin aparıldığı basqınların nəticəsi kimi başlanmışdır.

²Enni, yəqin ki, söz oyunu vasitəsilə *foedus* və sifət olan *fidus* arasında əlaqəni bildirmək arzusunda olmuşdur ki, sonuncu, onun fikrincə, həqiqətdə mövcud olmamışdır (halbuki bu, mövcud idi).

³ Bu adı almışdır, çünki o *imperat* “əmr verir”; təcrübədə qələbədən sonra sərkərdəyə əsgərlərinin kortəbii şəkildə ona öz razılıqlarını bildirməsi ilə verilən rütbə idi.

⁴ “Təmsil olunmuş” deməkdir, *legarenin* feili sifət forması (*legereyə* yaxın).

⁵ Önzəkilçi *co-* + *hort-s*, ikinci hissə *hortus* “bağ kimi çəpərlənmiş yer” və yunan dilindəki *χόρτος* ilə eynidir.

⁶ Gelli tərəfindən (xvi. 12. 6) də xatırlanan qrammatik; bax: Funaioli, səhifə 107.

deyir ki, fermadakı *cohors*, şairlərin də dediyi kimi, yunan dilində *χόρτος* “təsərrüfat həyəti” sözüdür. *Manipulus*¹ “manipula” özünün əməl etməli olduğu standartı olan ən kiçik *manus* “hərbi dəstə”dir. *Centuria*² “senturiya” əsl sayı *centenarius* “hərəsində yüz” olan və bir *centurio* “senturion”un başçılığı altında birləşənlərdən ibarətdir.

89. *Milites*³ “əsgərlər” ona görə bu adı almışlar ki, ilk vaxtlar legion üç *milia* “min”dən təşkil olunmuşdu və Titienses, Ramnes və Luceresin fərdi qəbilələri öz *milia* “min” nəfər *militis* “əsgər”ini göndərirdilər. *Hastati* “nizəçilər” ilk cərgədə *hastae* “nizə” ilə vuruşanlar kimi, *pilani* “mizraqçılar” *pila* “mizraq”la vuruşanlar olaraq, *principes*⁴ “birinci adamlar” *principium* “başlanğıc”dan qılınclarla vuruşanlar olaraq bu adları almışlar; sonralar taktika dəyişəndə bu sözlər daha az anlaşılan oldu. *Pilani* həmçinin *triarrii* “üçüncü cərgə adamları” da adlanır, çünki onlar döyüş nizamında arxada üçüncü cərgədə ehtiyat kimi yerləşdirilmişdilər; bu adamlar gözləyərkən adətləri üzrə *subsibant* “oturduqları” üçün *subsidium*⁵ “ehtiyat qüvvə” öz adını bu faktdan almışdır, buna əsasən də Plavt deyir⁶:

Agite nunc, subsidite omnes quasi solent triarii.

İndi gəlin hamınız ehtiyatda saxlanan əsgərlərin vərdiş etdiyi kimi yanaşı oturun.

¹ Bir “ovuc”, *manus*dan + *plere* “doldurmaq” sözünün kökündən düzəlmiş söz.

² Bu və sonrakı sözlər *centum* “yüz”dəndir.

³ *Milites* və *milia* etimoloji cəhətdən bağlı deyil.

⁴ Mənşəyinə görə, döyüşdə “öndə gedən”, birinci cərgənin adamları, sonralar mövqelərini dəyişmişlər.

⁵ Mənşəyinə görə, “nəyinsə çöl küncünün altına yaxın yerdə oturan və ya qalan”; Varronun etimologiyası düzgündür, onun feilə verdiyi şərh istisna olmaqla.

⁶ “Frivolaria”.

90. *Auxilium* “köməkçilər” bu adı *auctus* “artırmaq” sözündən almışlar, kömək niyyətində olan xaricilər döyüşçülərə qoşulanda artdığı üçün. *Praesidium* “qarnizon” rayon daha təhlükəsiz vəziyyətdə olsun deyə, əsas düşərgədən kənarında *praesidebant* “öndə oturmuşlar”a deyilir. *Obsidium* “mühasirə” düşmən irəli gedə bilməsin deyə, *obsidere* “yolda oturanlar”a deyilir. Buna oxşar olaraq *insidiae* “pusqu” *insidere* “yerdə oturmaq” sözündəndir, çünki onlar belə edirdilər ki, düşmən qüvvələrini daha asan azalda bilsinlər. *Duplicarii* “qoşalaşdırılanlar” xüsusi cəsarətlərindən ötrü yeməkləri *duplicae* “ikiqat artırılın” əmri alanlardır.

91. *Turma*¹ “bölük” *terima* sözündəndir (*E U*-ya çevrilməmişdir), çünki onlar üç qəbilədən – Titienses, Ramnes və Luceres qəbilələrindən olan *ter* “üç dəfə” on atlıdan təşkil olunmuşlar. Ona görə də ayrı-ayrı *decuriae* “onluq qrup”ların rəhbərlərinə dekurionlar deyilmişdir, bu fakta əsasən indi də hər eskadronunda onlardan üçü olur. Dekurionların əvvəlcə özlərinə köməkçi *adoptabant* “seçdikləri”nə ilkin olaraq *optiones* “seçimlər” deyildi, ancaq indi tribunlar öz təsirlərini artırmaq üçün onları özləri təyin edirlər. *Tubicines* “trubaçılar” *tuba* “truba” və *canere* “oxumaq, yaxud çalmaq” sözlərindəndir; *liticines*² “kornetçilər” ilə oxşar qaydada. *Classicus* “sınıf musiqiçi” *classis* “şəhər sakinləri sınıfı”nə əsasən bu adı almışdır; buna müvafiq olaraq o ya şeypur, ya da kornet çalır, məsələn, sinifləri yığıncaqda toplaşmağa çağıranda.

XVII. 92. Şəxsi sərvətlə bağlı olan sözlər arasında bəziləri çox da aydın deyil, məsələn, *pauper* “kasıb”, *dives* “varlı”, *miser* “səfil”, *beatus* “xoşbəxt” və s. *Pauper*³ *paulus* lar “kifayət qədər əşyası olmayan ev” sözündəndir. *Mendicus*⁴

¹ Etimologiya dəqiq olmasa da, məndə verilən kimi də deyil.

² *Lituus* “kornet” və *canere* sözlərindəndir.

³ *Pau-perin* ilk elementi *pau-lus*la eynidir.

⁴ *Mendum* “xəta, qüsur” sözündən düzəlmişdir.

“dılənçi” *minus* “az” sözündəndir, ehtiyacı olanda heç nədən də *minus* “az” şeyə malik olan haqqında deyilir. *Dives* “varlı” *divus*¹ “allahabənzər insan” sözündəndir, görünür, *deus* “allah” kimi, onun çatışmayan heç nəyi yoxdur. *Opulentus* “dövlətli” *ops* “var-dövlət” sözündəndir, buna artıqlaması ilə sahib olan haqqında deyilir; eynilə, *inops* “yoxsul” *opsu* olmayana deyilir, *copis*² “yaxşı təchiz olunmuş” və *copiosus* “çoxlu mebeli olan” da eyni mənbədəndir. *Pecuniosus* “pullu” böyük miqdarda *pecunia* “pul”dan gəlir; *pecunia* isə *pecu* “sürü” sözündəndir, çünki bu sözlər ilk dəfə sürü saxlayanlar arasında meydana çıxmışdır³.

XVIII. 93. Sənətkarlar üçün adların əsas səbəbi sənətin özüdür, belə ki, *ars medicina* “tibb sənəti”ndən *medicus* “həkim” adı yaranmalı idi, *ars sutrina* “çəkməçilik sənəti”ndən *sutor* “çəkməçi” yaranmalı idi, yəni birbaşa *mederi* “sağaltmaq” və *suere* “tikmək” sözlərindən yox, baxmayaraq ki, belə adların mütləq yekun mənbəyi elə sonunculardır⁴. Çünki sonrakı kitabda⁵ da göstərilədiyi kimi, bu sözlər onların köküdür. Ona görə də sənətkar öz sənətinə əsasən adlandırıldığından və bu sinfə daxil olan adların çoxu qaranlıq olmadığından, onları bir kənara qoyacaq və davam edəcəyəm.

94. *Praestigiator* “junqlyor”, *monitor* “suflyor”, *nomenclatur* “ad qoyan” kimi bəzi xüsusi qabiliyyətə görə verilən, eləcə də *cursor* “qaçışçı”, *natator* “üzgüçü”, *pugil* “boksçu” kimi xüsusi maraqlara əsasən düzəlmiş və əvvəlkilərlə

¹ Tamamilə mümkündür, çünki allahlar var-dövlət verənlər hesab olunurlar; *caeles caelum*dan düzələdiyi kimi, *dives* də *divus*dan düzəlmişdir.

² *Coopis*dən.

³ Ən qədim dəyər vahidi ev heyvanı olmuşdur; müqayisə et: ingilis dilində *fee* və alman dilində *Vieh* “mal-qara”, hər ikisi latın dilindəki *pecu* ilə eyni kökdəndir.

⁴ Daha doğrusu, *medicina medicus*dandır, o isə *mederidən* və s.

⁵ Görünür, bu vəd yerinə yetirilməmişdir.

oxşar mənşəyə malik adlar da var. Aşağıdakı sinfə daxil olan sözlər də ümumiyyətlə aydındır, biri zeytunların, o biri isə üzümlərin *legulus* “yığıcı”sı kimi. Bunlar *vindemiator*, *vestigator* və *venator* sözlərində daha az aydın olsa belə, yenə də eyni prinsip izlənilir, yəni *vindemiator* “üzüm yığan” ya ona görə deyilir ki, o, *vinum* “şərab” toplayır, ya da ona görə ki, onlar bunu *vitis* “üzüm tənəyi”ndən¹ *demunt* “götürürlər”; *vestigator* “ləpirçi” təqib etdiyi heyvanların *vestigia* “izinə düşən”dir; *venator* “ovçu” *ventus* “külək”dəndir, çünki o, erkək maralı külək istiqamətində və küləyin əksi istiqamətində izləyir.

XIX. 95. İnsanlar haqqında bu qədər, bundan sonra gələnlər isə mal-qara haqqında olacaq, aşağıdakı kimi. *Pecus*² “mal-qara” onların *perpascebants* “otlaması” faktındandır, buradan da onlar bütövlükdə *pecora* “sürülər və ilxılar” adlanıb. İlxıcının *pecunia* “var-dövləti” onun *pecus* “sürülər”ində olduğundan və dayanmaq üçün *pes* “ayaq” əsas olduğundan (buna əsasən binalarda döşəmə *pes*³ “ayaq” adlanır və iş quran adamın öz *pes* “özül”ünü qurduğu deyilir), *pes* “ayaq” sözündən *pecus* adı vermişlər, buradan *pecudis* “bir baş mal-qara” sözü yaranmışdır, eyni sözdən *pedica* “buxov”, *pedisequus* “lakey” və *peculiariae* “şəxsi mülkiyyətdə olan” qoyun və ya başqa bir şey deyirlər, çünki bu ilk şəxsi əmlak idi. Buradan da başlanğıc vəziyyətində cərimə *pecus* “mal-qara”ya yükləndiyi və ondan ayrılan dövlət xəzinəsinə toplandığı üçün, ona *peculatus* “mənimsəmə” demişlər.

96. Daha böyük faydası olan mal-qaraya gəlincə isə, onların işlənməsi yunanlardakı ilə eynidir: *sus* “donuz” *ὄς* ilə eyni; *bos* “inək” *βοῦς* ilə eyni; *taurus* “buğa” *ταῦρος*; buna oxşar

¹ Bax: v. 37, *vindemnia* müzakirə olunmuşdur.

² *Pecus* irsən keçmiş sözdür ki, daha dərindən təhlil edilə bilməz; bu, burada verilmiş *peclə* başlayan sözlərin hamısına aiddir. Bunun *pes* “ayaq” sözü ilə əlaqəsi yoxdur.

³ Burada verilmiş *pedlə* başlayan sözlərin hamısı *pes* “ayaq” sözünə aiddir.

olaraq *ovis* “qoyun”, *ὄις*¹ ilə eynidir, ona görə ki köhnələr belə deyirdilər, indi kimi *πρόβατον* yox. Latium və Yunanıstandakı adların eyniliyi heyvanların təbii tələffüzünə əsaslanan ixtiranın nəticəsi ola bilər. *Armenta* “cüt öküzü” belə adlanır, çünki onlar öküzləri xüsusi olaraq yetişdirirdilər ki, onlardan bir neçəsini *arandum* “cüt sürmək” üçün seçsinlər; buna əsasən də onlara *arimenta* deyiblər, buradan da, üçüncü hərf olan I sıxışdırılıb çıxarılmışdır. *Vitulus* “buzov” ona görə belə adlandırılmışdır ki, bu, qədimdə yunan dilində *ιταλός*² olmuşdur; yaxud *vegetulus* sözüdür, çünki buzovların çoxu *vegeti* “oynaq”dır. *Iuventus*³ “öküz” indi tarlaları becərməyə *iuvare* “kömək edən” biləndir.

97. *Capra* “dişi keçi” ilkin olaraq *carpa* “məhsul yığan”⁴ olmuşdur, buna əsasən də yazılmışdır:

Omniscarpae caprae.

Məhsul yığan bütün dişi keçilər.

Sabinlərin *fircus* adlandırdıqları *hircus* “erkək maral”dır və onlarda *fedus* olan, Laitumda kənddə *hedus* “çəpiş”, şəhərdə isə bir çox sözlərdə olduğu kimi burada da *A* saitinin əlavəsi ilə *haedus*dur. *Porcus*⁵ “donuz” belə adlanır, çünki sabinlər *aprunus*⁶ *porcus* “qaban-donuz” deyirlər; ona görə də *porcus* “donuz”dur, əgər o, yunanlardan gəlmirsə, çünki Afinada

¹ Düzgün eyniləşdirmələrdir; lakin latın sözləri yunan sözlərindən düzəlməmişdir: dörd cütlüyün hamısı ədəd dildən gəlir və yalnız *susun* təqlidi söz olması mümkün görünür.

² Yunan sözü latın sözünün mənbəyi deyil, o, özü sonrakından alınmışdır; *vitulus* üçün qənaətbəxş etimologiya yoxdur.

³ Əslində, “gənc” deməkdir, *iuvenis* “gənc adam” sözüdür düzəlmişdir, *iuvaredən* yox.

⁴ Səhv.

⁵ Qədimdən miras qalmış söz.

⁶ Plavtdakı *aprunus* ilə eynidir, **apro-gnos* “qabandan doğulmuş” sözüdür.

“Qurban kitabları”nda *πόρκη* “dişi donuz” və *πόρκος* “erkək donuz” yazılır.

98. Bəzilərinin əvvəllər işlətdiyi, *Aries*¹ “qoç” *arae* “qurbangah”dan gəlir; bizim köhnələr *ariuga*² “qurbangah yoldaşı” demişlər və buradan da kişi cinsində *ariugus* sözü əmələ gəlmişdir. Bunlar həyatı əhəmiyyətli orqanları şişdə qızardılmayan, qazanda qaynadılanlardır ki, bu bərdə Aksi yazmışdır və biz bunu “Pontifik kitabları”nda görürük. Qurbanlardan buynuzlara sahib olmaqla fərqlənənə *ariuga* deyirlər, ancaq erkək qoyunun cinsi orqanları çıxarılıbsa və bununla onun təbiəti zorla *versa* “dəyişdirilib”sə, onu bildirmək üçün *verbex*³ “axtalanmış qoç” adı düzəldilir.

99. *Agnus* “quzu” bu adı almışdır, çünki o, qoyun sürüsünə *agnatus* “əlavə olaraq doğulmuşdur”⁴. *Catulus* “küçük” adı ona öz sürətli və iti qoxu duyumuna görə verilib, *Cato* və *Catulus*⁵ adları kimi, buradan da *canis*⁶ “it” sözü gəlir; yaxud da *truba* və şeypur bəzi siqnallar verdikdə, deyilir ki,

¹ Qədim söz.

² Naməlum söz, müxtəlif formalarda qeydə alınmışdır: *harviga* (Sekt Pompey Fest), *hariga* (Donatus, “in Phorm”), *ἀριχα* (Hesychius). Varron *ariuganın ara+iug-*dan düzəldiyini qəbul edir; ancaq bəlkə də, bunu *hara* “itdirsəyi” sözündən düzəlmiş *hariuga* kimi götürmək olar (*agri-cola* və *nocti-luca*dakı kimi quruluş), *arieslə* assosiasiya nəticəsində *h* hərfini itirməklə. Başqaları *haru-* ilə olan əlaqəni irəli sürürlər, məsələn, *haruspexdə* olduğu kimi, bu isə ona *harviga* forması verərdi. Hər halda *hostia* nəzərdə tutulduğundan, *ariuga* qadın cinsinə aiddir, növbəti iki cümlədəki uzlaşmalar da qadın cinsinə aiddir; *ariugus* sadəcə olaraq kişi cinsinə mənsub *ariesə* uyğunlaşmaq üçün quraşdırılmış kişi cinsinə aid formadır.

³ *Vervex* və *berbex* kimi də yazılmışdır; *versa* ilə bağlı deyil.

⁴ Səhvdir.

⁵ *Catulus* “küçük” sözünün, Varronun nəzərdə tutduğu kimi, *catus* “kəskin, sərt” sözünün kiçildilmiş variantı olması çox şübhəlidir; ancaq *Cato* və *Catulus catusa* uyğun gələn xüsusi adlardır.

⁶ Səhvdir.

onlar *canere* “oxuyur”, beləliklə, *canis* də bunun kimi meydana çıxıb, həm evi gecə-gündüz qoruduğuna görə və həm də ova qoşulanda öz səsi ilə siqnal verdiyinə görə.

XX. 100. Vəhşi heyvanların adlarının da bir qismi bunun kimi yaddır, məsələn, *panthera*¹ “pantera”, *leo*² “şir” sözlərinin hər ikisi yunan mənşəlidir, buradan onların müəyyən növləri *panther* (dişi pantera) və *leaena* (dişi şir) adlanır və Panteris və Leavenaya adlanan kurtizanlar var. *Tigris* “pələng” çılpaq şirdir, onu hələ canlı tuta bilməmişlər, o, öz adını erməni dilindən³ alır, çünki Ermənistanda həm ox, həm də çox sürətli çay *Tigris* adlanır. *Ursus*⁴ “ayı”nın adı Lukaniya mənşəlidir, yaxud bizim əcdadlarımız onu öz səsinə görə belə adlandırmışlar və lukaniyalılar da belə etmişlər. *Camelus* “dəvə” Latiuma gələndə öz suriyalı adını da özü ilə gətirmişdir⁵, *camelopardaeis*⁶ “zürəfə” də belədir, o, yaxın vaxtlarda İsgəndəriyyədən gətirilmişdir, formaca dəvəyə, xallarına görə isə panteraya oxşadığı üçün belə adlandırılmışdır.

101. *Apri*⁷ “qabanlar” tez-tez *aspera* “kələ-kötür” yerlərə getdiklərinə görə belə adlanıb, əgər yunanlardan alınmayıbsa, çünki yunan dilində bunlara (*κ*)άπροι deyilir. *Caprea* “cüyür”

¹ Nəticədə hind mənşəlidir, yunanlar tərəfindən zahirən yunan sözüne oxşar sözə çevrilmişdir (“bütövlükdə heyvan”) və oradan da romalılara keçmişdir.

² *Leo* və *leaena* yunan dilindəndir, lakin yunanlar da bunları başqa bir naməlum mənəbdən götürmüşlər.

³ Erməni dilindən deyil, fars mənşəlidir, yunan dili vasitəsilə keçmişdir. Varron unutmuşdur ki, pələng Selevk Nikator (e.ə. 358-280) tərəfindən Afina şəhərinə hədiyyə edilmişdir; bax: Athenaeus, xiii. 6. 57=590 a.

⁴ Qədimdən miras qalmış söz.

⁵ Düzdür; sami mənşəlidir.

⁶ Yunan dili vasitəsilə keçmişdir; ikinci hissə *pardalis*dir, həm də panteri ifadə edən hind sözündəndir.

⁷ Səhvdir; yunan sözü latın dilindəki *capere* uyğundur.

capra “dişi keçi” ilə müəyyən oxşarlığa sahib olduğuna görə bu adı almışdır. *Cervi* “erkək maral”a belə deyilir, çünki onlar böyük buynuzlar *gerunt* “daşıyır” və ona görə də onlar *gervidir*¹; bir çox sözdə olduğu kimi, bu sözdə də *G C*-yə çevrilmişdir. *Lepus* “çöl dovşanı” bu adı almışdır, çünki siciliyalılar da bəzi eoliyalı yunanlar kimi ona *λέπορις* deyirlər. Bizim köhnə “Annallar”ımızın söylədiyinə görə, siciliyalılar Romadan çıxdığı üçün, bəlkə də, bu sözü buradan Siciliyaya aparmış, həm də özlərindən sonra burada qoyub getmişlər. *Volpes* “tülkü”, Elinin əvvəllər dediyi kimi, öz *pedes* “ayaqları”² ilə *volat* “uçduğu” üçün bu adı almışdır.

XXI. 102.³ Müzakirə olunacaq sonrakı canlı varlıqlar yaşadığı söylənilən, ancaq nəfəs almayanlardır, məsələn, kollar. *Virgultum* “kol” *viridis* “yaşıl” sözündəndir və *viridis* rütubətin müəyyən *vis* “güc”ündəndir, əgər bu rütubət tam qurusa, kol ölür. *Vitis* “üzüm tənəyi” bu adı almışdır, çünki o, *vinum* “şərab”ın mənbəyidir. *Malum* “alma” belə adlandırılmışdır, çünki Eoliya yunanları buna *μᾶλον* deyirlər. *Pinus* “şam ağacı”, ... *Iuglans* “qoz” belə adlanır, çünki bu qoz qabığından təmizlənməmiş halda qozaya bənzəyir, qozun içi onun ən yaxşı və ən böyük⁴ hissəsi olmaqla, bu, *Iu-piter** və *glans* “qoza” sözlərinin birləşməsindən *iu-glans* adını almışdır. Eynilə *nux* “fındıq” da ona görə belə adlandırılmışdır, onun şirəsi insanın dərisini qaraldır⁵, məhz *nox* “gecə”nin havanı qaraltdığı kimi.

¹ Səhvdir.

² Səhvdir.

³ Bu paraqrafdakı bütün etimologiyalar səhvdir, *malum* və *iuglans*inkılar istisna olmaqla.

⁴ *Optima et maxima* Yupiter *Optimus Maximusa* işarə edir.

* Varron *Iove* şəklində yazmışdır, *piter* tərcüməçisinin əlavəsidir.

⁵ Qoz qabığının şirəsi çox tünd rəngli ləkə yaradır.

103.¹ Bağda bitənlərdən bəzilərinə xarici adlar verilib, məsələn, yunan adları: *ocimum* “reyhan”, *menta* “nanə”, *ruta* “üzərlik” (indi onlar özləri buna *πήγανον* deyirlər); bunlara oxşar olaraq *caulis* “kələm”, *lapathium* “tursəng”, *radix* “turp” (çünki yunanlar indi *ράφανος* dediklərini qədimdə belə adlandırırdılar); buna oxşar olaraq aşağıdakılar da yunan adlarındandır: *serpyllum*² “kəklikotu”, *rosa* “qızılgül” (hərəsi bir hərfin dəyişməsi ilə); eləcə də yunan adlarından yaramış aşağıdakı latın adları var: *κολιάνδρον*³ “keşniş”, *μαλάχη*, *κόμινον* “cürə”; bunun kimi *lilium* “zanbaq” – *λείριον*, *malva* “əməköməci” – *μαλάχη* və *sisymbrium* “kəklikotu” – *σισύμβριον*.

104.⁴ Doğma sözlər: *lactuca* “kahı” *lact* “süd” sözündəndir, çünki bu otun tərkibində süd var; *brassica* “kələm”, elə bil *praesicadır*, çünki onun gövdəsindən bir-bir *praesicatur* “yarpaqlar kəsilir”; *asparagi* “qulançar tumurcuqları” belə adlanır, çünki onlar *aspera* “kəbud” kollardan yığılır və öz gövdələri də hamar deyil, kəbuddür, ən azından əgər bu, yunan adı deyilsə, çünki Yunanıstanda da buna *άσπάραγος* deyirlər. *Cucumeres* “xiyarlar” öz *curvor* “əyrilik”lərinə görə bu adı almışlar, sanki onlar *curvimeres*dir. *Fructus* “meyvələr” *ferre*⁵ “doğmaq” sözündəndir, çünki ferma və fermadakılar bunları

¹ Bu bölmədəki bütün nümunələr latın dilinə yunan dilindən gəlmişdir, *radix*, *rosa*, *malva* istisna olmaqla. *Radix* milli latın sözüdür və onun yunan ekvivalenti fərqli mənaya malikdir. *Rosa*, *malva* və onların yunan ekvivalentləri ayrı-ayrılıqda Aralıq dənizi regionu üçün doğma olan daha qədim bir dildən alınmışdır.

² Latın dilindəki *serpereyə* uyğunlaşma nəticəsində birinci səs *h* yerinə *s* olmuşdur.

³ Adətən *κολιάνδρον*, ancaq burada ilkin *r*-da *l*-ya dissimilyativ dəyişiklik baş vermişdir.

⁴ *Lactuca*, *fructus*, *mola* haqqında olanlar düzgündür; *brassica*, *cucumeres*, *uva* haqqında olanlar yanlışdır; *asparagus* yunan dilindəndir.

⁵ Bax: v. 37 və qeyd 7.

verir ki, biz onlardan həzz ala bilək. *Fruget* “tarla məhsulları” və *frumentum* “taxıl” bundan düzəlmişdir, ancaq onlar yerdən çıxır. Hətta *frumentum* ona görə bu adı almışdır ki¹, qazanda qaynadılmış canlı orqanizmlərə *mola* “yarma” əlavə etmək adəti var, bu isə duz və qılıqsız buğdanın bir yerdə *molitum* “üydülməsi” nəticəsində alınır. *Uvae* “üzümlər” *uvor* “rütubət” sözüdür.

XXII. 105. İndi isə mən insan əli ilə düzəldilmiş şeylərdən danışacağam: yemək, paltar, alətlər və onlarla əlaqəli görünən hər şey. Yeməklərdən ən qədimi *puls*² “sıyıq”dır; bu, öz adını ya yunanların onu belə adlandırmasından alıb, ya da Apollodorun xatırladığı həmin fakta əsasən bu adı alıb ki, o, qaynayan suya atılanda *puls* səsi çıxarır. *Panis*³ “çörək” ona görə bu adı alıb ki, ilkin vaxtlarda onu⁴ qadınların toxuduğu *panus*⁵ “parça” formasında hazırlayırdılar; onlar bunu başqa formalarda düzəltməyə başlayandan sonra, ona *panificum*⁶ “xəmir məmulatı” deməyə başladılar (*panis* “çörək” və *facere* “düzəltmək” sözlərindən). Buradan da onun saxlandığı yer *panarium*⁷ “çörək anbarı” adlandı, *granarium* “taxıl anbarı” taxıl *granum* “dən”inin saxlandığı yer olduğu kimi, *granarium*

¹ Bunun *frumentum*la əlaqəsi aydın deyil.

² Qədim latın sözüdür, çox güman ki, yunan dilindəki *πόλτος*dan gəlməyib.

³ *Panis* Messapiya mənşəli ola bilər; Varronun etimologiyası, əlbəttə ki, səhvdir.

⁴ Böyük təbəqələrdə hazırlanan nazik, yastı vafliyə oxşar Şərq çörəyi.

⁵ *Panus* 4-cü təsriyə aid yiyəlik hal formasıdır.

⁶ Bu söz ilkin olaraq “çörək bişirmə” mənası vermiş, lakin sonralar hər hansı çörək və ya keks mənası qazanmışdır; onu da qeyd etmək ki, *panificum* sözünün düzəlməsi *lanificum* modelinə əsaslanmışdır.

⁷ Adətən “çörək səbəti”; ancaq kontekst “çörək anbarı” mənasına işarə edir.

bu sözdəndir, ən azından əgər yunanların dənə *κράνον*¹ deməsi faktından gəlmirsə və bu halda onların toplanmış dənləri saxladıqları yeri *granarium* adlandırması da yunan dilindəndir.

106.² *Hordeum* “arpa” *horridus* “tüklü”³ sözüdəndir. *Triticum* “buğda” belə adlanmışdır, çünki o, qılçıqlardan *tritum* “döyülüb təmzilənir”. *Far* “qılçıqsız buğda” *facere* “düzəltmək” sözüdəndir, çünki ondan dəyirməndə un düzəldirlər. *Milium* “darı” yunan dilindəndir: orada *μελίνη* şəklindədir. *Libum* “keks” belə adlanır, çünki o, bişiriləndən sonra, yeyilməmişdən qabaq allahlara *libabatur* “bir hissəsi qurban verilir”. *Testuacium* “saxsı qabda bişirilən keks” bu adı almışdır, çünki o, qızardılmış torpaqdan olan *testu* “saxsı qab”da bişirilirdi, Matraliyada⁴ evdar qadınlar indi də belə edirlər. *Circuli* “halqalar” ona görə bu adı almışdır ki, tavaya un, pendir və sudan hazırlanmış müntəzəm xəmir *circuitus* “halqa”sı tökürlər.

107. Bunu daha etinasız hazırlayan müəyyən şəxslər onlara Sabin adı olan *lixulae*⁵ “yumşaqlar” və *similixulae*⁶ “buğdadən hazırlanmış yumşaqlar” deyirlər, onlar sabinlər arasında ümumilikdə belə işlənmişdir. Mayalı xəmir *globus* “top”undan ibarət olan və yağda bişirilənlər *globus* sözüdəndir

¹ “Zoğal” deməkdir; meyvə tumu ilə yanaşı taxıl dənini də bildirmiş ola bilər.

² *Hordeum*, *far* haqqında olanlar yanlışdır; *libare* sözü *libumdan* düzəlmişdir, əksinə deyil; bu bölmədəki digər etimologiyalar düzdür.

³ Bu, sünbülün saqqalını əmələ gətirən qılçıqlardır.

⁴ Mater Matutaya həsr olunmuş şənlik, iyunun 11-də qeyd olunmuşdur; Marsın şərəfinə martın 1-də matronlar tərəfindən keçirilmiş *Matronalia* ilə qarışdırılmamalıdır.

⁵ Qadın cinsinə mənsub *lexa* “qaynamış”ın kiçildilmiş forması, müqayisə et: *e-lixus*.

⁶ *Simila-lixulae*dən haplogiya vasitəsilə düzəlmişdir; *simila* narın buğda unudur.

globi “kürələr” adını almışdır. *Crustulum* “külçə” sıyığın¹ *crusta* “qabıq”ındandır, onun *crustası* isə belə adlanmışdır, çünki o elə bil *corium* “dəri”dir və *uritur* “yanmış”dır². Digər şirniyyatların adı yunan dilindən alınmış olmaqla, ümumiyyətlə mənşəyi aydındır: *thrion*³ “qayğanaq” və *placenta* “qum piroqu”⁴ kimi.

108. Onların *puls* “sıyıqlar”ı ilə yedikləri elə bu fakta əsasən *pulmentum*⁵ “qarnir” adlanır, Plavtın dediyi kimi⁶, buradan da *pulmentarium* “çeşni” sözü meydana çıxmışdır ki, keçmiş zamanlarda çobanlarda bu olmurdu. *Caseus*⁷ “pendir” *coactum* “qatılmış” süd sözündəndir, sanki *coaxeus*dur. Sonra onlar təbiətin öz ahəngi ilə oddan istifadə etmədən onları təchiz etdiyi almalar və bu kimi meyvələrin də daxil olduğu qidalarla kifayətlənməyi dayandırandan sonra, daha az çiy hala gətirilə biləcək nə varsa, qazanda qaynatdılar. *Olla* “qazan”dan *holera*⁸ “tərəvəzlər” öz adlarını aldı, çünki çiy *holera* “tərəvəzlər”i yumşaltmaq *ollae* “qazanlar”ın vəzifəsidir. Bunlardan biri bişirilmək üçün yerdən *eruitur* “qazılıb çıxarıldığı”ndan *ruapa* adlanır, buradan da *rapa* “ağ turp” sözü əmələ gəlib. *Olea* “zeytun meyvəsi” *ἐλαία*adandır; *orchitis* iri zeytun növüdür, o, belə adlandırılmışdır, çünki afinalılar ona *ὄρχις μορία* “müqəddəs zeytun meyvəsi” demişlər.

109. Bundan sonra biz süfrədə ətindən istifadə olunan ev heyvanları ilə davam edəcəyik. *Suilla* “donuz əti” *sus* “donuz”

¹ Yaxşı qazınmadığı halda, sıyığın adətən bişirdildiyi qazanın içinə yığılan qabıq.

² Absurd etimologiya.

³ Yunan dilindəki *θρίων* “əncir yarpağı”ndan; həmçinin yumurta, süd, donuz piyi, un, bal və pendirin qarışığı, bu adı almışdır, çünki əncir yarpağına bükülür.

⁴ Yunan dilində *πλακοῦς* – yastı keks.

⁵ Daha çox *pulpa* “bədən, ət” sözündən.

⁶ “Aulularia”, 316; “Miles Gloriosus”, 349; “Pseudolus”, 220 və s.

⁷ Heç bir yaxın etimoloji əlaqəyə malik olmayan kənd sözü.

⁸ *Holera* və *rapa* haqqında səhv, zeytunlar haqqında isə doğrudur.

sözünə əsasən deyildi ki, digər ətlər də beləcə digər heyvanlara əsasən adlandırılmışdır. Şeylərin təbiəti bizə göstərir ki, adamlar birincini qızardaraq, ikincini qaynadaraq, üçüncünü isə öz şirəsində bişirərək istifadə etməyə başlamışlar. *Assum*¹ “qovrulmuş” ona görə belə adlandırılmışdır ki, odun təsiri ilə o *assudescit* “tərləməyə başlayır”, yəni *uvescit* “rütubətlənir”, çünki *uvidum* sözü *humidum* “rütubət”lə eynidir və ona görə də rütubət olmayanda şirə də çatışmır, beləliklə, qovurma istiliyin hesabına tər damcıları tökür və çiyət həddindən artıq rütubətə sahib olduğu kimi, tam bişmiş ətdə də çox az şirə olur. *Elixum*² “qaynamış” suyun *liquor* “maye”sinə əsasən deyilmişdir və *ex iure* “öz şirəsində bişirilmiş”ə ona görə belə deyilmişdir ki, bu, ədviyyatdan daha *iucundum* “dadlı”dır.

110. *Succidia*³ “donuz budu” *sues caendendae* “donuzun kəsilməsi” sözünə əsasən deyilir; çünki o, ilk ev heyvanı olmuşdur ki, sahibləri onu kəsməyə və əti xarab olmadan duzlamağa başlamışlar. Donuzun *tegu*⁴ “kürək hissəsi” ona görə belə adlanıb ki, heyvan bu hissə ilə *tegitur* “örtülür”. *Perna*⁵ “vətçina” *pes* “ayaq” sözündəndir. *Sueris*⁶ heyvanın adıdır. *Offula* “qabırğa qovurması”⁷ *offadand*, çox kiçik *sueris*dir. *Insicia* “qiymə” belə adlanır, çünki ət *insecta* “kəsilir”,

¹ Çünki *arsum ardere* “odda olmaq” sözünün feili sifət formasıdır.

² *Liquor* sözündə də görünən kökdən düzəlmiş mürəkkəb sözün feili sifət forması; ancaq *ius* “şirə”nin *iucunduma* aidliyi yoxdur.

³ Düzdür.

⁴ Əslində, *tergus*dur və *tegere* ilə heç bir əlaqəsi yoxdur; lakin *tergoribus* formasında, görünür, dissimilyasiya nəticəsində ilk *r*-ni itirmişdir: *tegoribus* Plavt, “*Captivi*” 902-də vəzn cəhətdən inandırıcıdır, “*Captivi*” 915, “*Pseudolus*” 198-də də qeyd alınmışdır.

⁵ *Pernanın pes* ilə heç bir əlaqəsi yoxdur; ancaq bu bölmədəki qalan etimologiyalar düzgün görünür.

⁶ Bu sözün dəqiq mənası məlum deyil; bəlkə də, “donuz kotleti”dir.

⁷ Bu məna *offulam cum duobus costis* ilə təsdiq olunur, Varro, “*De Re Rustica*”, ii. 4. 11.

məhz “Salii nəğməsi”ndə *proscium* “dilim” sözü işlənən kimi, bunun üçün də canlılara aid olanda indi *prosectum* sözü işlənir. *Murtatum* “mərsin pudinqi” *murta* “mərsin” sözündəndir, çünki onu doldurmaq üçün bu giləmeyvədən çox qatılır.

111. Doldurulmuş qalın bağırsağa *Lucanica* “Lukaniyalı” deyirlər, çünki əsgərlər bununla lukaniyalılar vasitəsilə tanış olmuşdular, elə Faleriidə tapdıqlarını Faliska haggisi¹ adlandırdıqları kimi və onlar *fundus* “aşağı” sözüne əsasən *fundulus* “torba kolbasası” deyirlər, çünki bu, digər bağırsaqlar kimi deyil, yalnız bir ucdan açıqdır, buradan da, məncə, yunanlar buna kor bağırsağ demişlər. Eyni *fartura* “doldurma” sözündən qurban üçün olan canlı orqanizmlərə *farcimina* “doldurulmuşlar” deyilmişdir, oradan da *farticulum* “dolmalar” əmələ gəlmişdir; bu halda, bu içi doldurulan ən incə bağırsağ olduğundan, buna *hila*² demişlər, Enninin³ də işlətdiyi *hilum* “zərrə” sözündən:

Neque dispendi facit hilum.

İtkiyə gəlincə isə o, bir zərrə də əzab çəkmirdi.

Çünki bu dolmanın üstündə kiçik bir çıxıntı olur və o, *apexabo* adlanır, ona görə ki, bu çıxıntı insan başındakı *apex* “ucuşış papağ”a bənzəyir. Sosisin üçüncü növü *longavo*⁴ adlanır, çünki bu, o biri ikisindən uzundur.

112. *Augmentum*⁵ “artan keks” bu adı almışdır, çünki onun bir hissəsi kəsilir və allaha təqdim olunan qurbanın

¹ Qoyunun daxili orqanları və müxtəlif ədviyyatlarla hazırlanan yemək növü.

² Bu bölmədəki əvvəlki etimologiyalar düzdür, lakin *hila*, əslində, *hilladır*, *hira* “boş bağırsağ”ın kiçildilmiş forması; bax: Sekst Pompey Fest, 101. 6 M.

³ “Annallar”; v. 60 və ix. 54-də də sitat gətirilmişdir.

⁴ *Apexabo* və *longavo*, şübhəsiz, eyni şəkilçiyə malikdir, yalnız latın dilinin sonrakı dövərində *b* və *v* arasındakı qarışıqlığa görə fərqlənir; əgər hər iki söz daha sonralar dəyişməmişsə.

⁵ Düzdür, əgər məqsəd allaha şöhrətləndirmək üçün artırmaq deyilsə.

ciyərinin üstünə onu *augendi* “artırmaq” məqsədilə qoyulur. *Magmentum*¹ “əlavə olunmuş qurban” *magis* “çox” sözündəndir, çünki o, ibadət edənin dindarlığına *magis* “daha” yaxından birləşir: bu səbəbdən *magmentaria fana* “*magmenta* qurbanları üçün ibadətqahlar” müəyyən yerlərdə yaradılırdı ki, əlavə olunmuş qurban əsl qurbanın üstünə qoyulsun və onunla birlikdə təqdim olunsun. *Mattea*² “soyuq ət piroqu” belə adlanır, çünki yunan dilində bu, *ματτόη*dur. Buna müvafiq olaraq başqa bir ət yeməyi də yunan sözü ilə ... adlandırılmışdır, ona qatılan ayrı-ayrı ərzaqlar aşağıdakı kimidir: ..., yumurta, trüf göbələyi.

XXIII. 113. *Lana*³ “yun”, Polibi və Kallimaxın da yazdığı kimi, yunan sözüdür. *Purpura*⁴ “bənövşəyi” dənizdəki *purpura* “bənövşəyi balıq”ın rəngindəndir, Pun sözüdür, çünki bunun İtaliyaya ilk dəfə finikiyalılar tərəfindən gətirildiyi deyilir. *Stamen* “ip” *stare* “dayanmaq”dandır, çünki bununla bütün toxuma fabriki ayaq üstə *stat* “dayanır”. *Subtemen*⁵ “arğac” bu adı qazanmışdır, çünki o, *stamen* “ip”in *subit* “altından keçir”. *Trama*⁶ “geniş toxunmuş paltar” belə adlanır, çünki soyuq bu növ paltarın *trameat* “içindən keçir”. *Densum*⁷ “sıx toxunmuş paltar” darağın *dentes* “dişlər”indəndir ki, bu, onunla döyülür. *Filum* “sap” belə adlanır, y o, ən kiçik *hilum* “hissədir”; çünki o, paltardakı ən kiçik şeydir.

¹ *Magis*lə geniş yayılmış assosiasiya mənasına təsir etmişsə də, əslində, *mactare* “qurban vermək”lə bağlıdır.

² Qəlyanaltı olaraq soyuq verilən, doğranmış ət, quş əti və otlardan hazırlanmış çoxlu ədviyyat qatılmış yemək.

³ İngilis dilindəki *wool*la eyni kökdən olan qədim italyan sözü; bax: v. 130.

⁴ Çox güman ki, Finikiya sözüdür, lakin İtaliyaya yunanlar tərəfindən (*πορφύρα*) gətirilmişdir.

⁵ *Subtexere* “aşağıdan toxumaq”dan.

⁶ *Trahere* “dartmaq”dan.

⁷ Səhvdir.

114. *Pannus*¹ “tağalaq” yunan sözüdür, burada E A-ya çevrilmişdir. *Panuvellium*² “saplı tağalaq”, deyilənə görə, *panus* “tağalaq” və sapı *volvare* “dolamaq” sözlərindəndir. *Tunica*³ “köynək” bədəni *tuendo* “qorumaq”dandır, elə bil *tunica* sözü *tuendicadandır*. *Toga* “toqa” *tegere* “örtmək” sözündəndir. *Cinctus* “kəmər” və *cingillum* “qurşaq” *cingere* “sarımaq” sözündən olmaqla, biri kişilər, digəri isə qadınlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

XXIV. 115. *Arma*⁴ “silahlar” *arcere* “dəf etmək” sözündəndir, çünki onlar vasitəsilə düşməni *arcemus* “dəf edirik”. *Parma* “cəngavər qalxanı” belə adlanır, çünki o, ortasından bütün istiqamətlərə olan məsafə eynidir. *Conum* “ucuşış dəbilqə” belə adlandırılmışdır, çünki o, yuxarı doğru *cogitur* “daralır”. *Hasta* “nizə” bu adı almışdır, çünki o, həmişə *astans* “ayaqüstə” daşır. *Iaculum* “mizraq” ona görə belə adlanmışdır ki, o, *iaci* “atıla” bilmək üçün hazırlanmışdır. *Tragula*⁵ “qamçı-mizraq” *traicere* “deşmək”dəndir. *Scutum* “qalxan” *sectura* “kəsmək”dəndir, sanki *secutum*dur, çünki o, kiçik hissələr halında kəsilmiş odundan hazırlanmışdır. *Umbones* “umbon (qalxanın şiş hissəsi)” yunan sözü olan *ἄμβωνες*-dəndir.

¹ Növbəti fikrə əsasən, *pannus* “parça” yox, *pannus* “tağalaq”; yunan dilində *πῆνος* “tor” sözü var və bunun kiçildilmiş forması *πηνίον* “tağalaq”dır, bu söz dori formasında *E* yox, *A* saitinə malik olmalı idi.

² Düzgün ola bilər, əgər bu söz, doğrudan da, A.Şpengelin düşündüyü kimi, *panuvollium*dursa.

³ Sami mənşəlidir, ya birbaşa, ya da etrusklar vasitəsilə alınmışdır.

⁴ *Arma*, *parma*, *conum*, *hasta*, *tragula*, *scutum*, *umbones* – hamısı yanlış etimologiyadır.

⁵ *Traicere*dən yox, *trahere* “dartmaq, çəkmək”dəndir; bəlkə də, onu atmaq üçün əhatə edən qayış şəkilli papaq (fırfıranı hərəkətə gətirmək üçün işlənən ip kimi) mizraqı “dartır”.

116.¹ *Gladium* “qılınc” *clades* “qırğın” sözündəndir (C-dən G-yə dəyişmə ilə), çünki *gladium*² düşməni qırmaq üçün düzəldilib; buna oxşar olaraq ona əlamətinə əsasən *pilum* deyilib, bununla düşməni *periret* “ölə bilər”, bu sanki *perilum*dur. *Lorica* “zireh” bu adı ona görə qazanmışdır ki, onlar xam dəridən olan *lora* “qayış”dan sinə qoruyucuları düzəldirdilər; sonralar qalların dəmirdən hazırlanmış zirehi də bu ad altına daxil edildi, o, halqalardan hazırlanmış dəmir köynək idi. *Balteum* “qılınc kəməri” belə adlanır, çünki əvvəllər *ballatum* “həmayil taxılmış” dəri kəməri taxardılar və bu da *balteum* adlanırdı. *Ocrea* “baldır qoruyucu” bu adı almışdır, çünki o, *ob crus* “baldırın qabağı”na taxılırdı. *Galea*³ “dəri dəbilqə” *galerum* “dəri başlıq”dandır, çünki qədimdəkilərin çoxu bundan istifadə edirdi.

117. *Tubae* “trubalar” *tubi* “borular” sözündəndir, qurban mərasimi trubaçıları hələ də onlara belə deyirlər. *Cornua* “şeypur” belə adlanır, çünki indi bürüncdən hazırlansa da, bir vaxtlar öküzün *cornu* “buynuz”undan hazırlanırdı. *Vallum*⁴ “qala divarı” ya heç kəs ona *varicare* “min”ə bilmədiyi üçün, ya da orada işlənmiş haçalı çubuqların⁵ ucları ayrı-ayrılıqda V

¹ *Lorica* və (bəzi şərtlərlə) *galea* haqqında olanlardan başqa bütün etimologiyalar səhvdir.

² Varron çox da tanış olmayan neytral formaya üstünlük verir (bax: viii. 45, ix. 81, “De Re Rustica” i. 48. 3) ki, bu, *scutum*, *pilum*, *telum* kimi bununla əlaqələndirilmiş sözlərin təsirinə görə ola bilər. Bu söz kelt mənşəlidir, lakin nəticədə *clades* kökü ilə bağlı ola bilər.

³ Daha çox *galerum* sözü *galea*dandır, sonuncu, görünür, yunan dilindəki *γαλέη* “gəlinçik” sözündən alınmışdır; gəlinçik dərisindən hazırlanmış papaqların olmasının heç bir yerdə təsdiq olunmaması bu fikrə qarşı etiraz kimi verilə bilər.

⁴ Səhv etimologiya.

⁵ Müdafiə qüvvəsini artırmaq məqsədilə bəndə daxil olmaq; *palli*, yaxud *valli* onun yuxarısında çəpər yaradan paya ola bilərmi? Lakin başqa heç bir yerdə bundan şaxəli kimi danışılmayıb.

formasında olduğu üçün bu adı almışdır. *Cervi*¹ “sütunlu divar” *cervus* “erkək maral”ın buynuzuna olan oxşarlığına əsasən belə adlandırılmışdır; beləliklə, terminlərin qalanı ümumiyyətlə oxşarlığa əsasən əmələ gəlib, *vinæ* “manteletlər”², *testudo* “tısbağa”³, *aries* “qoç” kimi.

XXV. 118. Yemək masasına *cilliba*⁴ deyirdilər; o, dördbucaqlı şəkildə idi, hətta indi də ordugahlarda belədir, *cilliba* adı *cibus* “ərzaqlar”dan gəlir. Sonralar o, dairəvi formada düzəldilmişdir və bizdə *media* “mərkəzi” və yunanlarda *μέσα* “mərkəzi” sözlərinin olması faktı onun *mensa*⁵ “masa” olması üçün mümkün səbəbdir; əgər əslində, çoxu *mensa* “tərəzidə çəkilməmiş” olan ərzaqları onun üstünə qoyduqlarına görə deyilsə. *Trulla*⁶ “çömçə” *trua* “nov” ilə olan oxşarlığına əsasən belə adlandırılmışdır, lakin biri böyük, o birisi isə kiçik olduğundan buna belə demişlər, sanki o, *truella* “kiçik *trua*”dır, yunanlar buna *τρούλη* deyirlər. *Trua* “nov”⁷ ilə suyu mətbəxdən tualetə tökürlər: o, *trua* adlanır, çünki onunla su *travolat* “uçub gedir”.

¹ Belə şəxəli budaqları Alesiyadakı divarının səthinə qoydurmuş Sezar tərəfindən işlənmişdir.

² Əks halda, “üzüm çardaqları”; hərbi istifadədə müdafiə altında olan çardaqlar, burada əsgərlər düşmən istehkamlarına tərəf irəliləyə bilirdilər.

³ Üst-üstə qoyulmuş qalxanlara yaxın quruluş.

⁴ Yunan dilindəki *κιλλίβας* “uçayaqlı stol” sözündən alınmışdır ki, o da *κίλλος* “eşşək”dən düzəlmişdir.

⁵ Yaxud bəlkə də, *mesa*, çünki *s*-dən əvvəl *n* zəif tələffüz olunurdu; Prissianda (i. 58. 17 Keil) təqdim olunur, Varro hər iki yazılışdan istifadə etmişdir. *Mensa*, görünür, *mensus* “ölçülü”nün qadın cinsinə aid formasıdır; bəlkə də, *tabula mensa* “ölçülü lövhə”dir.

⁶ *Trullanın* mənşəyi naməlumdur və geri söz yaradıcılığı nəticəsində *trua* formalaşmışdır; Varronun da təsdiq etdiyi kimi, yunan dilindəki *τρούλη*, görünür, latın dilindən alınmışdır.

⁷ Sonrakı mülahizələrin *truamın* adətən verdiyi mənanı bu mətndən çıxardıqı görünür: “çömçə, qarışdırmaq üçün qaşığı”.

*Truleum*¹ “kasa” da adını eyni yerdən almışdır, çünki formaca ona oxşardır, yalnız suyu saxlamaq üçün daha geniş olması və şərab *truleumu*² istisna olmaqla tutacağıının istiqamətləndirilməmiş olması ilə ondan fərqlənir.

119. Eyni zamanda *matellio* “dibçək” sözü də var ki, həm adını, həm də formasını *matula* “gecə tualeti”ndən almışdır, sonralar o, *matulanın* formasından çox uzaqlaşmış, *aqua* “su” sözünə əsasən, *aqualis* “əla-üz yuyan” adını da almışdır. Su bankasına *futis*³ deyirdilər, çünki gətirilən suyu bununla yemək otağında qonaqların əllərinə *infundebunt* “tökürdülər”; eyni xidmətin yerinə yetirilməsinə sonralar yunan dilində *manus* “cırtıdan”, latın dilində isə *barbatus* “saqqallı adam” deyilən qab⁴ əlavə olundu ki, onun adı yunanlara məxsus bir obrazdan götürülmüşdü. *Pelvis*⁵ “ləyən” əvvəllər *pedeluis* idi, *pedes* “ayaqlar”ı *lavatio* “yumaq” əsasında. *Candelabrum* “şamdan” *candela* “nazik şam” sözündəndir; çünki ondan alovlu iplər asılırdı. *Lucerna*⁶ “lampa” sonralar ixtira olundu; o, öz adını *lux* “ışıq” sözündən aldı, yaxud yunanlar ona *λόχνος* dediyi üçün belə adlandı.

120. Süfrədəki qablar: sıyıq və ya çox şirəli şeyi süfrəyə qoymaq üçün istifadə etdikləri qaba *catinus* “qazan” deyirdilər, *capere*⁷ “ehtiva etmək” sözündən, əgər siciliyalılar qovurmalarını qoyduqları qaba *κάτινος* dedikləri üçün deyilsə. *Magida*⁸ və *langula*¹ hər ikisi “bulud” deməkdir, onlardan biri

¹ Müxtəlif şəkillərdə yazılmışdır, ancaq aydındır ki, *trulladan* düzəlmişdir.

² Aydındır ki, şərab *truelumu* düz qulpa malikdir və bu, tökmək üçün lülə kimi işləyə bilər.

³ Səhv etimologiya.

⁴ Saqqallı cırtıdan formasında olan banka.

⁵ Səhv etimologiya.

⁶ *Lux* kökündən düzəlmiş milli söz.

⁷ Səhvdir; Siciliya dilindəki söz latın dilindən alınmışdır.

⁸ Yunan dilindəki *μαγίς* “dairəvi qazan” sözündən.

öz *magnitudo* “ölçü”sünə, o biri isə *latitudo* “en”inə görə bu adı almışdır. *Patenae* “boşqablar”ı *patulum* “yaymağ”a əsasən belə adlandırmışlar, allahlara naharın başlanğıc nümunəsini təqdim etdikləri kiçik boşqablara isə *patellae* “nəlbəkilər” demişlər. Adamlar onların latın mənşəli olduğunu fikirləşsə də, *tryblia* “kasalar” və *canistra* “çörək qabları”, əslində, yunan mənşəlidir², çünki yunan dilində onlara *τρόβλιον* və *κανούν* deyilir. Qalan terminlərin üstündən keçirəm, çünki onların mənbələri aydındır.

XXVI. 121. Şərab üçün dəyirmi masa əvvəllər *cilliba*³ adlanırdı, indi də ordugahda ona belə deyirlər. Görünür, bu, yunan dilindəki *κυλικεῖον* “bufet” sözüdür və adını üstünə qoyulan *cylix* fincanından alıb. *Capides* “kasalar” və daha kiçik olan *capulae* “fincanlar” *capere* “tutmaq” sözüdür, çünki onların *prehendi* “tutulmaq” üçün qulpları var ki, bu da *capere* “tutulmaq”dır. Onların formalarını indi də müqəddəs qablar, ağac və torpaqdan düzəldilmiş köhnə dəbli formalar arasında görürük.

122. Bundan əlavə olaraq, içki fincanları arasında *paterae* “libasiya nəlbəkiləri” də var və onlar geniş *patent* “açıq” olduqlarına görə bu adı almışdır. Qədim ənənəni saxlamaq xatirinə, bu növ fincanları hətta indi də magistratlar öz idarələrinə daxil olarkən ictimai ziyafətlərdə *potio* “iksir”in ətrafından keçmək üçün işlədirlər; bu elə bir fincandır ki, magistrat bunu qurban vaxtı allaha şərab vermək üçün işlədir. *Pocula* “içki fincanları” *potio* “iksir” sözüdür, *potatio* “əyyaşlıq” və *posca* “turş şərab”⁴ sözləri də buradandır. Lakin

¹ *Lancula* oxunması daha yaxşıdır, *lanx* “sini”nin kiçildilmiş formasıdır.

² *Canistrumun* yunan dilindəki *κάνιστρον* “çörək səbəti”ndən (o özü də *κάνναι* “qarğı”dan düzəlmişdir) olması istisna olmaqla, düzdür.

³ Müqayisə et: §118, orada daha fərqli etimologiya verilmişdir.

⁴ Yunan dilindən deyil, yunan dili ilə yanaşı, latın dilinə də irsən keçmiş qədim bir hind-Avropa köküdür.

bunlar *πότος* sözündən də gələ bilər, çünki *πότος* *potionun*¹ yunan dilindəki qarşılığıdır.

123.² İçkinin mənbəyi *aqua* “su”dur və ona belə deyilir, çünki onun səthi *aequa* “hamar”dır. *Fons* “bulaq” elə bir yerdə ki, orada axan su yerdən *funditur* “tökülür”, elə *fistula* “boru” suyun *fusus* “tökülmə”sinin baş verməsindən gəldiyi kimi. *Sinum* böyük ölçülü şərab kasasıdır, *sinus* “qarın” sözündəndir, çünki *sinumun* boşluğu fincanlardan daha böyükdür. Buna oxşar olaraq, *lepesta*³ deyilənlər də var ki, bu növ şərab kasaları hətta indi də Sabin şənlikləri günlərində allahların masalarına qoyulur; mən qədim yunan yazıçılarındakı *δεπέστα*⁴ deyilən bir fincan növü tapmışam ki, bu səbəbdən də adın mənbəyi, heç şübhəsiz, oradan Sabin və Roma ərazisinə keçmişdir.

124. Şərabi az-az tökərək verənlər qabı *guttae* “damcılar” sözünə əsasən *guttus*⁵ “qrafın” adlandırırlar; bunu böyük qabdan az-az götürənlər həmin aləti *sumere* “çıxarmaq” sözünə əsasən *simpvium* “suya batırılan çömçə” adlandırmışlar. Ziyafətlərdə onun yerinə Yunanıstandan gələn *epichysis* “tökmək üçün çömçə” və *cyathus* “suya batırılan çömçə” işlənmişdir; ancaq qurban mərasimlərində *guttus* və *simpvium* işlənməyə davam edir.

125. Qablar üçün ikinci növ masa daşdan bir ayaqlı uzunsov dördbucaqlı şəkildə düzəldilirdi, buna *cartibulum* deyilirdi. Mən uşaq olanda bir çox şəxslərin evində həyət hissənin tavanındakı açılışın yaxınlığında qoyulardı və onun

¹ Yunan sözü, əslində, “sərxoş” yox, “sərxoşluq” mənasındadır.

² *Aqua, fons, fistula, sinum* (*sīnum* və *sinus* arasındakı kəmiyyət fərqi qeyd etmək lazımdır) haqqında səhv etmişdir.

³ Yunan dilindəki *λεπαστή*dan, formaca *λεπός* “dəniz ilbizi”nə bənzəyən içki fincanı.

⁴ Başqa heç bir yerdə *d* ilə qeydə alınmamışdır.

⁵ Yunan sözündəndir, ancaq *gutta* “damcı” sözünə oxşaması üçün yenidən qurulmuş forması geniş yayılmışdır.

ətrafına bürünc qablar düzülərdi; bəlkə də, *cartibulum*¹ *gerere* “daşımaq”² sözünə əsasən bu adı almışdır.

XVII. 126. Bunlarla yanaşı qablar üçün üçüncü növ stollar da vardı ki, bu da ikinci növ kimi dördbucaqlı idi; buna *urnarium* deyilirdi, çünki bu, mətbəxdəki mebelin elə bir hissəsi idi ki, istəyə görə onun üstünə su ilə doldurulmuş *urnae* “urnalar”^{*} qoyub saxlayırdılar. Buradan da vannanın qabağında adətən urna masası qoyulan yerə hətta indi də *urnarium* deyilir. *Urnae* “urnalar” bu adı³ suyun çıxarılması zamanı ona *urinant*⁴ “baş vurmaq” faktından almışdır, *urinator* “dalğıc” kimi. *Urinare* “suya baş vurmaq” deməkdir.

127. *Amburvum*⁵ adını *urvum* “əyri”dən almış qabdır, çünki o, elə əyridir ki, kotanın *urvum* “dirək” adlanan hissəsi kimi yenidən yuxarı qalxır. *Calix*⁶ “bişirmə qazanı” *caldum* “qaynar” sözündəndir, çünki bunda qaynar sıyıq təqdim edilir və ondan qaynar maye içirdilər. Onlar öz yeməklərini *coquebant* “bişirdikləri” qaba buna əsasən *caccabus*⁷ demişlər. *Veru* “şiş” *versare* “fırlanmaq” sözündəndir⁸.

¹ Naməlum etimologiyalı; adətən *gartibulum* kimi yazılmışdır (çünki ilkin C hərfi g-ni də bildirmişdir, bax: v. 64, qeyd 9), lakin *gerere* ilə bağlı deyil.

² Qabları daşımaqdadır.

* Qapaqlı, incə boğazlı, dairəvi formalı, ayaqlı qablar.

³ Yanlış etimologiya.

⁴ *Urina* sözündən onun hələ də “sidik” yox, adi “su” mənası ifadə etdiyi ilk vaxtlarda düzəlmişdir.

⁵ “Ətrafına bükülmüş”, sous qabı formalı qab; əgər mən yazılış barədə gümanımda haqlıyamsa, Varronun etimologiyası üçün əsas var.

⁶ Naməlum mənşəli, ancaq romalıların yunan dilindəki *κόλιξ* “fincan”dan alması fikri geniş yayılmışdır, bu, latın dilindəki *calix*in də əsas mənasıdır, lakin bu məndəki məna deyil.

⁷ Yunan dilindəki *κάκκαβος*dan, odun üstündə durmaq üçün hazırlanmış üçayaqlı qazan.

⁸ Səhvdir.

XXVIII. 128. *Sedere* “oturmaq” sözündən *sedes* “oturacaq”, *sedile* “stul”, *solium* “taxt”, *sellae*¹ “kətilər”, *siliquastrum*² “həsir kreslo”; yenə də bu sözdən *subsellium* “skamya” sözləri düzəlmişdir; *subsiperenin* dəqiq *sapit* “dad”mayan bir şey olduğu deyildi ki, *subsellium* da belə meydana çıxmışdır, çünki o, dəqiq olaraq *sella* “kətil” deyildi³. Belə oturacaqda iki nəfərə yer varsa, o, *bisellium* “qoşa oturacaq” adlanır. *Arca* “möhkəm sandıq” belə adlanır, çünki o, kilidli olanda oğrular ondan *arcebantur* “uzaq tutulur”⁴. *Armarium* “şkaf” və *armamentarium* “anbar” sözləri eyni mənəbdəndir⁵, ancaq müxtəlif şəkilçilərlə düzəlmişdir.

XXIX. 129. *Mundus* qadın bəzək dəstidir, adını⁶ *munditia* “səliqə”dən almışdır. *Ornatus* “bəzək dəsti” *os* “üz”dən *natus* “doğulmuş” kimidir; çünki buradan xüsusilə qadınları gözəlləşdirmək üçün olanlar götürülür və ona görə də bundan güzgünün köməyi ilə istifadə olunur. *Calamistrum* “saç maşası” belə adlanır, çünki közdə *calfacta* “qızdırılmış” saçlar ütülərlə yığılır. Onlarla məşğul olan *cinis* “közlər” sözüne əsasən *cinerarius* “köz adamı” adlanır. *Discerniculum* “saç sancağı” ilə saç *discernitur* “ayırılır”. *Pecten* “daraq” bu adı almışdır, çünki onunla saç *explicator* “yayılır”⁷. *Speculum* “güzgü” *specere* “baxmaq”dandır, çünki bununla onlar özlərinə *spectant* “baxır”lar.

¹ *Dl*-nın *ll*-ya çevrilməsi ilə.

² Çox ehtimal ki, *siliquastrum* (yaxud *selli*-), Sekst Pompey Festdə (340 b 10, 341. 5) olduğu kimi; Fey müəyyən növ Meksika kreslolarını nümunə göstərməklə “oturacaq-səbət” (*sella+qualum+şəkilçi*) mənasını irəli sürür.

³ Daha çox “alt oturacaq”, oturandan aşağıdakı oturacaq.

⁴ Həm *arca*, həm də *arcere* sözləri *arx* “qala” sözündən düzəlmişdir.

⁵ *Arca* ilə bağlı deyil; ancaq bir-birinə aiddir.

⁶ *Munditia* sözü *mundus*dan düzəlmişdir.

⁷ Səhv etimologiyalar.

130. *Vestis* “paltar”¹ *velli*² “qabarıq tük”dəndir, yaxud qoyunun qırılmış yununa bütövlükdə götürüldükdə *vellus* “qoyun dərisi” deyilməsi faktındandır: o, belə adlanmışdır, çünki əvvəllər onu *vellebant* “yolurdular”. *Lanea* “yun saç lenti”³ bu adla adlandırılmışdır, çünki o, *lana* “yun”dan hazırlanır. Saçı yığmaqda istifadə olunana *rete* “tor” sözündən *reticulum* “tor papaq” deyilirdi; *rete raritudo* “boş toxunma” sözündəndir. Buna oxşar olaraq saç başın yuxarısında bağladıkları toxunma lentə *caput* “baş” sözünə əsasən *capital* “baş lenti” deyilirdi, köməkçi rahibələr ində də bunu başlarına taxmağa vərmişlər. Bunun kimi, *rica* “duvaq” *ritus* “dəb”⁴ sözündəndir, çünki Roma adətinə görə, qadınlar qurban mərasimlərində başlarına duvaq örtürdülər. *Mitra* “çalma” və ümumiyyətlə başa taxılan digər şeylər öz yunan mənşəli adları ilə birlikdə daha sonra idxal olunmuşdur.

XXX. 131. Sonra mən o şeylərə toxunacağam ki, geyinmək üçündür⁵, bundan sonra isə o şeylərə ki, insanı bürümək üçündür. *Capitium*⁶ “jilet” sinəni *capit* “tutduğu” faktına əsaslanır, bu, qədimlərin dediyi kimi, onu *comprehendit* “əhatə edir”. Paltarın bir növü *subtus* “alt”dan geyilir, buradan o, *subucula*⁷ “ətək altlığı” adını almışdır; ikinci növ paltar *supra*

¹ *Vestis* üçün verilmiş hər iki etimoloji təklif səhvdir; mənası üçün bax: A.Şpengel, “Bemerkungen”, s.264.

² *Vellis* sözü *villisin* dialekt formasıdır.

³ Mənası üçün bax: A.Şpengel, “Bemerkungen”, s.264.

⁴ Səhv etimologiyalar.

⁵ Yönlük hal formaları olan *indutui*, *amictui* və *circumiectui* §131 və §132-də hallanmayan sözlər kimi təqdim olunmuşdur, bunlar *frugi* “qənaətcil”, *cordi* “xoşagələn” kimi, daşlaşmış ilkin yönlük hallı sözlərdir.

⁶ *Caput* “baş”dandır, çünki sviter kimi başdan geyilir.

⁷ *Sub* sözü və *ind-uere* “geyinmək”, *ex-uere* “soyunmaq” sözlərindəki feildən.

“üst”dən gedir, buradan o, *supparus*¹ “don” adlanmışdır, əgər Osk dilində də ona eyni cür dedikləri üçün bu adı almayıbsa. İkinci növün də müvafiq olaraq iki müxtəlifliyi var, biri *palla*² “üst paltarı” adlanır, çünki o, çöldə olur və *palam* “açıqca” görünür; o biri isə *intus* “daxili”dir, buradan da ona *indusium*³ “alt paltarı” deyilir, sanki o, Plavtın da haqqında danışdığı⁴ *intusium*dur:

Indusiatam patagiatam caltulam ac crocotulam.

Alt paltarı həmişəbahar və zəfəran rəngli⁵ haşiyəli paltardır.

Çoxlu paltar növləri vardır ki, son zamanlardakı israfçılıqdan gəlib, onların adlarının yunan mənşəli olması dəqiqdir, məsələn, *asbestinon*⁶ “odadavamlı” kimi.

132. *Amictui* “bürüncək” ona görə belə adlanmışdır ki, insan onu *ambiectum* “ətrafına atır (bürünür)”, bu isə *circumiectum* “ətrafına atılmaq”dandır, bundan əlavə olaraq, buradan qadınların paltarlarını geydikdən sonra büründüklərinə *circumiectui* adını vermişlər və ətrafında bənövşəyi haşiyələri olan hər bürüncəyə *circumtextum* “haşiyəli toxunma” demişlər. Uzaq keçmişdə şala *ricinium* “mantilya” demişlər; ona *reivere* “arxaya atmaq”⁷ sözündən *ricinium* deyilmişdir, çünki bunu ikiqat geyirdilər, bir hissəsini arxaya – o birinin üstünə atırdılar.

133. *Pallia*⁸ “plaş” iki tək *paria* “bərabər” parça hissəsindən ibarət olduğundan əvvəl *parilia* adlanmış, tələffüz

¹ Çox güman ki, osk mənşəlidir.

² Etimologiyası naməlumdur.

³ *Induere* “geyinmək” sözündən.

⁴ “Epidicus”, 231.

⁵ Latın sözləri sonrakı sətirdəki *tunicam* izah edən sifətlərdir.

⁶ *ἀσβεστός* adlanan mineral maddədən hazırlanmışdır.

⁷ Əslində, *ricadan* (§130); bu, yas əlaməti olaraq başa sarınan dördbucaqlı parça idi.

⁸ Yəqin ki, yunan mənşəlidir.

rahatlığına görə *R* atılmışdır. *Parapechia*¹ “dirşəyi zolaqlı”, *chlamydes* “mantiyalar” və bir çox başqaları yunan mənşəlidir. *Laena*² “palto” tərkibində *lana* “yun” çox olduğu üçün (az qala iki toqadakı qədər) belə adlanmışdır: *ricinum* qadınların ən qədim paltarı olduğu kimi, bu ikiqat paltar da kişilərin ən qədim paltarı idi.

XXXI. 134. Əkin və ya məhsul yığımı üçün hazırlanmış kənd təsərrüfatı alətləri. *Sarculum*³ “kərki” *serere* “əkmək” və *sarira* “alaq otlarını təmizləmək” sözlərindəndir. *Ligo*⁴ “toxa” ona görə belə adlanmışdır ki, enli olduğu üçün bununla torpağın altında olanlar daha asan *legitur* “yığılır”. *Pala*⁵ “qaratoxmaq” *pangere* “yerə bərkitmək” sözündəndir; *L* əslən *GL* olmuşdur. *Rutrum* “bel” əvvəllər *ruitrum* olmuşdur, *ruere* “yığının içinə düşmək” sözündəndir.

135.⁶ *Aratrum* “kotan” belə adlanmışdır, çünki o, torpağı *arruit*⁷ “yığır”. Onun dəmir hissəsinə *vomer* “kotan dəmiri” deyilir, çünki onun köməyi ilə yer daha çox *vomit* “çıxarılır”. *Dens* “kotan bıçağı” bu adı almışdır, çünki bununla torpaq “döyülür”; onun üstündə duran düz taxta parçasına *stare* “dayanmaq” sözüne əsasən *stiva* “qulp” deyirlər, onun üstündəki xaç şəkilli taxta parçası isə *manicula* “tutacaq”dır, çünki o, cütçünün *manus* “əl”i ilə tutulur. Belə deyilməlidir ki, öküzlər

¹ Yunan dilində *παράπηχς* “dirşəyin yanında”, həmçinin “hər iki tərəfində bənövşəyi haşiyə olan qadın paltarı”. Latin sözü, görünür, *παράπήχιον* “said, dirşəyin altındakı kiçik sümük”, qeydə alınmamış olsa da, qadın paltarını da bildirmiş ola bilər.

² Yəqin ki, yunan dilindəki *χλαῖνα*dandır, bəlkə də, etrusqların vasitəçiliyi ilə keçmişdir.

³ *Sariredən*.

⁴ Qeyri-müəyyən mənşədən.

⁵ Düzdür; lakin *pag+slā*dandır, qrup daxilindəki əlavə samitlərin düşməsi ilə.

⁶ *Aratrum, vomer, stiva, bura, urvum* barədə yanlışdır.

⁷ Həqiqətən də, *arat* “şumlayır”dandır.

arasındaki araba oxuna *boves* “öküzlər” sözünə əsasən *bura* “tir” deyilir, başqaları buna *urvum* deyir, *curvum* “əyri” sözündən. Boyunduruğun orta hissəsinin altında tirin ucunu daxil etməklə bağlanan boşluq *cavum* “deşik”¹ sözünə əsasən *coum* adlanır. *İugum* “boyunduruq” və *iumentum* “boyunduruq heyvanı” *iunctus* “birləşdirmək və ya boyunduruğa qoşmaq” sözündəndir.

136. *İrpices*² “dırmıq” çoxlu dişli olan düz taxta parçasıdır, elə araba kimi öküzlər tərəfindən çəkilir ki, yerə *serpunt* “soxulmuş” şeyləri³ dartıb çıxara bilsin; onlara *sirpices* deyilmiş və sonralar bəzi şəxslər tərəfindən S-lar azaldılmaqla *irpices* olmuşdur. *Rastelli*⁴ “saman dırımıqları” da dırımıqlar kimi mişar dişli alətlərdir, ancaq çəkiddə daha yüngüldür, ona görə də biçin vaxtı çəmənlikdə olan adam bununla gövdələri *corradit* “qazıyıb yığır”, buradan da *rasmus* “qazımaq” sözünə əsasən ona *rastelli* demişlər. *Rastri*⁵ “dırmıqlar” yerin dərinliklərini qazımaq və *eruunt* “qazıb çıxarmaq” üçün itidişli alətlərdir ki, *rutus* “qazmaq” sözünə əsasən *ruastri* adlanmışlar.

137. *Falces* “oraqlar” *far* “qılçıqsız buğda”dan⁶ bir hərf dəyişikliyi ilə yaranmışdır; Kampaniyada bunlara *secare* “kəsmək” sözünə əsasən *seculae* deyirlər; digər şeylərə də bununla müəyyən oxşarlığı olduğuna görə ad vermişlər, *falces fenariae* “saman orağı” və *arborariae* “ağac budamaq üçün dəhrə”nin mənşəyi aydındır, *falces lumariae* və *sirpiculae*nin isə

¹ *Cavus* “boşluq”ın ilkin forması, əslində, *covos* olmuşdur.

² Əslində, *hirpices*, *hirpus*dan – samnitlərə məxsus “canavar” mənalı sözdən.

³ Alaqların və otların köklərini.

⁴ *Rastrumun* kiçildilmiş forması; ona görə də nəticədə *radere* sözündəndir.

⁵ Neytral tək formada olan *rastrumun* kişi cinsinə aid cəm forması, *radere* “qazımaq”dan.

⁶ Səhvdir.

mənbəyi qaranlıqdır. *Lumariae*¹ tarlalarda tikanlar böyüyəndə *lumectası* kəsilənlərdir, fermerlər onları *solurunt* “boşaltdığından”, bu, onları yerdən *luunt* “ayırmaq”dır, onlara *lumecta* “tikanlı kollar” deyilir. *Falces sirpiculae*² *sirpare* “qamışları hörmək” sözündən bu adı almışdır ki, o da *alligare* “bağlamaq”dır, ona görə də sınımış bankalar qamışlarla birləşdiriləndə³ deyilir ki, onlar *sirpata* “qamışlarla örtülüb”. Qamışlardan tənəklikdə yanacaq dəstələrini bağlamaqda, payaları kəsməkdə və alışıdırmaqda istifadə edirlər. Bu oraqlara yarımada dialektində *zanclae* deyirlər⁴.

138. *Pilum* “həvəngdəstə” belə adlanır, çünki bunun vasitəsilə qılçıqsız buğdanı *pisunt* “üyüdürlər”, buradan da bu işin görüldüyü yerə *pistrinum* “dəyirman” deyilmişdir (*L* və *S* həmişə bir-biri ilə yerlərini dəyişir⁵) və sonralar bundan düzəlmiş *pistrina* “çörəcxana” və *pistrinx* “qadın çörəkçi” sözləri Lusilinin “Şəhər”ində⁶ işlənmişdir. *Trapetes*⁷ zeytun dəyirmanının dəyirman daşlarıdır: onlara *terere* “ovmaq” sözünə əsasən *trapetes* deyirlər, əgər bu söz yunan mənşəli deyilsə; *molae*⁸ sözü *mollire* “yumşaltmaq”dır, çünki oraya atılan hər şey

¹Çox ehtimal ki, *dumariae* və *dumecta* yerinə, sabinlərin *d* yerinə *l* işlətməsi ilə.

²Aydındır ki, *sirpus* “kol”dandır, *spircusun* köməkçi formasından.

³Müqayisə et: müasir İtaliyada *fiaschi vestiti* və ya “örtülmüş şərab süşəsi”.

⁴Siciliyadakı Messana yunanların koloniyalaşdırmasından əvvəl *Zanclae* “oraq” adlanmışdır ki, bu da üzərində yerləşdiyi burunun formasına əsaslanır. Bu burunun Xersones adlandırılmasına aid başqa bir dəlil yoxdur, lakin iyirmidən çox yarımada bu adla adlandırıldığından bu adın buraya tətbiq edilməsi də mümkündür.

⁵Varronun bu fikir üçün əsası aydın deyil.

⁶Lusilinin “Satiralar”ından birinin “Urbs” adlandığı da güman edilməlidir.

⁷Yunan dilindən.

⁸*Molere* “üyütmək”dən.

onların hərəkəti nəticəsində yumşaldılır. *Vallum*¹ “taxılı samandan ayıran kiçik yelpik” *volatus* “uçuş” sözüdür, çünki onlar irəli-geri yelləndikcə oradan kiçik hissəciklər *volant* “uçur”. *Ventilabrum* “taxılı samandan ayıran çəngəl” ona görə belə adlanır ki, dən bununla havaya *ventilatur* “atılır”.

139. Tarla məhsulları və vacib şeylərin daşındığı vasitələr. Bunlardan *fiscina*² “qamış səbət” *ferre* “daşımaq” sözüdür; *corbes* “səbətlər” üçün belə adlanır; buna əsasən də daha kiçik olanlara *corbulae* adı verilmişdir. Heyvanların çəkdiyi arasında *tragula* “xizək” belə adlanır, çünki o, heyvan tərəfindən torpaqla birlikdə *trahitur* “çəkilir”; *sirpea*³ “hörmə araba” qızıl söyüdlərdən *sirpatur* “hөрülmüşdür”, bu onları birləşdirməklə toxunur və onunla gübrə və ya başqa bir şey daşınır.

140. Paxla və ya başqa bir şeyin daşındığı *vehiculum*⁴ “araba” ona görə belə adlandırılmışdır ki, o, *vietur* “toxunur”, yaxud ona görə ki, bununla *vehitur* “daşınma həyata keçirilir”. Daha qısa araba növü, deyəsən, *arcera* “örtülü vaqon” adlandırılır, hətta “On iki cədvəl”də də o, bu adla təqdim olunmuşdur, araba da *arca* “möhkəm qutu” kimi lövhələrdən ibarət olduğu üçün, *arcera* adlandırılmışdır. *Plaustrum*⁵ “əl arabası” o fakta əsaslanır ki, yuxarıda adlarını çəkdiyərimdən fərqli olaraq o, müəyyən dərəcəyə qədər olmasa da, hər yerdə *palam* “açıq”dır, çünki bunda daşınan əşyalar *perculent* “görünə bilsinlər deyər işıq saçılar”, məsələn, daş lövhələr, taxta tirlər və tikinti materialları.

XXXII. 141. *Aedeficia* “binalar” da bir çox şey kimi tərkib hissəsinə əsasən adlandırılmışdır: *aedes*⁶ “evlər” və *facere*

¹ *Vannus* “yelpik” sözünün kiçiltmə forması.

² *Fiscina* və *corbes* barədə deyilənlər yanlışdır.

³ Bax: §137, qeyd 8.

⁴ *Vehere* “daşımaq”dan.

⁵ *Plaudere* “ciyildəmək”dən.

⁶ Buradan təkdə “məbəd”, cəmdə “ev”.

“düzəltmək” sözlərindən, heç şübhəsiz, *aedeficium* gəlir. *Oppidum*¹ “şəhər” də *ops* “güc” sözünə əsasən adlandırılmışdır, çünki o, insanların yaşaya biləcəyi yer olaraq, *ops* “güc” məqsədilə möhkəmləndirilmişdir və onların həyatlarını keçirmək üçün təhlükəsizlikdə olacaqları yerə *opus* “ehtiyac” var. *Moenia*² “divarlar” da belə adlandırılmışdır, çünki onlar şəhərləri *opus* “iş”lə *muniebant* “möhkəmləndirmişdir”. Onların *moenitius* “daha yaxşı möhkəmlənmiş” olsun deyə, *exaggerabant* “üst-üstə yığıqları”na *aggeres*³ “bəndlər” deyilir, bəndə kömək etməli olan isə *moerus* “divar” adlanır. Daşınma *muniendi* “möhkəmləndirmək” məqsədilə həyata keçirildiyindən, işə *munus* “vəzifə” deyilirdi; şəhəri bu *moenus*la bağladıqlarından, o, *moerus* “divar” idi.

142. Onun təpəsinə *pinnae*⁴ “zirvə” deyirdilər, bu söz əsgərlərin və qladiatorlardan samnitlərin⁵ bir-birindən fərqlənmək üçün adətən dəbilqələrinə taxdıqları lələklərdən gəlir. *Turres*⁶ “qalalar” *torvi* “kəskin baxışla baxan gözlər”dəndir, çünki onlar başqalarının arasında nəzərə çarpır. Məhsulları şəhərə *portare* “daşıya” bilmək üçün divarda yol açdıqları yerə *portae*⁷ “darvazalar” deyirdilər.

¹ *Ob* önşəkilçisi + *pedom* “yer”dən; müqayisə et: *πέδον*, sanskrit dilində *padam*.

² *Munire*, *moenia*, *murus*, *munus* sözlərinin hamısı bir-biri ilə bağlıdır; *oe* daha qədim yazılışdır, klassik latın dilində *moenia* sözündə saxlanmışdır. Bu mətndə *mu-* yerinə *moe-*ni nə qədər bərpa etməli olduğumuz sual altındadır; yəqin ki, bunu bütün sözlərdə etmək olar, çünki Varronun arxaik yazılışlara meyli olmuşdur.

³ *Eraggerare* sözü *aggerd*əndir ki, o da *ad* “-a, -ə” və *gerere* “daşımaq”dandır.

⁴ Hərfi mənada, “lələklər”.

⁵ Yüngül silahlı *pinnirapi* “lələkli ovçular” ilə qarşılaşdırılan ağır silahlı döyüşçülər.

⁶ Etrusklar tərəfindən gətirilmiş Asiya sözü.

⁷ *Portare* sözü *portad*andır.

143. Latiumda etrusk ənənəsi ilə tikilmiş bir çox şəhərlərin içərisində¹ mal-qara – öküz və inəklərdən ibarət dəstə qoşulmuş kotanla şırım açdırdılar (bunu dini səbəblərə görə uğurlu gündə edirdilər) ki, şəhər kanal və divarlarla əhatə oluna bilsin. Torpağı qazıb qaldırdıqları yerə *fossa* “xəndək” deyirdilər, onun içinə atılmış torpağa isə *murus* “divar” adı vermişdilər. Bunun üstündə düzəldilmiş *orbis* “çevrə” *urbs* “şəhər”in başlanğıcı idi; həmin çevrə *post murum* “divarın arxası” olduğundan, ona *post-moerium*² deyilirdi: bu, şəhəri himayə etmək məqsədilə sərhədlər çəkirdi. Pomerinin daş işarələri həm Ariçça³, həm də Romanın ətrafında ucalırdı. Ona görə də əvvəllər ətrafı şumlanmış şəhərlərə *orbis* “çevrə” və *urbum* “əyri” sözlərinə əsasən *urbes* “şəhərlər” adı verilmişdi; bu səbəbdən də bizim bütün koloniyalarımız qədim yazılarda *urbes* adı ilə verilmişdir, çünki onlar Romanın təsis edildiyi üsulla təsis edilmişdir; koloniyalar və şəhərlər də *conduntur* “təsis edilmişdir”, çünki onlar Pomerinin içində yerləşdirilmişdir⁴.

144.⁵ Latiumda Roma cərgəsindən olan ilk şəhər Lavinium olmuşdur, çünki bizim Penatalar burada yerləşir. Bu, Latinin Eneylə evlənmiş qızı Lavinianın şərəfinə belə adlandırılmışdır. Bundan otuz il sonra Alba adlanan ikinci şəhər yaradıldı; o, *alba* “ağ” donuz şərəfinə bu adı almışdır. Bu donuz Eneyin gəmisindən Latiuma qaçanda otuz bala doğdu, bu möcüzəyə əsasən Laviniumun tikilməsindən otuz il sonra, yerin

¹ Öküzlə divar arasındakı inək barədədir; lakin GS *interioreni aratro* ilə birlikdə götürür, “torpağı içəri atan kotanla” kimi şərh edir.

² *Pomeriumun* qədim forması.

³ Alban gölü ilə Nemi gölü arasındakı Appi yolunda yerləşən qədim latın şəhəri.

⁴ *Urbes conduntur* ifadəsini izah etməyə cəhd; həqiqətdə, *condere* yalnız sıxışdırılma və ya uğurlu qorxusu olmayan təhlükəsiz yerdə məskunlaşmaq mənası verir.

⁵ Bu bölmə qədim Roma ənənəsini əks etdirir; buradakı etimologiyalar tamamilə etimoloji.

təbiəti və öküzü rəngi hesabına *Alba Longa*¹ “Uzun ağ şəhər” adı qazanan bu ikinci şəhərin əsası qoyuldu, Romulun anası Reya da buradan gəlir; ondan Romul, ondan isə Roma.

145. Şəhərdə *vici* “sıralar” var, *via* “küçə” sözündən, çünki orada *vianın*² hər tərəfində binalar yerləşir. *Fundulae* “çıxılmaz küçələr” *fundus* “aşağı” sözündəndir, çünki onlardan çıxmaq üçün yol və onları keçmək üçün cığır yoxdur. *Angiportum*³ “xiyaban” ya *angustum* “dar” olduğuna görə, ya da *egere* “sürmək” və *portus* “giriş” sözlərindən düzəldiyinə görə belə adlanmışdır. Onlar öz mübahisələrini *conferre* “irəli sürə” bildikləri və satmaq istədikləri əşyaları *ferre* “daşıya” bildikləri yerə *forum*⁴ deyirdilər.

146. Eyni bir sinfə aid olan əşyalar götürülürsə, onlara həmin sinifdən olan adlar verilir, məsələn, *Forum Boarium* “Mal-qara bazarı”, *Forum Holitorium* “Tərəvəz bazarı”, sonuncu köhnə *Macellum*⁵ idi, oraya böyük miqdarda *holera* “tərəvəzlər” gətirilirdi, belə yerlərə spartalılar hətta indi də *macellum* deyirlər, ioniyalılar isə bağların girişlərini “bağların *macellotaesi*” adlandırırlar və qala divarları ilə möhkəmləndirilmiş kiçik kəndlərin *macella* “girişlər”i haqqında danışırlar. Tiber boyunda Portun qurbangahında *Forum Piscarum* “Balıq bazarı” var; ona görə də Plavt deyir⁶:

Apud (Forum) Piscarium.*

Aşağıda balıq satılan bazarda.

¹ Bu, Alban gölünün də yerləşdiyi qədim vulkan kraterinin ucundadır.

² *Vicus*, aydındır ki, hər tərəfində evlər olan, təpənin yuxarı hissəsində yerləşən küçədir; bu, faktiki olaraq, bütün kəndi əmələ gətirir. Bu söz *via* ilə bağlı deyil.

³ *Angustumun* birinci hissəsi + *portus* öz qədim “keçid yolu” mənası ilə.

⁴ Səhvdir.

⁵ Yunan dilindən qədim alınma, orada *μάκελλον* “şəbəkəli lövhə” mənası vermişdir.

⁶ “*Curculio*”, 474.

Zoğal Meşəliyində müxtəlif şeylərin satıldığı yerə *Forum Cuppedinis* “Dəbdəbəli bazar” deyilir, *cuppedium* “zərif” sözündəndir, o da *fastidium* “vasvasılıq” sözündəndir; çoxları ona *cupiditas* “acgözlük” sözünə əsasən *Forum Cupidinus* “Acgözlük bazarı” deyirlər.

147. İnsan həyatına aid olan hər şey bir yerə yığılandan və həmin yerin üstündə bina tikiləndən sonra, həmin bina *Macellum* adlandı, bəzi yazıçıların da dediyinə görə, bunun səbəbi orada bağ olması idi; başqaları isə deyir ki, bunun səbəbi orada *Macellus*¹ ləqəbli oğrunun evinin olmasıdır, bu ev dövlət tərəfindən dağıdılmış və orada tikilən bina onun adına əsasən *Macellum* adlandırılmışdır.

148. Forumda *Lacus Curtius* “Kursi hovuzu” var; kifayət qədər dəqiq demək olar ki, o, öz adını Kursidən almışdır, ancaq onunla bağlı hekayənin üç versiyası var: çünki nə *Prosili*² *Piso*³ ilə eyni hekayəni söyləmir, nə də *Korneli*⁴ *Prosilin*in verdiyi hekayəni davam etdirmirdi. *Prosili* qeyd edir ki, bu yerdə torpaq geniş açılır və bu məsələ senatın haruspiklərə* aid etdiyi hökmlə bağlıdır; onlar cavab vermişlər ki, ölümlərin allahı unudulmuş andın yerinə yetirilməsini, yəni ən cəsur vətəndaşın ona göndərilməsini tələb etmişdir. Sonra müəyyən bir *Kursi* – cəsur bir kişi öz müharibə yarağını geymiş, atına minmiş və üzünü *Konkordiyadan* o tərəfə çevirərək atı və hər şeyi ilə birlikdə uçurumdan atılmışdır; yer onun üstündə örtülmüş, onun bədəni

¹ Görünüşə görə, yalnız etioloji hekayədir; bu ləqəb başqa şəkildə işlənməmişdir. Burada *Marcellus* təhrif olunmuş forması ola bilərmi?

² Tarixi mövzularda yazan şəxs, bəlkə də, e.ə. 56-cı ildə plebeylərin tribunu olmuş *Prosili*.

³ *L.Kalpurni Piso Frugi*, e.ə. 133-cü ildə konsul, *Qrakkinin* rəqibi; Roma tarixi haqqında əsərin müəllifi.

⁴ Kim olduğu tamamilə naməlumdur.

* Qədim Romada haruspesiya – qurban kəsilən heyvanın daxili orqanlarının yoxlanılması, onların əlamətlərinin oxunması ayinini ifa edən şəxslər.

ilahi cəhətdən bəyənilən qaydada basdırılmış və öz qəbiləsinə əbədi xatirəsini qoymuşdur.

149. Piso öz “Annaları”nda yazır ki, Romul və Tati arasındakı Sabin müharibəsində Romul öz adamları ilə daha yüksək yerdən aşağı doğru hücum edib, sabinlərin arasına girəndə Metti Kursi adlı sabin qəhrəmanı, həmin vaxtlar lağımlar¹ atılmamışdan əvvəl Forumda olan bataqlıq bir yerə getdi və oradan özünün Kapitolidəki² adamlarının yanına qaçdı, hovuz da öz adını buradan götürdü.

150. Korneli və Lutatsi³ yazırlar ki, bu yerə ildırım düşmüş və bura senatın fərmanı ilə hasarlanmışdı, bu iş həmkarı M.Qenusi olan konsul Kursi⁴ tərəfindən edildiyindən, bu yer *Lacus Curtius* adlandırılmışdır.

151. *Arx*⁵ “qala” *arcere* “uzaq tutmaq” sözündəndir, çünki bu şəhərdə ən çox möhkəmləndirilmiş yerdir və düşməni buradan daha asanlıqla uzaq tutmaq mümkündür. *Carcer*⁶ “zindan” *coercere* “həbs etmək” sözündəndir, çünki orada olanların çölə çıxmağı qadağandır. Bu zindənda yerin altında olan hissə *Tullianum* adlanır, çünki o, Kral Tullius tərəfindən əlavə olunmuşdur. Sirakuzda adamların zor tətbiq etməklə nəzarətdə saxlandığı yerə *Latomiae*⁷ “karxanalar” deyilir,

¹ Ənənəvi olaraq birinci Tarkvini tərəfindən tikildiyi qəbul olunur; müqayisə et: Livi, i. 38. 6.

² Bax: Livi, i. 10-13, xüsusilə i. 12. 9-10 və i. 13. 5.

³ Q. Lutatsi Katul, e.ə. 152-87, Versella döyüşündə kimvrlər üzərində qələbədə Marinin əməkdaşı olmaqla, 102-ci ildə konsul; etimologiya və antik dövr haqqında yazan yazıçı.

⁴ Q. Kursi Filon və M. Genusi Avqurin e.ə. 445-ci ildə birgə konsul olmuşlar.

⁵ Kapitolinin Yunon Moneta məbədinin yerləşdiyi şimal zirvəsi.

⁶ Arksın aşağısında, Forumun küncündə; etimologiya səhvdir.

⁷ Yunan dilində *λατομιαί*, *λαοτομιαί*min ixtisar olunmuş variantı, latın sözü buradan gəlir; Kapitolinin yamaclarında qədim tuf mədənləri

buradan həmin söz *lautumia* şəklində qəbul edilmişdir, çünki bu yerdə də əvvəllər daş karxanaları yerləşirdi.

152. Aventinin¹ üstündə *Lauretum* “Laurel meşəliyi” var, *Laurentes* “Laurentines” tərəfindən öldürülmüş Kral Tatinin burada dəfn olunması faktına, yaxud *laurea* “dəfnə” meşəsinə görə bu adı almışdır, çünki orada artıq kəsilmiş bir dəfnə meşəsi və hər iki tərəfi boyu evlər uzanan küçə vardı: elə Müqəddəs yol və Macellumun daha yüksək hissəsi arasındakı yer *corni* “zoğal ağacları” sözünə əsasən *Corneta* “Zoğal meşəliyi” adlandığı kimi, onlar kəsilsə də həmin yerdə öz adlarını qoymuşlar, elə *Asculum* “Palıd meşəliyi” öz adını *aesculus* “palıd ağacı”ndan və *Fagutal* “Ağcaqayın məbədi” adını *fagus* “ağcaqayın ağacı”ndan aldığı kimi, buna əsasən Yupiter *Fagutalis* “ağcaqayına məxsus”dur, çünki onun məbədi orada yerləşir.

153. *Armilustrum*² “silahların təmizlənməsi” *lustrum* “təmizlənmə qurbanı”nın ətrafında dolanmaqdadır, eyni yerə *Circus Maximus* da deyilir, çünki oyunların keçirildiyi yer olmaqla, bu, tamaşalar üçün *circum*³ “dairəvi formada” tikilir, mərasim alayı oradan keçir və atlar fırlanma yerləri *circum*

olmuşdur və zindanı əmələ gətirən çuxur da, yəqin ki, mədənin bir hissəsini təşkil etmişdir.

¹ Burada boşluq vardır, yaxud əlyazmalardakı *in eo* yazısı *in Aventinonu* ifadə etmişdir; çünki *Lauretum* Aventin üzərində idi.

² Bu söz həm oktyabrın 19-da keçirilən mərasimi, həm də onun keçirildiyi yeri bildirir ki, görünüşə görə, bu yer ilkin olaraq Aventində olmuşdur; Varrona görə, bu, sonralar Sirkdə – Aventinlə Palatin arasındakı vadidə keçirilmişdir. Serviyə görə (“Eneida” i. 283), bu ad *ambustrum* şəklində idi, o, belə adlanmışdır, çünki hər iki (*ambo*) sensorun birgə iştirakı ilə ifa olunmadığı halda mərasim qanuni sayılmırdı; bəlkə də, bu söz burada və vi. 22-də belə düzəldilməlidir.

³ *Circum* sadəcə olaraq *circus*un təsirlik halıdır.

* *Metae* – hər biri üç konussəkilli daş sütundan ibarətdir, Sirkin ən qədim daimi hissələrindəndir.

“ətrafında” yarışır. Ona görə də “Dəbilqə buynuzunun hekayəsi”ndə¹ əsgərin gəlişi zamanı onu əhatəyə alıb ələ salanda belə deyirlər:

Quid cessamus ludos facere? Circus noster ecce adest.

Nə üçün biz idman etməkdən çəkinirik? Baxın bu da bizim sirk halqamız.

Sirkdə atların başlanğıcdan gedə biləcəkləri yerə indi *Carceres* “Həbsxana tövləsi” deyilir, Nevi isə buna Şəhər demişdir. *Carceres*² bu adı almışdır, çünki xidmətçi işarə vermədən çıxma bilməsin deyər atlar *coercentur* “nəzarət altında saxlanılır”. Tövlə də əvvəllər divarlar kimi şiş uclar və qala divarları ilə bəzədildiyindən, şair yazmışdır³:

Dictator ubi currum insidit, pervehitur usque ad oppidum.

Diktator öz maşınına minəndə onu bütün şəhər boyu sürür.

154. Sirkin ən mərkəzi yeri *ad Murciae* “Mursiyaya məxsus yerdə” adlanır, Prosilinin dediyi kimi, *urcei* “küpələr” sözüdür, çünki bu yer dulusçunun bölgəsində idi; başqaları isə deyir ki, bu, *murtetum* “mərsin meşəliyi” sözüdür, çünki o, həmin yerdə yerləşirdi: onun izi hətta bu günə kimi də *Murtea* “Mərsinin” Venerası ibadətində qalır. Buna oxşar səbəbdən *Circus Flaminius* “Flaminiya sirki” öz adını Flaminiya ovalığının *circum* “ətrafında” tikilməsindən⁴,

¹ Plavtın “Kornikulunun hekayəsi” kimi qəbul edilə biləcək “Cornicularia”-sında I fraq., dəbilqənin üstündə igidliyə görə verilmiş buynuz formalı bəzək; burada aydın görünür ki, lovğa əsgər – mətdəki *miles* tərəfindən belə güman edilir.

² Sadəcə olaraq *carcer* “həbs”in cəmi, *coercere* ilə bağlı deyil.

³ Nevi.

⁴ Kampus Martiusun yastı səthində; burada C. Flamini Nepos e.ə. 220-ci ildə sensor olanda *Via Flaminiam* – Romadan şimala böyük yolu və onun yaxınlığında *Circus Flaminius* tikdirmişdir; o, e.ə. 217-ci ildə

həm də orada Tauriya oyunlarında¹ atların fırlanma dirəkləri *circum* “ətrafında” yarışmasından almışdır.

155. *Comitium* “Yığıncaq yeri” ona görə bu adı almışdır ki, onlar *comitia curiata*² “kuriat məclisi” və məhkəmə yığıncaqları üçün buraya *coibant* “yığırdılar”. *Curiae*³ “görüş evləri” iki cürdür: çünki rahiblərin allahlarla bağlı məsələlər üçün yığışdıqları yerlər, məsələn, köhnə görüş evləri və Senatın insanlarla bağlı məsələlər üçün yığışdığı yerlər var, məsələn, Hostiliya görüş evi bu adı almışdır, çünki ilk dəfə bunu tikən Kral Hostili⁴ olmuşdur. Bunun qarşısında *Rostra* “Danışanın kürsüsü”⁵ var ki, bu adı düşmənin gəmilərinin bağlandığı *rostra* “çıxıntı”dan almışdır. Ondan bir qədər sağda, *Comitium* istiqamətində daha alçaq platforma var ki, orada senata göndərilmiş xalq nümayəndələri gözləməli idilər; bir çox şeylər kimi, bu da bir hissəsinə əsasən adlandırılmışdır, onun adı *Graecostasis* “Yunanların kürsüsü”⁶dir.

konsul olmuş və Haniballa Trasumen gölündəki döyüşdə öldürülmüşdür.

¹ Yeraltı dünya allahlarının şərəfinə keçirilən oyunlar.

² Varronun dövründən çox-çox əvvəl əməli olaraq *comitia centuriata* ilə əvəz edilmişdir.

³ *Curia* ilk olaraq *gentes* qrupunu, sonralar belə qrupların görüş yerini, sonralar isə hər hansı görüş yerini ifadə etmişdir.

⁴ Romanın üçüncü kralı; *curiam* tikdirməsi barədə bax: Livi, i. 30. 2.

⁵ Bu qədim bir dayanma yeri idi, 338-ci ildə C.Meni tərəfindən Antium vuruşmasında ələ keçirilmiş döyüş gəmilərinin burunlarından altısı ilə bəzədilməmişdən ən azı yüz il əvvəl qurulmuşdu; bax: Livi, viii. 14. 8.

⁶ Çox ehtimal ona görə ki, ilk dəfə yunanlar belə səfirliklər göndərmişlər; digər millətlər onları göndərməyə başlayanda, yerin adı artıq yaranmışdı.

156. Graecostasisdən yuxarıda *Senaculum*¹ “Senat kürsüsü” var idi, Konkord məbədi və Basilica Opimia burada yerləşir; bu, senatın və ya *seniores*² “böyüklər”in oturduğu yer kimi *Senaculum* adını qazanmışdır, ona verilən ad yunanlardakı *γερονσία* “böyüklərin yığıncağı”na oxşardır. *Lautolae* “Hamamlar” *lavare* “yumaq” sözündəndir, çünki orada bir vaxtlar³ Qoşa Yanusun⁴ yaxınlığında isti su bulaqları olmuşdur. Bundan əlavə Lesser Velabrumda bir hovuz olmuşdur və buna ona görə *velabrum* demişlər ki, orada onlar bir nəfərlik qayıqlar tərəfindən *vehibantur* “daşınırdı”, bu fakta əsasən o, *velabrum* adını almışdır, yuxarıda⁵ adı çəkilmiş daha böyük Velabrum kimi.

157. *Aequimaelium* “Maeli düzenliyi”nin bu adı almasının səbəbi Melinin evinin dövlət tərəfindən *aequata* “dağıdılması”dır, çünki o, gücü əlinə almaq, kral olmaq⁶ istəmişdi. *Ad Busta Gallica* “Qalların məzarlarında” adlı yerə belə deyilmişdir, çünki Romanın bərpaşından sonra oranı⁷ tutmuş qalların sümükləri orada yığılmış və hasara alınmışdır. Cloaca Maxima yaxınlığında bir yer *Doliola* “Bankalar” adlanır, burada tüpürmək qadağandır, bu ad yerin altında basdırılmış

¹ İki dayanacaq Kapitolu təpəsinin ətəyində və Forumun qurtaracağına olduğundan, *senaculum* onların düz qarşısında uzanmış olmalı idi.

² Qırx altı yaşından yuxarı olanlar, *iuniores*dən fərqli olaraq.

³ *Fuerunt* və *fuit* üçün işlənən zaman göstərir ki, isti su bulaqları və hovuz artıq Varronun dövründə mövcud deyildi.

⁴ Bu məbəd, aydındır ki, Komitidən bir qədər şərqdə, Forumun yanında, yaxud ondan bir az aralıda yerləşmişdir.

⁵ Bax: v. 43-44.

⁶ Spuri Meli, kral gücünü əldə etmək məqsədi olmağından şübhələnilmiş, diktator L. Kvinkti Sinsinatusun əmri ilə Q. Servili Ahala – e.ə. 439-cu ildəki *magister equitum* tərəfindən qətlə yetirilmişdir; bax: Livii, iv. 13-14.

⁷ E.ə. 390 (yaxud 388?); bax: Livii, v. 37 ff.

bəzi *doliola* “bankalar”dan götürülmüşdür. Bu haqda iki hekayə gəlib çatmışdır: bəziləri deyir ki, onların içində ölümlərin sümükləri var idi, başqaları isə deyir ki, Numa Pompiliyə məxsus olan bəzi müqəddəs əşyalar onun ölümündən sonra onların içində basdırılmışdır¹. *Argiletum*², bəzi yazıçılara əsaslanaraq, öz adını Larisalı Arqusdan³ almışdır, çünki o, bu yerə gəlmiş və orada basdırılmışdır, başqalarına əsaslanaraq, bu, *argilla* “palçıq” sözündəndir, həmin torpaq növü bu yerdə tapılır.

158. *Clivus*⁴ *Publicius* “Publisi yoxuşu” Publisi qəbiləsinin⁵ nümayəndələrindən gəlir ki, onlar plebey edilləri* olaraq bunu dövlət hakimiyyəti adından tikmişlər. *Clivus Pullius* və *Clivus Cosconius* da öz adlarını oxşar səbəblərə görə almışlar, çünki onlar bu adları daşıyan Küçə nəzarətçiləri tərəfindən tikilmişdir. Floranın yaxınlığındakı yoxuş köhnə Kapitoliyə doğru qalxır, çünki həmin yerdə Yupiter, Yunona və Minervanın ibadətgahları yerləşir və bura Kapitolidə tikilmiş məbəddən daha qədimdir.

¹ Livi (v. 40. 8) və Sekt Pompey Fest (69. 8 M.) deyir ki, müqəddəs əşyaların basdırılması qal istilasası dövründə baş vermişdir.

² Komitinin yanında yerləşən küçə; hərfi mənada “Gil mədəni”, *argilla* sözündən, lakin adətən *Argiletum* “Arqusun ölümü” kimi başa düşülür. Serviyə görə (“Aen.” viii. 345), Arqus Evanderin qonağı olduğu zaman öldürülmüşdür; Evander onu ləyaqətlə dəfn etmişdir.

³ Mətnəki qeyri-mümkün *argola seu* barədə mənim gümanım həm İonun himayəçisi Arqusun, həm də Niobanın oğlu Arqusun Arqos şəhəri ilə bağlı olmasına əsaslanır, sonuncunun qalası *Larisa* və *Larissa* adlandırılmışdır; Evanderin qonağı da ordan gələn kimi göstərilə bilər.

⁴ Pillə-pillə təpəyə doğru qalxan küçə.

⁵ Sekt Pompey Festə (238 b 28 M) əsasən, iki qardaş Lusi və Mark Publisi Malleol.

* Qədim Romada seçkili vəzifə, edillər ictimai binaların idarə olunması və ictimai şəxliklərin keçirilməsi vəzifəsi daşıyırdılar.

159. Eskvilində *Vicus Africus* “Afrika küçəsi” var, çünki deyilənə görə, Pun müharibəsi zamanı Afrikadan olan əsirlər orada nəzarətdə saxlanılırdı. *Vicus Cyprius* “Yaxşı küçə” *cyprum* sözündəndir, ona görə ki vətəndaşlığa qəbul olunan sabinlər burada məskunlaşmış və yaxşı əlamətə görə buranı belə adlandırmışlar, çünki Sabində ¹ *cyprum* “yaxşı” deməkdir. Bunun yaxınlığında *Vicus Sceleratus* “Lənətlənmiş küçə” var, Təkəbbürlü Tarkvininin arvadı Tullianın şərəfinə belə adlandırılmışdır, çünki onun atası burada ölü yatanda o, öz qatırçısına əmr etmişdi ki, karetasını atasının meyidi üstündən sürsün².

XXXIII. 160. Küçə binalardan ibarət olduğundan əvvəlcə bunların adına baxaq. *Domus* “ev” yunan sözüdür³ və ona görə də məbədlərdə allahın məskəni olan divarın qabağındakı otağa yunanlar *πρόδομος* “qabaq otaq”, arxada olana isə *ὀπισθόδομος* “arxa otaq” deyirlər. *Aedes* “ev” *aditus* “yaxınlaşma” sözündəndir, çünki onlar bunu yer səviyyəsinə⁴ *aditus* “yaxınlaşdırırdılar”. Ona görə də elan olunmuş dəfndəki çapar deyir ki, lövhələrdən düzəldilmiş hər hansı binadan çölə daşınanlar *ex aedibus* “evdən” daşınır və siyahıya alınmış bütün kənd evlərinə bu fakta⁵ əsasən *aedes* deyirik.

161. *Cavum aedium* “içəri həyəət” ev divarları içində hamının ümumi istifadəsi üçün açıq qoyulan üstüörtülü hissəyə deyilir. Əgər səmaya baxan açıq qoyulmuş yer yoxdursa,

¹ “Yaxşı”nı bildirən sabin sözü *cupro-* idi; *Vicus Cyprius*, əgər düzgün yazılmışsa, “Kipr küçəsi” və ya “Mis küçəsi” mənası verməlidir.

² Bax: Livi, i. 48. 7.

³ Latın dilindəki *domus* yunan dilindəki *δόμο*çə yaxındır, lakin ondan düzəlməmişdir.

⁴ Səhvdir; *aedes* buxarısı olan binadır; müqayisə et: yunan dilində *αἶθριον* “alovlanmaq”.

⁵ Çünki belə *villae* taxta binalar idi və bir qayda olaraq o romalılar bunlara sahib olurdular ki, ad-sanları onlara ictimaiyyətə elan olunan dəfn mərasimləri keçirmək səlahiyyəti verirdi.

testudoya olan oxşarlığına görə ona *testudo* “tısbağa” deyilir, çünki bu, generalların hərbi qərargahında və düşərgələrdə yerləşir. Əgər işıq düşsün deyə ortada bir az yer qoyulubsa, yağışın aşağı axdığı yerə *impluvium* deyilmişdir, onun birlikdə yuxarıya doğru axdığı yerə isə *compluvium* deyilmişdir; bunların hər ikisi *pluvia* “yağış” sözündəndir. *Tuscanicum* “Tuskan üslubu” *Tusci* “etruskalar”a görə belə adlanmışdır, romalılar onların içəri həyətinin üslubunu təqlid etməyə başlamışlar. *Atrium* “qəbul zalı” atriyalı etruskların şərfəfinə belə adlanıb¹; çünki həmin model onlardan götürülmüşdür.

162. Daxili həyətin ətrafında evi divarlarla bölməklə müxtəlif məqsədlərlə istifadə üçün yerlər ayrılmışdır: nəyisə saxlamaq istədikdə buna *celare* “gizlətmək” sözüne əsasən *cella* “anbar” demişlər; *penaria* “ərzaq anbarı”nda *penus* “ərzaq” saxlanılırdı; *cubiculum* “yataq otağı”nda dincəlmək üçün *cubabant* “uzanırlar”; *cenabant* “nahar etdikləri” yerə *cenaculum* “nahar otağı” demişlər, hətta indi də Lanuviumdakı Yunona məbədində, Latiumun qalan hissəsində, Faleriidə və Kordubada² belə otaqlara eyni ad verilir. Onlar naharı yuxarı mərtəbəyə aparmağa başlayandan sonra yuxarı mərtəbədəki bütün otaqlara *cenacula* deyilmişdir; bir qədər sonra onlar nahar üçün müxtəlif otaqlardan istifadə etməyə başlayanda da onlardan birinə evin *hibernum* “qış otağı” demişlər, çünki ordugahda *hiberna* “qış düşərgəsi”ndən söhbət gedir, *hiems*³ “qış” sözüne görə və digər tərəfdən...

¹ *Atrium* ya *Atriyadandır*, Varronun təsdiq etdiyi kimi, ya da *ater* “qara” sözündəndir, çünki ocağın, əslində, damdakı aşıqlıqdan çıxmalı olan tüstüsü damı qaraldırdı.

² İspaniyada, müasir Kordova.

³ Varro qeyd-şərtsiz təsdiq edir ki, yayda istifadə üçün olan yemək otağı *aestivum* adlanır.

BURADA NÜMUNƏ NÜSXƏSİNDƏ İKİ VƏRƏQ ÇATIŞMIR.

XXXIV. 163. ¹ ...Porsiyə ² sitayış etmək deməkdir, Enniyə gəlincə, o, Tutilina ³ tərəfdə yaşadığını deyir. Sonra Neviya darvazası ⁴ gəlir, o, bu adı almışdır, çünki Neviya meşələrində yerləşir, onun yerləşdiyi yer bunun adı ilə adlandırılmışdır. Sonra *Porta Rauduscula* ⁵ “Mis darvaza” gəlir, ona bu ad verilmişdir, çünki o bir vaxtlar mislə örtülmüşdü. Misə *raudus* demişlər; buradan qədimlər onu simvolik satışlar üçün olan formullarında belə yazmışlar:

Raudusculo libram ferito.

Qoy o tərəzi tasını bir parça *raudusla* vursun ⁶.

Buna oxşar olaraq, Laverna darvazası da Laverna mehrabından ⁷ gəlir, çünki həmin mehrab orada yerləşir.

164. Bunlarla yanaşı, görürəm ki, divarların içində Palatində qapılar ⁸ var: Mucio ¹ qapısı *mugutus* “böyürən”

¹ İtmiş hissə Servi Tulli divarının qapıları barədə qeydlə qurtarır; saxlanmış mətn elə bu təsvirin sonundan davam edir, Aventindəki qapıları təqdim edir.

² Porsi Lisin e.ə. 100-cü ildə və ya bir qədər əvvəl məşhurlaşmış şair idi.

³ Enni Aventində, Varrona əsaslansaq, Tutilinanın – mühafizə ilahəsinin ziyarətگاهی yaxınlığında yaşamışdır. Bu, Porta Capenaya yaxın və ya bir növ onun qərbində olmalıdır, Servi divarlarının çevrəsində, *Porta Naeviaya* çatmamış.

⁴ Aventinin cənub-şərq yamacında.

⁵ Yaxud *Raudusculana*, burada Aventinin mərkəzi çökəkliyindən Ostiyan yoluna aparın bir yol var.

⁶ Mis lövhələr və ya *aes rude* “kəbud mis” küləçələrindən ibarət ən qədim “pul”, burada ona işarə edilmişdir.

⁷ Yeraltı dünya ilahəsi, oğruların hamisi; onun mehrabı yerləşən qapının yeri məlum deyil.

⁸ Palatının qədim divarlarındakı üç qapı.

sözündəndir, çünki o vaxtlar onun vasitəsilə sürüləri şəhərin qarşısında olan inək otlaqlarına çıxarırdılar; ikinciyə Romanula “Kiçik Roman” deyilirdi, Yeni küçədə Volupiya ibadətghahında² pillələri olan olan³ Romanın şərəfinə belə adlanmışdır.

165. Üçüncü qapı Yanual qapısıdır, Yanusun şərəfinə belə adlanmışdır, ona görə də Yanusun⁴ heykəli orada qoyulmuşdur və bağlanma ayininin əsası Pompili tərəfindən orada qoyulmuşdur, Piso “Annallar”ında yazırdı ki, heç bir yerdə müharibə olmayan vaxtlar istisna olmaqla qapı həmişə açıq olmalı idi. Bizə gəlib çatan hekayəyə görə, o, Pompilinin kral olduğu və sonralar Tit Manlinin konsul olduğu dövrdə, Karfagenlə birinci müharibənin sonunda o, qapalı idi və həmin il yenidən açılmışdı⁵.

XXXV. 166. Yataqlar⁶ məsələsinə gəlincə, adların mənşəyi, mənim müşahidəmə görə, aşağıdakılardır: *Lectica* “divan” ona görə belə adlanırdı ki, onu düzəltmək üçün saman örtüklər və ot *legebant* “yığırdılar”, ordugahda hətta indi də belə edilir; bu divanlar torpağın üstünə qoyula bilmədiyindən, onlar bu materialların⁷ üstünə qaldırılırdı; əgər bu, qədim yunanların yatağı *λέκτρον* adlandırılması faktından deyilsə. Divanın üstünə örtük çəkənlər bu örtükləri *segestria*⁸ adlandırmışlar, çünki

¹ Yaxud *Porta Mugonia*; ilahi *Mucio* adında C əvvəllər *g*-ni ifadə etmişdir. Bu qapı Nova Vianın üstündə idi.

² Həzz ilahəsi.

³ Nova Vianın ətəyindən yuxarı doğru.

⁴ Yanusun sütunlu yolu, Argiletumun sonunda, Foruma çıxdığı ərazidə yerləşmişdir; bax: Livi, i. 19. 2.

⁵ E.ə. 235-ci ildə; lakin o, Avqustun hakimiyyəti dövründə üç dəfə bağlanmışdır.

⁶ *Lectus*, *lectulus*, *lectica* sözlərinin hamısının kökü “uzanmaq” mənasındandır, başqa forması latın dilində tapılmasa da, ingilis dilindəki *lie* və *lay* sözlərində və yunan dilində görünür.

⁷ Bu, əlavə saman və ot bəzədədir (əgər mətn düzdürsə).

⁸ Yunan dilindən; ilkin *t* samitinin dissimilyasiya nəticəsində itməsi ilə.

örtüklər ümumiyyətlə *seges*¹ “buğda gövdələri”ndən hazırlanmışlar, ordugahda həтта indi də belə edilir, əgər bu söz yunanlardan alınmamışsa, çünki orada bu, *στέγαστρον*dur. Ölüünün yatağı *fertur* “daşınır” deyə, əcdadlarımız ona *feretrum*² “mafə” demişlər və yunanlar bunu *φέρετρον* adlandırmışlar.

167. Sonra onlar *culcitae* “döşəklər və yastıqlar” işlətməyə keçmişlər, onların içinə saman, yaxud içlik və ya başqa bir şey *calcabant* “sıxışdırmışlar”, ona görə də bu əşya *inculcare* “içinə qoymaq”³ sözündən *culcita* adını almışdır. Onlar bunun üstünə sərdikləri⁴ hər şeyə *sternere* “sərmək” sözünə əsasən *stragulum* “örtük” demişlər. *Pulvinar*⁵ “yastıqlı fəxri oturacağı” ya *plumae* “lələklər”, ya da *pellulae* “kürklər” sözlərindən düzəltmişlər. Onlar nə ilə *operibantur* “örtülmüşdür”sə, ona *operimenta* “örtüklər”, *pallia* “yunan tipli örtüklər”ə isə *opercula* demişlər. Bunların içinde çoxlu xarici sözlər də var, məsələn, qal mənşəli *sagum* “əsgər adyalı” və *reno* “maral dərisindən plaş” və yunan mənşəli *gaunaca*⁶ “ağır Şərq plaşı” və *amplimallum* “hər iki tərəfi qabarıq olan plaş”, digər tərəfdən, *torus* “mütəkkə”nin qarşısında olan *toral* “çarpayı ətəyi” latın mənşəlidir, eynilə *torus* “mütəkkə” *tortum* “bükülmüş” sözündəndir, çünki o, istifadə üçün hazırdır⁷. Qadın

¹ Sünbül; sonralar yalnız buğdanın yox, ümumiyyətlə taxıl bitkilərinin gövdəsi.

² *Φέρω* “daşıyırım” sözündən düzəlmiş yunan sözündəndir.

³ Səhvdir.

⁴ *Hoc=huc* “bunun içinə”.

⁵ *Pulvinus* “yastıq” sözündən, mənşəyi naməlumdur.

⁶ Düzgün mənəbələrdir; lakin *gaunaca* yunan dilinə fars dilindən keçmişdir.

⁷ Səhvdir; aydındır ki, o, *torusu* – ilkin olaraq bükülmüş qamışlardan hazırlanmış mütəkkəni nəzərdə tutmuşdur, bu, qaydaya uyğun şəkildə büküldükdə hazır olurdu, hərəkət mənəbəyi olan kəndirlər büküldükdə atəş açmağa hazır olan *tormentum*, yaxud artilleriya hissəsi kimi.

başına qoyulan bəzək *torulus* “başlıq”¹ da buna olan oxşarlığına² əsasən həmin adı almışdır.

168. Hündür olmayan yatağa tək *scansio* “addım”la *scandebant* “çıxdıqları”na *scabellum* “çarpayı pilləsi” demişlər; daha hündür yataqlara çıxdıqlarına isə *scamnum* “çarpayı pillələri”³ demişlər. Qoşa addıma *gradus* “addımlar” deyilmişdir, çünki o, aşağıdakının üstünə daha hündür addım *gerit* “daşıyır”⁴. *Peristromata* “yataq örtükləri” və *peripetasmata* “miçətkənlər” yunan sözləridir, eləcə də qonaqlıqlar üçün işlənən digər sözlər də belədir və onların sayı xeyli çoxdur.

XXXVI. 169. Bürünc və gümüş sikkələrin adları aşağıdakı kimidir: *as*⁵ *aes* “mis” sözündən; *dupondius* “iki *as* parçası” *duo pondera* “iki çəki”dəndir, çünki bir ağırlıq *assipondium* “*as* parçası” adlandırılır, ona görə ki, *as pondo* “ağırlığa görə” müəyyənləşmiş *libra* “vahiddir”. Buna əsasən də qalanlar *centussis* “yüz *as*”a qədər saylarla adlandırılmışdır, yəni say birdirsə, *as* deyilir, *tressis* üç *as*dan gəlir və eyni qaydaya görə analogiya ilə *nonussis* “doqquz *as*”a qədər davam edir.

170. Onuncu sayda bu dəyişir, çünki birinci olaraq, *decem asses* “on *as*”dan *decussis* gəlir, ikinci olaraq, iki *decusses*dən *vicessis*⁶ “iyirmi *as*” əmələ gəlmişdir ki, adətən *duo* “iki”⁷ sözünə əsas *bicessis* kimi tələffüz olunur; qalanlar

¹ Saça verilən forma.

² Bu, formaca oxşarlıqdır.

³ Səhv etimologiyadır; lakin *scabellum* sözü *scamnumun* kiçiltmə formasıdır.

⁴ Səhvdir.

⁵ *Aes*dən yox, hər hansı naməlum mənbədən alınmış sözdəndir. Buradakı etimologiyalar §174-ə qədər düzgündür, qeyd olunanlar istisna olmaqla.

⁶ Əslində, *viginti* “iyirmi”dən, *vicies* “iyirmi dəfə”.

⁷ Çətin ki, tələffüzdə B və V qarışığı olmadığından (bu isə Varron bu əsəri yazandan təxminən bir əsr sonra başlanmışdır) *vicessis* sözü

bununla elə uyğunlaşır ki, formalaşma *tricesis*dən *centussis*¹ kimi müntəzəm gedir, bundan sonra mis pulun daha böyük miqdarları üçün xüsusi sözlər yoxdur, çünki *ducenti* “iki yüz” və analoji olaraq düzəldilmiş daha böyük saylar artıq *as*ları bildirmir, *denarii* və digər şeyləri də bildirir.

171. Misin ən kiçik parçası *sextula*² bu adı almışdır, çünki o, bir unsiyanın *sexta* “altıda bir” hissəsidir. *Semuncia* “yarım unsiya” ona görə belə adlandırılmışdır ki, o, unsiyanın yarısıdır: *se dimidium* “yarım”³ bərabərdir, *selibra*⁴ “yarım funt” və *semodius* “yarım pek (4.4 dm³)”də olduğu kimi. *Uncia* “unsiya” *unum* “bir”dəndir⁵. *Sextans* “altıda bir” asın altıda bir hissəsi olması faktındandır, *quadrans* “dördə bir” dördə bir olandır və *triens* “üçdə bir” üçdə bir olandır⁶. *Semis* “yarım as” belə adlanır, çünki o, *semi-as*dır, yəni asın yarısı, yuxarıda da deyildiyi kimi. *Septunx* “unsiyanın yeddidə biri” *septem* və *uncianın* qısaldılmasındandır.

172. Qalan sözlər daha az aydındır, çünki onlar qısaltma yolu ilə ifadə olunmuşdur və qısaltmaya uğramış həmin

bicesis çevrilsin (önsəkilçi kimi *bi-* formasında işlənən “iki”nin təsiri altında). Ona görə də bu müddəə interpolyasiya kimi görünür.

¹ *Centussis*dən sonra Prissian əlavə edir: *quod et Persius ostendit “et centum Graecos uno centusse licetur”* “və yüz nəfər yunan üçün o yalnız yüz *ass* qiymət qoyur”. Sitat Persius, 5. 191-dəndir və mətndə *uno* yerinə *curto* “kəsilmiş” verilmişdir.

² Aydındır ki, ən kiçik sikkə kimi adlandırılmışdır, asın yetmiş ikidə biridir; lakin həqiqətdə, heç bir belə sikkə qeydə alınmamışdır.

³ Əslində, *semi-*, sait düşməsi ilə: *sem-uncia*.

⁴ *Se-libra* sözü *se-modius* modelinə əsasən düzəldilmişdir ki, o da *semi-modius*dan iki oxşar hecadan birinin düşməsi ilə yaranmışdır.

⁵ *Oinika* yerinə, çünki *unus* sözü *oinos*dandır; unsiya *as* “funt”un on ikidə biri olmuşdur.

⁶ Burada *quinque* və *unciadan* düzəlmiş *quincunxun* işlənməsi gözlənilərdi, bəlkə də, mətnə düşmüşdür.

elementlər son hecalarını saxlayır¹: beləliklə, *dempta uncia* “unsiyanın çıxarıldığı” *deunx* “on ikidə on bir”dir, əgər *sextans* çıxarılsa, *dextans* “altıda beş” alınır; əgər *quadrans* çıxarılsa, *dodrans* olur; əgər *triens demptus* “çıxarılsa”, o, *bes* “üçdə iki”dir, yaxud bir vaxtlar olduğu kimi *desdir*.

173. Gümüşlər arasında *nummi* adlanan sikkələr var ki, bu söz siciliyalılardan alınmışdır: *denarii*² adlanır, çünki onlar *deni aeris* “on aslıq gümüş” yerində idi; *quinarii* ona görə belə adlanmışdır ki, onların *quini* “hər biri beş as” dəyərində idi və *sestertius*³ “sestersiya” bu adı almışdır, çünki o, *semis tertius* “üçdə iki as” dəyərindədir. Qədim dövrdəki sestersiya⁴ *dupondius* və *semis* idi; o həm də qədim vərdisin bir hissəsi idi ki, onlar sikkə haqqında əks sıra ilə danışmalı idilər, ona görə də onları *semis tertius* “iki yarım as”⁵, *semis quartus* “dörd və yarım, üç yarım as”, *semis quintus* “beş və yarım, dörd yarım as” adlandırmışlar. *Semis tertius* birləşməsindən ona *sestertius* demişlər.

¹ “Son hecaların saxlanması” *de-(se)xtans*da, *de-(qua)drans*ın *dodransa* çevrilməsində, *de-(tri)esin desə* çevrilməsində görünür. Həqiqətdə, *des* və ya *bes* müxtəlif fonetik dəyişikliklərlə *duo asisi* – *duo portes assis* “asın iki hissəsi (yəni üçdə ikisi)”nin qısaldılmış formasını bildirir.

² *As* və ya *aes*lə əlaqəli deyil.

³ Roma biznesində ənənəvi vahid; Varronun dövründə 3 ½ d. sterlinq, yaxud \$0.07 dəyərində (1936-cı ilin standartı ilə).

⁴ Bir neçə azaltmadan sonra, e.ə. 217-ci ildə mis *as* metalın bir unsiyasına qədər azaldı; eyni vaxtda gümüş *denarius* on *ass*da, *sestersius* isə dörd *ass*da möhkəmləndi.

⁵ “Asın üçüncü yarımı” ilk iki *as*ın tam olduğunu, üçüncünün isə olmadığını bildirir, sanki o, “iki *as* və üçüncü yarım *as*”dır; müqayisə et: alam dilində *drittehalb* “2 ½” və oxşar quruluşlar.

174. *Nummus denarius* “on aslıq gümüş sikkə”nin onda bir hissəsi *libelladır*¹, çünki asın ağırlığı bir funt olardı və gümüş *as* kiçik idi. *Simbella*² belə adlanmışdır, çünki o, *libellanın* yarısıdır, *semisin* asın yarısı olduğu kimi. *Terruncius*³ “üç unsiyalıq parça” *tres unciae* “üç unsiyadandır”, o, *libellanın* dördüdə bir hissəsi olduğundan, *quadrans* da asın dördüdə biridir.

175. Eyni pul öz adını dəyişir, çünki o, oxşar olaraq *dos* “cehiz”, *arrabo* “beh”, *merces* “əmək haqqı”, *corollarium* “mükafat” da adlana bilir. Pul evlilik məqsədilə verilmişsə, *dos*⁴ “cehiz”; yunan dilində *δωτίμη*-dir, ona görə də siciliyalılar ona belə deyir. Eyni sözdən *donum* “hədiyyə” gəlir; çünki yunan dilində o, eoliyalılar arasında *δόνειον*-dur, başqalarının ona *δόμα*, afinalılar isə *δόσις* deyir. Pul geri qaytarılmaq şərtlə verildə *arrabo* “beh” adlanır, bu söz də oxşar olaraq yunan dilindəndir, orada *ἀρράβων* formasındadır. *Reliquum* “qalıq” belə adlanır, çünki o, borcun *reliquum* “qalıq”ıdır.

176. *Domnum* “itki” *demptio* “aparmaq”dandır⁵, əşyanın satışı zamanı onun maya dəyərindən daha az pul alınmasıdır. *Lucrum* “gəlir” *luere* “azad buraxmaq”dandır*, malın əldə edildiyi qiymətin *exsolvere* “əvəzinin çıxacaq” miqdardan daha çox qazanmaq deməkdir. *Detrimentum* “zərər” *detritus* “sürtüb təmizləmə” sözüdür, çünki *trita* “sürtülmüş” şeylər daha az dəyərlidir. Həmin *trimentumdan intertimentum* “aşınma nəticəsində itki” sözü gəlir, çünki *inter se* “bir-birinə qarşı” *trita* “sürtülmüş” iki şey də korlanmışdır; buradan da əlavə olaraq *intertigo* “dərinin sürtülməsi” meydana çıxmışdır.

¹ *Libranın* kiçiltmə forması, *aesin librası* ilə müqayisədə həcmi kiçik olduğu üçün.

² Bəlkə də, *sembella*; *sem(i-li)bella* yerinə.

³ İlk element *ter* “üç dəfə”dir (əvvəllər saidən əvvəl *terr* kimi işlənmişdir).

⁴ *Donuma* və yunan sözlərinə yaxın milli latın sözü.

⁵ Səhvdir.

* Bu sözün “ödəmək” mənası da var.

177. *Multa* “cərimə” magistrat tərəfindən təyin edilmiş puldur ki, qanun pozuntusuna görə tələb oluna bilər; cərimələr bir-bir təyin olunduğu üçün, *multae* adlandırılmışdır, sanki onlar “çox”dur, yaxud qədimdə şərabi *multa* adlandırdıqları üçün, kəndlilər həтта indi də şərabi böyük bankaya və ya şərab tuluğuna qoyanda, ilk dəfə dolu küpə buraya boşaldılandan sonra ona *multa* deyirlər¹. *Poena* “cərimə” *poenire*² “cəzalandımaq”dandır, yaxud qanun pozuntusundan *post* “sonra” gəldiyi üçün belə adlandırılmışdır³. *Pretium* “qiymət” alış və ya qiymət qoyma məqsədilə müəyyənləşdiriləndir; o, öz adını *periti*⁴ “ekspertlər”dən almışdır, çünki yalnız onlar qiyməti düzgün müəyyənləşdirə bilirlər.

178. Əgər göstərilən xidmət və ya əmək üçün hər hansı ödəniş edilirsə, o, *merces* “əmək haqqı”dır, *merere* “qazanmaq”⁵ sözündən. Əllə edilən və iş üçün ödənilənin hər ikisinə *manupretium* “işçilik” və “işçinin ödənişi” deyilir, *manus* “əllər” və *pretium* “qiymət” sözlərindən. Əgər lazım olandan artıq nəşə əlavə olunursa, buna *corollarium* “mükafat” deyilir; bu söz *corollae* “çələnglər”dən düzəldilmişdir, çünki tamaşaçılar aktyorların ifası xoşlarına gəldikdə səhnəyə gül-çiçək atmağa vərmiş etmişlər. *Praeda*⁶ “qənimət” düşmənlərdən alınan şeydir, çünki o, əllərin işi ilə *parta* “qazanılmış”dır: *praeda* sanki

¹ *Multa* “cərimə”, bəlkə də, sabin dilindən keçmişdir, ancaq çox ehtimal ki, *mulcare* “döymək” sözündəki kökdəndir. Görünür, Varron bunu *multae* “çox”la eyniləşdirir, bəlkə də, *pecuniaeyə* əlavə olaraq; magistrat bir *multanı* o birinin ardınca tətbiq edir, məhz kəndlilər bir şərab *multasını* o birinin ardınca saxlanmaq üçün banka və ya dərilərə tökdükləri kimi.

² *Poena* yunan dilindəndir: *poenire* (klassik dildə *punier*) sözü *poenadandır*.

³ Sanki *pone* “arxa”dan = sonra.

⁴ Səhv etimologiya.

⁵ Şübhəli etimologiya.

⁶ *Pre-hendere* “ələ keçirmək” sözündəki elementlərdən.

*paridadır. Praemium*¹ “mükafat” *praeda* “qənimət”dəndir, çünki o, yaxşı edilmiş bir şey üçün verilir.

179. Əgər pul geri qaytarılmaq şərti ilə verilsə, o, *mutuum* “borc”dur, siciliyalılar ona *μοίτος*² dedikləri üçün bu adı almışdır, ona görə də Sofron yazır ki,

Μοίτον ἀάντιμο(ν)

Borc geri qaytarılmalıdır.

Həmçinin *munus*³ “hədiyyə” belə adlanır, çünki *mutuus* “qarşılıqlı” sevgi münasibətində olanlar mehribanlıqdan bir-birinə hədiyyələr verirlər⁴; ikinci *munus* “vəzifə”⁵ deməkdir, ona görə ki, o, şəhərin *munientum* “məhkəmləndirilməsi” üçün əmr edilir, buradan da əlavə olaraq *municipes* “şəhər adamları”⁶ bu adı almışlar, çünki onlar *munusu* birlikdə yerinə yetirməlidirlər.

180. Əgər məhkəmə işi zamanı məhkəməyə verilən puldan söhbət gedirsə, ona *sacramentum* “müqəddəs girov”⁷ deyilir, *sacrum* “müqəddəs” sözündəndir, ittihamçı və müttəhim hər biri bəzi növ məsələlərdə pontifiklə⁸ beş yüz mis aslıq girov qoyur və digər növlər üçün məhkəmə prosesi buna uyğun olaraq

¹ *Prae+emere* “əvvəl almaq (başqasından)”dan.

² Bu iki söz əlaqəlidir, ancaq latın dilindəki söz Siciliya dilindən alınmamışdır.

³ *Munus, mutuus, munire, municeps* sözlərinin hamısı eyni kökdəndir.

⁴ (Xeyirxah) xidmətlər və yaxşılıqlar daxil olmaqla.

⁵ Küçə və divarlardakı məcburi vətəndaş xidmətləri.

⁶ *Municipium* sakinləri.

⁷ Çox ehtimal ki, hər bir tərəf girov qoymaqla öz məsələsinin ədalətinə *sacramentum* “and” içir.

⁸ Pontifiklə qoyulmuş bu girov digər mənbələrdən məlum deyil və burada düzəlişlərə əsaslanır, ancaq ilkin dövrlərdə müntəzəm şəkildə yerinə yetirilmiş ola bilərdi; Varronun dövründə girov hakim kimi iştirak edən pretorla həyata keçirilirdi.

qanunla müəyyənləşdirilmiş¹ hər hansı digər dəqiq məbləğin girov qoyulması ilə keçirilir; kim ki məhkəməni udub, o, öz girovunu məbəddən geri alır², uduzanın girovu isə dövlət xəzinəsinə keçir.

181. *Tributum* “xərac”a *tribus* “tayfalar”a əsasən belə deyilir³, çünki adamlardan yığılan pul əhalinin siyahıya alınmasındakı maliyyə gücünün nisbətində əsasən şəxsən *tributum* “tayfa-tayfa” alınır. Buradan da bölüşdürülən həmin pul *atributum* “təyin olunmuş”dur; əsgərlərə ödəyə bilsinlər deyə, pul təyin olunan şəxslərə *tribuni aerarii* “xəzinə tribunları” deyilirdi; təyin olunmuş pul isə *aes militare* “əsgərin ödəniş fondu” idi; Plavt da bunu nəzərdə tuturdu⁴:

Cedit miles, aes petit.

Əsgər gəlir, pul istəyir.

Və buradan *milites aerarii* “ödənişli əsgərlər” termini meydana çıxır, *aes* “nəgd ödəniş” sözündən, çünki onlar təqaüd qazanmışlar⁵.

182. *Stipendium* “təqaüd” sözünün özü *stips* “xırda pul”dandır, çünki onlar *aes* “mis sikkə”yə də *stips*⁶ deyirlər; *assesin* hər biri bir funt ağırlığında olduğu üçün, onlardan qeyri-adi miqdar əldə edənlər onları seyfə qoymurdular, *stipabant* “qablaşdırırdılar”, onları bir otağa *componebant* “yığırdılar” ki,

¹ Əgər iş 1000 as və ya daha çoxunu əhatə edirsə, 500; əgər iş daha kiçik məbləğ və ya fərdin şəxsi azadlığını əhatə edirsə, 50.

² *E sacro* ifadəsi girovun pontifiklə verilməsi məlumatını təsdiqləyir.

³ Süzdüzəltmə mümkündür, ancaq mütləq deyil.

⁴ “Aularia”, 526; ancaq Plavt toplanmayacaq borc yığan məhkəmə icraçısını nəzərdə tutur!

⁵ *Stipendium* bir illik ödəniş olduğundan bu ifadə həmçinin “orduda illərlə qulluq etmək” mənası verir.

⁶ *Stips* (yunan dilindən deyil) bu bölmədəki digər sözlərin əsasında durur.

daha az yer tutsun¹; onlar *stipare* “qablaşdırmaq” sözündən olan *stips* sözünü işlətməyə başladılar. *Stips*, bəlkə də, yunan sözü olan *στοιβή* “topa” sözündəndir. Bu, aydındır, çünki o vaxtdan başlandığı kimi, hətta indi də onlar allahlar üçün məbəd xəzinələrinə pul verəndə *stips*dən danışirlar və kim ki pul barədə müqavilə bağlayır, deyilənə görə, o, *stipulari* “şərt qoyur” və *restipulari* “cavab şərtləri qoyur”. Əsgərlərin *stipendia*² “təqaüdləri” bu adı almışdır, çünki onlar *stipləri pendebant* “tərəzidə çəkməşlər”, bundan əlavə, Enni yazır³:

Poeni stipendia pendunt.

Finikiyalılar təqaüdləri ödəyir.

183. Elə bu *pendere* “tərəzidə çəkmək, yaxud ödəmək”dən *dispensator* “bölüşdürmək” gəlir və biz öz hesabımıza *expensum* “xərc” yazırıq və oradan da ilk *pensio* “ödəniş” və buna oxşar olaraq ikinci və o birilər gəlir, *dispendium* “bölüşdürmə zamanı itmiş”dir, ona görə ki həmin pul adətən *compenditur* “hamısı birlikdə tərəzidə çəkiləndə”⁴ *dispendendo* “ödənişlərin bölüşdürülməsi” zamanı azalır; buradan da *usura* “fayda” gəlir, o, əsasın *in* “üstünə” əlavə olunduğundan, ona *impendum* “xərc” deyilir, əsasa əlavə olunmadıqda isə o, *usura* “mənfəət” adlanır, pulun *usus* “istifadə”sinə görə, elə *sors* “əsas” *sors*⁵ “ittifaq” vasitəsilə kiminsə özününkünə çevrildiyinə görə bu adla adlandırıldığı kimi. Bir vaxtlar qoşa tərəzi vasitəsilə ödəniş aparmaq adəti vardı; bunun izi indi də Saturn məbəbində qalır, çünki o, indi də çəkini ölçmək məqsədilə hazır saxlanılan bir qoşa tərəziyə

¹ *Stips* “möhürlənmiş sikkə” və *stipare* “damğalamaq, möhürləmək” etimoloji cəhətdən bir-birinə aid ola bilər.

² *Stipendium* haplologiya vasitəsilə *stipe-pendium*dan yaranmışdır; ən qədim ödənişlər tərəzidə çəkilməklə edilməli idi, sonradan bu söz “ödəmək” mənası daşımağa başladı.

³ “Annallar”.

⁴ Yəni, “və kiminsə mülkiyyətində saxlanmış”.

⁵ Varrona görə, *sors*un əsas mənası; bax: vi. 65 və qeydlər.

malikdir. *Aes* “mis pul” sözündən *Aerarium*¹ “Xəzinə” adı əmələ gəlib.

XXXVII. 184. Bizim yerləri və həmin yerlərdəki şeyləri ifadə edən adlara aid olduğunu düşündüklərimiz, mənim fikrimcə, düzgün olaraq təqdim olunmuşdur, çünki böyük əksəriyyəti aydındır və əgər biz daha çox yazmaq arzusunda olsaq, rulon² buna imkan verməyəcək, ona görə də sonrakı kitabda, bu kitabın da əvvəlində³ də qeyd etdiyim kimi, sonrakı mövzu barədə, daha dəqiq desək, zamanlar haqqında danışacağam.

¹ Saturnun məbədində.

² Bunun uzunluğu *liber* “kitab”la məhdudlaşır.

³ v. 11-12.

MARCUS TERETIUS VARRON
LATIN DİLİ HAQQINDA
V KİTAB BURADA QURTARIR VƏ BURADA
VI KİTAB
BAŞLAYIR

I. 1. Yerlərin və bu yerlərdəki əşyaların adları olan sözlərin mənbələrini mən əvvəlki kitabda yazmışam. Hazırkı kitabda mən zamanların və müəyyən zaman anında baş verən və ya həmin vaxt ərzində deyilən şeylərin, məsələn oturmaq, gəzmək, danışmaq adları haqqında danışacağam və əgər buna əlavə olunmuş hər hansı başqa növ söz varsa, mən öz dinləyicimin məzəmmətlərindənə, sözlərin qohumluğuna diqqət yetirəcəyəm.

2. Bu mövzuda mən müvafiq mütəxəssis kimi Xrissippə¹ və Antipaterə² və çox dərin düşüncəsi olmasa da, çox öyrənənlərə arxalanacağam ki, onlar arasında Aristofan³ və Apollodor⁴ da var, onların hamısı yazır ki, sözlər sözlərdən belə düzəlib: sözlər bəzi məqamlarda əlavə hərflər qəbul edir, başqa məqamlarda onları itirir, hətta bəziləri hərflərini dəyişir, *turdus* “qaratoyuğ”un *turdarium* “qaratoyuq qəfəsi” və *turdelix*⁵

¹ Kilikiyadakı Solidən olan (e.ə. 280-207); Kleantesdən sonra Afinadakı stoik fəlsəfə məktəbinin rəhbəri.

² Tarsuslu; e.ə. II əsrin birinci yarısında Selevkiyalı Diogendən sonra stoik məktəbin başçısı.

³ Bizanslı (e.ə. 262-185); İskəndəriyyənin görkəmli qrammatiki.

⁴ Afinalı; qrammatik Aristarxın və Selevkiyalı Diogenin şagirdi; “Frag. Hist. Graec.”, i. 462 Mueller.

⁵ Mən bunu Feyə (“A.J.P.”, xxxv. 245) uyğun götürürəm, *turdus*+*ἔλιξ* “spiral”; bax: Varron, “De Re Rustica”da (iii. 5.3), deyir ki, quş yuvasının havanı və bir az işığı qəbul etməsi nəzərdə tutulmuş, ancaq içəridən çölə düz baxmağa icazə verməyən girişi *coelia* “ilbiz qabığı” adlanır.

“qaratoyuqlar üçün spiral formalı giriş”ə çevrildiyi halda baş verən kimi. Ona görə də yunanlar bizim adlarımızı qəbul etdikdə, *Lucienus*dan¹ *Λευκιηνός* və *Quinctius*dan *Κοϊντιος* düzəldirlər, biz də onların *Αρίσταρχος*undan *Aristarchus* və onların *Δίω*vundan *Dio* düzəldirik. Məhz bu yolla mən deyərdim, bizim vərdeşimiz qədim formaların çoxunu dəyişmişdir, *soludan solum*² “torpaq”, *Loebesom*dan *Liberum*³ “Şərabçılıq allahı”, *Lases*dən *Lares*⁴ “Od allahı” düzəldiyi kimi: sanki vaxt keçdikcə bu sözlərin üstü örtülmüşdür, mən əlimdən gələn qədər onları qazıb çıxarmağa çalışacağam.

III. 3. Biz əvvəlcə zaman adları haqqında, sonra isə onlarda baş verən hadisələr haqqında danışacağıq, ancaq bunu o yolla edəcəyik ki, biz əvvəlcə onların əsas təbiəti haqqında danışaq: çünki təbiət adların verilməsində insanın yolgöstərenəndir. Deyirlər ki zaman dünyanın hərəkətindəki intervaldır. O, bir neçə hissəyə bölünür, xüsusilə də günəş və ayın hərəkətinə əsasən. Ona görə də onların *temperatus* “idarə olunan” hərəkətindən *tempus* “zaman” öz adını almışdır⁵ və buradan *tempeſtiva* “müasir əşyalar” gəlir, onların *motus* “hərəkətindən” isə *mundus*⁶ “dünya” gəlir ki, bu, bir bütöv kimi göylə birləşmişdir.

4. Günəşin iki hərəkəti var: biri göyə aiddir, onda hərəkət bir hökmdar kimi yunan dilində *Δία* adlanan Yupiter tərəfindən

¹ Varronun yunan dilini yaxşı bilən Q.Lucienus adlı Roma senatoru olan dostu var; o, Varronun “De Re Rustica”sında (ii. 5.1. və s.) natiq kimi çıxış edir.

² Dördüncü hallanmadan ikinciyə dəyişmə ilə (əgər mətn düzgündürsə).

³ Saitin dəyişməsi, eləcə də rotasizmlə; bunu aydın göstərmək üçün təsirlik hal forması tərcümədə saxlanılmalıdır.

⁴ Rotasizmlə (saitarası *s*-dan *r*-ya keçidlə).

⁵ Dəyişmə düzgündür: *temperare* sözü *tempus*dandır.

⁶ Səhvdir.

onun şərqdən qərbə gəlməsi ilə¹ başlanır; oradan da bu allahdan gələn vaxta *dies* “gün” demişlər. *Meridies* “günorta” *dies*² “gün”ün *medius* “ortası” olması faktındandır. Qədimlər bu sözdə *R* yox, *D* demişlər, mənim Prenestedə günəş saatının üstündəki kəsikdə gördüyüm kimi. *Solarium* “günəş saatı” saatların *sol* “gün işığı”nda görünməsi üçün işlənmiş addır; yaxud su saatı da var ki, Korneli³ onu Emili və Fulvinin Bazilikasının kölgəsində qurmuşdu. Günün başlanğıcı *mane* “sübh tezdən”dir, həmin vaxtlarda gün şərqdən *manat* “yavaş-yavaş çıxır”, əgər qədimlərin yaxşıya *manum* deməsinə əsaslanmırsa⁴: yunanlara da təsir edən eyni mövhumatçı inama əsasən işığı gətirən “Gözəl işıq!” deməyi məşq edir.

5. *Suprema* ilin son hissəsi deməkdir; *superrimum*dandır⁵. Bu vaxt, “On iki cədvəl”in dediyinə görə, qürub vaxtıdır, lakin sonralar Pletor Qanunu⁶ bildirir ki, bu vaxt həm də “sonuncu” olmalıdır, çünki onda pretor Komitiumda insanlara *suprema* “mövsümün sonu”nu elan etmişdir. Bununla bir sırada *crepusculum* “alatoran” dayanır ki, o da *creperum* “dumanlı” sözünə əsasən belə adlanmışdır; bu sözü sabinlərdən almışlar və Amiternumdan olan *Crepusci* adlanan şəxslərin adı da onlardan gəlir, onlar günün həmin vaxtında doğulmuşlar, Reatin ölkəsində sübh çağı (*prima luce*) doğulmuş *Lucii* kimi. *Crepusculum* şübhəli deməkdir: buradan da şübhəli məsələlərə

¹ Məndəki bu haşiyə lazım olan mənanı verir: ikinci *motus* §8-dədir.

² *Dies* yunan dilində *Δία* ilə bağlıdır, ancaq ondan düzəlməmişdir.

³ P. Korneli Ssipion Nazika Korkul e.ə. 159-cu ildə M. Popilli Lenatla birlikdə konsul olanda Romada bu Bazilikada ilk su saatını qurmuşdur ki, bu da 179-cu ildə Forumun şimal tərəfində sensorlar M. Emili Lepid və M. Fulvi Nobilior tərəfindən düzəldilmiş və onların adı ilə adlandırılmışdır.

⁴ Hər iki etimologiya səhvdir.

⁵ Təxminən düzdür.

⁶ Azlığın qorunması üçün qanun, xalq tribunu olmuş Pletorinin şərafinə adlandırılmışdır.

creperae “dumanlı”¹ deyilmişdir, çünki alatoran elə bir vaxtdır ki, əksəriyyət üçün hələ də gündüz, yoxsa artıq gecə olması şübhəlidir.

6. *Nox* “gecə” ons görə *nox* adlanı ki, Pakuvinin dediyi kimi²:

Omnia nisi interveniat sol pruina obriguerint,

Günəş içəri girənə kimi hər şey buz tutub bərkiyəcək, çünki o *nocet* “zərər verir”, əgər yunan dilində gecənin *vóç* olmasından deyilsə³. İlk ulduz çıxanda (yunanlar ona *Hesperus* deyirlər, bizim xalqımız isə ona *Vesperugo* deyir, Plavtın da dediyi kimi⁴:

Neque Vesperugo neque Vergiliae occidunt,

Nə axşam ulduzu batmır, nə də Ülkər hələ yoxdur, bu vaxt yunanlar tərəfindən *έσπέρα*, latın dilində isə *vesper* “axşam” adlanmışdır⁵; elə ona görə ki eyni ulduz günəş batmadan əvvəl *iubar* “dan ulduzu” adlanır, çünki o, *iubata* “yalmanlı”dır⁶, Pakuvinin ilxıçısı deyir:

Exorto iubare, noctis decurso itinere;

Səhər ulduzu görünəndə və gecə öz inkişafını bitirəndə.

Və Enninin Ayaksı deyir⁷:

Lumen — iubarne ? — in caelo cerno.

Mən göydə işıq görürəm – bu, səhər şəfəqi ola bilər?

7. Alatoran və sübh arasındakı vaxta *nox intempesta* “gecənin ölüsü” deyilir, Kassinin “Brut”unda¹ Lukresiyanın nitqində olduğu kimi:

¹ Hamısı etimoloji cəhətdən əsaslandırılmışdır, “şübhəli” mənası, güman ki, *crepus* “toran” sözündən gəlmişdir.

² “Antiopa”. Ribbekin *nisi* yerinə *nocti ni* işlətməsi, ehtimal ki, Pakuvinin ifadəsidir; Varro sitatı tez-tez öz sözləri ilə verir.

³ *Nox* və *vóç* eyni mənəbdən gəlir; *nocere* ilə əlaqəsi şübhəlidir.

⁴ “Amphitruo”, 275.

⁵ Düzgün etimologiyalardır.

⁶ vii.76-ya baxmayaraq, *iubar* və *iuba* “yalman” bir-biri ilə bağlı deyil.

⁷ Bax: vi. 81 və vii. 76.

Nocte intempesta nostram devenit domum.

Gecənin ölüsünə yaxın o, bizim evə gəldi.

Eli deyirdi ki, *intempesta* fəaliyyət üçün ayrılmamış mərhələdir, başqaları buna *concupium*² “ümumi istirahət” demişlər, çünki faktiki olaraq bütün insanlar həmin vaxt *cubabant* “uzanırdılar”; başqaları *silebatur* “sakitliyin müşahidə olunması” faktına əsasən ona gecənin *silentium* “sakitliy”i demişlər, Palvt bu vaxta oxşar şəkildə *conticinium* “ümumi sakitlik” deyir, çünki o yazır³:

Videbimus: factum volo. Redito conticinio.

Görəcəyik, mən bunun edilməsini istəyirəm. Ümumi sakitlik vaxtında qayıt.

8. Günəşin göyünkündən fərqlənən ikinci bir hərəkəti də var⁴, onda həmin hərəkət *bruma* “qış günü” *solstitium* “gündönümü”nə⁵ qədərdir. *Bruma* belə adlanır, çünki onda gün *brevissimus* “ən qısa”dır, *solstitium* isə bu adı almışdır, çünki həmin gün *sol* “günəş” *sistere* “dayanmış” görünür ki, bu da onun bizə ən yaxın halıdır. Günəş *bruma* və *solstitiumun* arasındakı yolun ortasına çatıbsa, buna *aequinocitium* “gecəgündüz bərabərliyi” deyilir, çünki gün *nox* “gecə”yə *aequus* “bərabər” olur. *Brumadan* günəşin *brumaya* qayıtmasına qədərki vaxta *anus* “il” deyilir, çünki kiçik çevrələr *anuli* “halqalar”

¹ *Praetexta*enin müəllifi, başqa məlumat yoxdur: bu ad vii. 72-də də təkrarlanır; bəlkə də, Victorinin “Aksi”yə etdiyi düzəliş düzgündür. Bu parça Ribbeck³ (“Trag. Rom. Frag.”, səhifə 331) və Warmington (“R.O.L.”, ii. 562-563) tərəfindən Aksinin “Brut”undan parçalar arasında sadalanmışdır

² Gecənin ilkin hissəsi; bax: vii. 78, “Trinumus”da (886) Plavtdan sitat gətirilir.

³ “Asinaria”, 685.

⁴ Birinci hərəkət üçün bax: § 4.

⁵ Qış və yay gündönümləri.

olduğu kimi, böyük çevrələrə də *ani* deyilir ki, buradan da *anus* “il” sözü gəlir¹.

9. Bu vaxtın birinci hissəsi *hiems* “qış”dır, ona görə belə adlanır ki, onda çoxlu *imbres* “yağışlar”² olur; buradan da *hibernacula* “qış düşərgəsi”, *hibernum* “qış vaxtı” sözləri gəlir, yaxud həmin vaxt nəfəs vermə zamanı hamının nəfəsi göründüyü üçün bu söz *hiems hiatus* “ağzı açıq”dandır. İkinci fəsil *ver*³ “yaz”dır, belə adlanmışdır, çünki onda *virgulta* “kollar” *virere* “yaşıllaşmaq”a başlayır və ilin vaxtı özünü *vertere* “fırlatmağa, yaxud dəyişməyə” başlayır; ən azından əgər ioniyalıların “yaz”a *ἦρ* deməsindən deyilsə. Üçüncü fəsil *aestas* “yay”dır, *aestus* “istilik” sözüdür; buradan *aestivum* “yay otlağı” gəlir; əgər yunan dilindəki *αἰθεσθαι* “alovlanmaq” sözündən deyilsə. Dördüncü *autumnus* “payız”dır, adını adamların mülkiyyətini və toplanmış meyvələri *augere* “artırmaq”dan almışdır, elə bil *auctumnus*dur⁴.

10. İl öz adını Günəşin hərəkətindən aldığı kimi, ay da adını Ayın hərəkətindən almışdır, o, Günəşdən ayrıldıqdan sonra yenidən ona qayıdır. Ay yunan dilində əvvəllər *μήνη* adlandığından, onların *μῆνες* “aylar”ı buradandır – bu sözə əsasən biz ona *menses* “aylar”⁵ adı vermişik. *Menses*dən *intermestris* “aylar arasındakı gün” öz adı almışdır, çünki onlar elə düşünmüşlər ki, qurtarmaqda olan əvvəlki ayın son günü və yeni ay arasında bir gün var ki, afinalılar ona daha böyük qayğıkeşliklə “köhnə və yeni”⁶ demişlər, çünki həmin gün həm

¹ *Annus* sözü *anus* və ya *annulus* “halqa” ilə bağlı deyil.

² Səhv.

³ Yunan dilindəki ilə uyğundur, ancaq ondan düzəlməmişdir.

⁴ Səhvdir.

⁵ Yunan dilindəkinə uyğundur.

⁶ Astronomik günün sonu adətən 24 saatlıq günün sonu ilə üst-üstə düşür və ona görə də ayın sonuncu gününə yunanlar tərəfindən iki günün hissələrindən ibarət kimi yanaşılır, köhnə gün köhnə ayı bağlayır və yeni gün yeni ayı başladır.

köhnə ayın son günü, həm də yeni ayın ilk başlanğıcı görünə bilir.

11. Beş illik dövrə *lustrum*¹ deyilir, *luere* “azad buraxmaq”dandır, o isə *solvere* “azad etmək” deməkdir, çünki hər beş ildən bir vergilər və könüllü haqq ödənişləri sensorların fəaliyyəti vasitəsilə tamamilə ləğv olunur. *Seculum*² “əsir”ə yüz illik interval demişlər, bu, *senex* “qoca” sözüdür, çünki onların fikrincə, bu, adamın *senescendi* “qocalmaq”ı üçün ən böyük ömür uzunluğudur. *Aevum*³ “əbədiyyət” bütün illərdən ibarət *aetas* “dövr”dür (buradan *aeviternum* gəlir ki, o da *aeternum* “əbədi”yə çevrilmişdir): yunanlar buna *αιών* demişlər – Xrisipp deyir ki, bu *(ἀ)ε(ι)ὄν* “həmişə mövcud olan”dır⁴. Buna əsasən Plavt deyir⁵:

Non omnis aetas ad perdiscendum est satis,

Vaxtın hamısı da mükəmməl öyrənmə üçün kifayət deyil;

və elə buna əsasən də şairlər deyirlər:

Aeterna templa caeli.

Göyün əbədi məbədləri.

III. 12. Təbii bölgüyə günlər üçün mülki adlar da əlavə olunmuşdur. Birinci olaraq, mən allahların şərəfinə verilmiş olanları təqdim edəcəyəm, sonra isə insanların şərəfinə verilmişləri. Baş rahibin Regiyada⁶ qoç qurbanı verdiyi *dies*

¹ Çox ehtimal ki, *lavare* “yumaq” sözüdür.

² Daha düzgün forması *saeculum*dur; nəticədə *semen* “toxum” sözündə də görünən “əkmək” kökündəndir.

³ *Aevum* digər latın sözlərinin əsasıdır, yunan sözü ilə eyniköklüdür, ondan düzəlməmişdir.

⁴ Xrisipp səhv edirdi.

⁵ “*Truculentus*”, 22.

⁶ Numanın Forumun sonundakı ənənəvi yeri; böyük pontifikin iqamətgahı və müəyyən vacib dini mərasimlər üçün işlənmişdir.

Agonales “Aqoniya günləri”¹ ona görə *agon* sözüne əsasən adlandırılmışdır ki, qurban zamanı köməkçi soruşur: “*agone?*” “Mən işimi görüm?”², əgər o, yunan dilindən deyilsə, orada *ἄγων princeps* “başçı” deməkdir, çünki qurban dövlət başçısı tərəfindən yerinə yetirilir və sürünün başçısı qurban verilir. *Carmentalia*³ belə adlanır, çünki bir vaxtlar Karmentis qurbanları və şənliyi vardı.

13. *Lupercalia*⁴ bu adı almışdır, çünki Luperki Luperkalda qurban verir. Baş rahib Fevral nonlarında aylıq şənlikləri elan edəndə, o, həmin günə *Lupercalia februatus* deyir, çünki *februm* sabinlərin təmizlənməyə verdikləri addır və bu söz bizim qurbanlarımız üçün də naməlum deyil; keçi Luperkaliyada gənc qadınların qamçılandığı qayışla gizləndiyindən qədimlər buna *februs* demişlər və Luperkaliyaya da *Febratio* “Təmizlənmə şənliyi” demişlər, “Qədimliklər kitabları”nda da göstərdiyim kimi. *Quirinalia*⁵ “Kvirin şənliyi” Quirinusdandır⁶,

¹ İldə dörd *Agonia* olur, müvafiq olaraq Yanus, Mars, Veyovis və naməlum bir allahın şərəfinə 9 yanvar, 17 mart, 21 may, 11 dekabrda keçirilir. *Agonium* adı *ago* “ifaçı” vasitəsilə *agere* “kiminsə işini görmək” sözündən gəlir, *praeco* “qasid” sözü kimi formalaşmışdır.

² Qurbanı öldürmək deməkdir; qəlibləşmiş cavabı “*Hoc age!*” idi.

³ Yanvarın 11 və 15-ində *Carmentis* və ya *Carmentanin* – peyğəmbərlik güclərinə sahib qədim İtaliya doğuş ilahəsinin şərəfinə keçirilmişdir; sonrakı bir əfsanə onu Evanderi Arkadiyadan Romaya qədər müşayiət edən anası kimi təqdim edir.

⁴ Martın 15-ində Marsın *Luperci* adlanan rahiblərinin şərəfinə keçirilmişdir, *Lupercalda* – Palatində ənənəvi olaraq dişi qurdun Romul və Remi əmizdirdiyi düşünülmən mağarada erkək maralın qurban verilməsi ilə başlanır; bundan sonra *Lupercilər* erkək maral dərisindən hazırlanmış və budlarını örtən parça istisna olmaqla çılpaq halda insanların cəmləşdiyi Palatinin ətrafında qaçışır, yenə də kəsilmiş heyvanın dərisindən alınmış qayışlarla qadınları vururdular, bu proses vurulanların doğuş qabiliyyətini qətiləşdirməli idi.

⁵ 17 fevralda.

⁶ İlahiləşdirilmiş Romul.

çünkü o, həmin allahın və öz *Furnacalia*¹ “Çörəkçi şənliyi”ndə tətildə olmayan həmin adamların şərəfinə keçirilən şənlikdir. *Feralia*² “ölülər şənliyi” *inferi* “aşağıdakı ölü” və *ferre* “daşımaq” sözlərindəndir, çünki həmin vaxt onlar əcdada pərəstiş təklif etmək vəzifəsi olaraq onların qəbirlərinə nemətlər *ferunt* “daşıyırlar”. *Terminalia* “Termin şənliyi”³ ona görə belə adlanır ki, bu gün⁴ ilin son günü olaraq müəyyənləşdirilib, çünki on ikinci ay fevraldır və əlavə ay daxil edildikdə on ikinci ayın son beş günü çıxarılır. *Ecurria* “At yarışı”⁵ *equorum cursus* “atların qaçışı”ndandır; çünki həmin gün Kampus Martsiusdakı idman yarışlarında *currunt* “qaçırlar”.

14. *Liberalia* “Liber şənliyi”⁶ bu adı qazanmışdır, çünki həmin gün başlarına sarmaşığı çəlengi taxmış yaşlı qadınlar Liber rahibələri kimi şəhərin hər yerində keks və manqallarla oturlar ki, hər hansı alıcının şərəfinə keks təklif etsinlər. *Agonenses* adını əlavə edən Saliinin kitablarında bu gün, bəlkə də, bu səbəblə *Agonia*⁷ adı ilə təqdim olunmuşdur. *Quinquatrus* – bu gün yalnız bir gün davam etsə də, sanki orada beş gün var

¹ Yaxud *Fornacalia*, guya *Fornax* “Çörək sobası ruhu” ilahəsinin şərəfinə; fevralın əvvəlində müxtəlif kuriyalarda müxtəlif tarixlərdə keçirilirdi.

² 21 fevralda, *Parentalianın* (18-21 fevral, əks halda, şəxsi mərasimlər üçün) rəsmi hissəsində; etimologiya qaranlıqdır.

³ Sonların allahı.

⁴ 23 fevralda: Varron 355 günlük köhnə Roma ilindən danışır (Yuli Sezarın e.ə. 45-ci ildəki islahatından əvvəl), burada hər il fevralın 23-dən sonra 22 və ya 23 günlük bir ay əlavə olunurdu; bununla bağlı olaraq 23 fevral bütün illər üçün ümumi olduğundan ilin sonuncu gününə çevrilir, fevralın qalan beş günü əlavə ayın sonuna qoyulur.

⁵ Yaxud *Ecurria*; Marsın şərəfinə 27 fevral və 14 martda.

⁶ 17 martda oğlanların kişilik toqasını qəbul etdiyi gündə.

⁷ Bu cümlə, görünür, § 12-yə aiddir. Festivalın düzgün adı *Agonium* idi, cəmi isə *Agoniadır*; digər şənlik adlarını təqlid etməklə *Agonalia* şəkildə pozulmuş halda işlənməsi geniş yayılmışdır.

imiş kimi görünən adın səhv başa düşülməsinin nəticəsidir¹. Məhz İdesdən sonrakı altıncı günün Tuskul əhalisi tərəfindən eyni qayda ilə *Sexatrus*, sonrakı yeddinci günün isə *Septimatrus* adlandırılması kimi, beləliklə, bu gün öz adını elə buradan – İdesdən sonrakı beşinci günün *Quinquatrus* olmasından almışdır. *Tubulstrium* “Trubaların təmizlənməsi” öz adını həmin gündə mərasimlərdə işlənmiş *tubae* “trubalar”ın² Çəkməçilər Zalında *lustrantur* “təmizlənməsi” faktından almışdır.

15. *Megalesia*³ “Böyük Ana şənliyi” öz adını yunanlardan almışdır, çünki Sibillin Kitablarının göstərişləri ilə Böyük Ana Kral Attalus tərəfindən Perqamdan gətirilirdi, orada şəhər divarı yaxınlığında *Megalesion* vardı, o, ilahənin məbədi idi ki, Romaya oradan gətirilmişdi. *Fordicidia*⁴ öz adını *fordae* inəklərindən almışdır: *forda* inəyi doğulmamış buzov daşıyandır; çünki bu gündə müxtəlif boğaz inəklər rəsmi və ictimai olaraq *curiaedə* qurban verilir, şənlik *fordae caedendae* “kəsilmiş boğaz (inəklər)”ə əsasən *Fordicidia* adlanmışdır. *Palilia*⁵ “Pales şənliyi” öz adını Palesdən almışdır, çünki bu, onun şərəfinə keçirilən bayramdır, adını *Ceresdən* almış *Cerialia*⁶ kimi.

¹ 19-23 martda, İdesin şərəfinə yalnız beşinci gün (15 martda; Roma hesabı ilə hər iki tərəfdən beşinci) keçirilmək yerinə beş gün qeyd olunur; etimologiyası “beşinci qara (*ater*) gün”dür, bəlkə də, *Quinquatrus t*-lərdən birinin dissimilyasiyası və eyni zamanda miqdar sayı olan *quinquenin* təsiri ilə *Quintatrus* yerinə işlənmişdir.

² 23 mart; həmçinin 23 may.

³ Aprelin 4-də Kibelanın – *Magna Materin* (μεγάλη “magna”, şənliyin adı da buradandır) şərəfinə keçirilirdi ki, ona sitayiş e.ə. 204-cü ildə Romaya Misiyadakı Perqamdan gətirilmişdir (burada *Pergama*, qad.)

⁴ 15 apreldə.

⁵ Adətən *Parilia* kimi yazılır; 21 apreldə.

⁶ Adətən *Cerealia* kimi yazılır; 19 apreldə.

16. *Vinalia*¹ “Şərab şənliyi” *vinum* “şərab”dandır; bu, Veneraya yox, Yupiterə həsr olunmuş müqəddəs gündür. Bu ziyafətə Latiumda heç diqqət yetirilmir, çünki bəzi yerlərdə üzüm yığımına dövlətin adından rahiblər tərəfindən başlanılır, Romada hətta indi də olduğu kimi: Yupiterin xüsusi rahibi üzüm yığımının rəsmi başlanğıcını təşkil edir, o, üzümləri yığma əmri verdikdə, Yupiterə quzu qurbanı verir və qurbanın həyatı orqanlarını kəsməklə onları allaha təqdim etmə mərasimi arasında üzümlərin bir salxımını özü dərir. Tuskul qapılarında belə bir yazı var:

Vinum novum ne vehatur in urbem ante quam Vinalia kalentur.

Vinalia elan edilməmiş yeni şərab şəhərə gətirilməyəcək².

*Robigalia*³ “Robiq şənliyi” öz adını *Robigus* “Pas allahı”ndan almışdır; bu allaha qurbanlar taxıl tarlalarında hazırlanır ki, kəsilməmiş taxılı pas tuta bilməz⁴.

17. *Vestalia*⁵ “Vesta şənliyi” də Vesta Bakirələri kimi Vestadandır. İyun idalarına Kiçik *Quinquatrus*⁶ deyilir, Böyük *Quinquatrusa*⁷ oxşarlığına görə, çünki tütək çalanlar istirahət edirlər və şəhər boyu veyilləndikdən sonra Minerva məbədində toplaşır. *Fors Fortuna*⁸ “Bəxt Uğuru”na bu ad Kral Sevri Tulli tərəfindən verilmişdir, çünki o, iyun ayında Roma şəhərindən kənarında Tiber yaxınlığında Fors Fortunaya ibadətqah həsr etmişdir.

¹ 23 aprelə və yenidən 19 avqustda.

² Bu, rahiblərin vaxtı dəqiqləşdirməsi və mərasimin keçirilməsindən əvvəldir.

³ 25 aprelə.

⁴ Burada mayda keçirilmiş şənliklərlə bağlı verilmiş paraqraf itmişdir.

⁵ 9 iyunda.

⁶ 13 iyunda.

⁷ § 14-ə bax.

⁸ 24 iyunda.

18. *Poplifugia*¹ “Adamların uçuşu” görünüşə görə belə adlanmışdır, çünki bu gün insanlar birdən hay-küylü çaşqınlıqla qaçmışlar, bu gün qalların Şəhərdən çıxarılmığından çox sonra deyil və o vaxtlar Şəhərə yaxın olan adamlar, məsələn, fikuliyalılar, fideniyalılar² və başqa qonşular bizə qarşı birləşmişdi. Bu günün qaçışının bəzi izləri qurbanlarda görünür ki, bu haqda “Qədimliklər kitabları” daha çox məlumat verir. İyul nonlarına³ Kaprotin nonları deyilir, çünki həmin gün Latiumda qadınlar Yunona Kapritionaya qurban verirlər, onlar bunu *caprificus* “yabanı əncir ağacı”nın altında edirlər, əncir ağacının budağından istifadə edirlər⁴. Bunun nə üçün edildiyini Apollon oyunlarında⁵ təqdim edilmiş haşiyəli toqa⁶ insanlar üçün aydınlaşdırır.

19. *Neptunalia*⁷ “Neptun şənliyi” Neptun sözündəndir; çünki bu həmin allahın bayramıdır. *Furrinalia*⁸ “Furrina şənliyi”

¹ Amiternumun “Fasti”sinə görə, 5 iyulda.

² Fikuela Fidena yaxınlığında şəhərdir; Fidena Tiberdə, Romadan təxminən beş mil yuxarıdadır.

³ 7 iyulda; *Poplifugia* və *Nonae Caprotinae* mərasimlərinin eyni gündə olduğu nəticəsinə gəlmək vacib deyil: Uçuş sadəcə olaraq Əncir Ağacı xəbərdarlığından (730-cu qeydə bax) iki gün əvvəl ola bilər.

⁴ İşğalçılar qalların şəhəri dağıtmasından sonra köməksiz qalan romalılardan tələb etmişlər ki, arvadları və qızlarını onlara versinlər. Kənzilər xanımları yerinə özlərini fəda etdilər və onları əsir alanlara çoxlu şərab verdilər. Onlar yatanda qadınlar *caprificus* ağacının budaqları ilə romalılara xəbərdarlıq etdilər və işğalçılara qarşı qəfil hücum başlandı. Bax: Macrobius, “Sat.”, i. 11. 36-40 və iii. 2. 14.

⁵ 12 iyulda (Varronun bunu yazdığı dövrdə) qeyd olunur.

⁶ *Ancillae* aristokrat romalıların arvadları və qızlarını təqdim etməyə göndəriləndə varlı kimi geyindilər; onlar beləcə dövləti xilas etdikdən sonra Senat onları azadlıq və geyindikləri bahalı paltarlar da daxil olmaqla digər hədiyyələrlə mükafatlandı. Apollon oyunlarında *toga praetexta*nın təqdimi, görünür, bu hədiyyənin rəmzidir.

⁷ 23 iyulda.

⁸ 25 iyulda; *Furrina* qədim İtaliya ilahəsidir.

Furrina sözündəndir, bu gün həmin ilahəyə həsr olunmuş dövlət bayramıdır; qədimlər arasında o şərəfləndirilmişdir, onlar onun üçün illik qurban təsis etmiş və ona xüsusi rahib təyin etmişlər, lakin indi onun adı, çətin ki, bilinsin və hətta bilən olsa da, çox azdır. *Portunalia*¹ “Portun şənliyi” Portunun şərəfinə belə adlanmışdır ki, onun şərəfinə Tiber çayı üzərindəki *portus* “liman”da məbəd tikilmiş və bayram təsis edilmişdir.

20. Avqustun on doqquzu kənd *Vinaliası*² “Şərab şənliyi” adlanır, çünki həmin vaxt Veneraya məbəd həsr olunmuşdur və onun üçün bağlar ayrılmışdır, sonra mətbəx bağbanları istirahətə çıxmışlar. *Consulia*³ “Kons şənliyi” Kons sözündəndir, çünki o vaxt həmin allahın şərəfinə dövlət şənliyi vardı və rahiblər tərəfindən onun mehrabında sirkdə Sabin bakirələrinin aparıldığı oyunlar qəbul olunmuşdur. *Volcanalia*⁴ “Vulkan şənliyi” Vulkan sözündəndir, çünki o vaxt onun şənliyi vardı və həmin gün insanlar özləri üçün hərəkət edərək öz heyvanlarını odun üstündən keçirirdilər.

21. *Opeconsiva*⁵ adlanan gün öz adını *Ops Consiva*⁶ “Əliaçıq əkinçi xanım”dan almışdır ki, onun məbədi Regiyadadır; onun ölçüsü elə məhduddur ki, Vestal Bakirələrindən və dövlət rahibindən başqa heç kəs buraya daxil ola bilməz. “Qoy o, həmin yerə gedəndə ağ duvaq geysin” göstərişi var; bu *suffibulum*⁷ “ağ duvaq” sanki *suffiegere* “aşağı bağlanmış” sözündən olan *sub-figabulum*dur. *Voltornalia*

¹ 17 avqustda.

² *Vinalia* sözü *vinum*dandır, *Venus*dan deyil; 19 avqustda.

³ 21 avqustda; bax: Livi, i. 9. 6.

⁴ 23 avqustda.

⁵ 25 avqustda.

⁶ Bərəkət ilahəsi, Saturnun arvadı, əkinçi və ya toxum səpən kimi verilir; *Terranın* başqa bir cəhəti.

⁷ Rəngli kənarlı dörtdüncü parça, Vestal bakirələri qurban vermə zamanı *fibula* “sancaq”la başlarına bağlayırdılar; bax: Sekst Pompey Fest, 348 a 25 və 349. 8 M.

“Voluturn şənliyi” allah Volturndandır¹ ki, həmin vaxt onun şərəfinə ziyafət keçirilir. Oktyabr ayında keçirilən *Meditrinalia*² “Meditriya şənliyi” öz adını *mederi* “sağalmaq”dan almışdır, çünki Flakk – Marsın xüsusi rahibi deyirdi ki, həmin gün allaha yeni və köhnə şərab ehsanı tökmək və müalicə məqsədi ilə eynisinin dadına baxmaq³ adəti olmuşdur, çoxları hətta indi də bunu edir və belə deyirlər:

Novum vetus vinum bibo: novo veteri morbo medeor.

Mən yeni və köhnə şərab içirəm, yeni və köhnə xəstəliklərdən müalicə olunuram.

22. *Fontanalia* “Bulaqlar şənliyi” *Fons* “Bulaqlar allahı”ndandır, çünki həmin gün⁴ onun bayramıdır; sonralar onun şərəfinə paltarlarını bulaqlara atır və quyuların üstünə qoyurlar. *Armilustrium*⁵ “Silahların təmizlənməsi” o fakta əsaslanır ki, silahlı adamlar *Armilustrium*da mərasim icra edirlər, ən azından əgər həmin yer⁶ bu adı kişilərə əsasən almayıbsa; lakin əvvəldə də onlar haqqında dediyim kimi, bu söz ya *ludere* “oynamaq”, ya da *lustrum* “təmizlənmə”dəndir, ona görə ki, silahlı adamlar müqəddəs qalxanlarla ətrafda *ludentes* “oyun oynayırlar”⁷. *Saturnalia* “Saturn şənliyi” bu adı Saturnun

¹ 27 avqustda; allah *Voluturnus* müəyyənləşdirilə bilmir, ən azından əgər Vortumn (Vertumn) ilə eyni deyilsə, çünki o, çətin ki, Kampaniyadakı Voltur çayı və ya Horasinin doğulduğu yerə yaxın olan Apuliyadakı Voltur dağının allahı olsun.

² 3 oktyabrda; *Meditrina*, Müalicə ilahəsi.

³ Yeni şərabın mərasim şəklində ilk dəfə içilməsi.

⁴ 13 oktyabr.

⁵ 13 oktyabr.

⁶ Bu yer öz adını mərasimdən almışdır; bax: v. 153.

⁷ İlk *ancile*, deyilənə görə, Numanın hökmdarlığı dövründə göydən düşmüşdü, o, bunun və ya bununla bağlı məlumatların itməsinin qarşısını almaq üçün buna oxşar başqa on birini də düzəltməyə məcbur etmişdi, çünki Şəhərin təhlükəsizliyi göydən düşmüş həmin qalxanın qorunmasından asılı olmuşdur.

şərəfinə almışdır, çünki bu gün¹ onun şənliyi olmuşdur, ikinci gün *Opalia*² – Ops şənliyi olduğu kimi.

23. *Angeronalia*³ Angeronadandır⁴ ki, ona Akkuleya Kuriyasında qurban verilir və həmin gün onun şərəfinə dövlət şənliyi keçirilir. Bəzi yazıçıların *Larentalia* dedikləri Larentine şənliyi⁵, adını Akka Larentiadan⁶ almışdır, bizim rahiblər Saturnaliadan sonrakı altıncı gün⁷ rəsmi olaraq əcdadlara pərəstiş ayını icra edirlər ki, bu günə onun şərəfinə Larentine Akkanın⁸ *Parentalia* günü demişlər.

24. Bu qurban Velabrumda hazırlanır, orada Yeni Küçədə, bəzi səlahiyyətli şəxslərin dediği kimi, Akkanın məzarında başa çatır, çünki oranın yaxınlığında rahiblər qulların⁹ ayrılıb getmiş ruhlarına ehsan verirlər: bu yerlərin hər ikisi¹⁰ qədim şəhərdən kənarı, Kiçik Roma qapısından çox da uzaq olmayan yerdə idi ki, mən bu haqda əvvəlki kitabda danışmışam¹¹. Septimontium Günü¹² öz adını bu *septem montes*

¹ 17 dekabr və sonrakı günlər.

² 19 dekabr.

³ 21 dekabr.

⁴ Əzab və Sakitlik ilahəsi.

⁵ 23 dekabrda; *feriaeni Larentinae* ilə təchiz etmək.

⁶ Faustulun arvadı; o, əkiz qardaşlar Romul və Remi saxlamış və böyütmüşdür.

⁷ Əgər Saturnalia 17 dekabrda başlanırsa, “altıncı” səhvdir, ən azından əgər bu nümunədə hər iki tərəf də sayılmırsa, yaxud bu, Saturnalianın əvvəllər bir gün sonra keçirildiyi ənənəyə işarə deyilsə. *E sexto die* ifadəsində, bax: Fay, “American Journal of Philology”, xxxv. 246.

⁸ Yiyəlik halın təkinin *-as* şəkilçili arxaik sonluğu.

⁹ Faustul və Akka, əlbəttə ki, kralın qulları idilər.

¹⁰ Akkanın məzarı və *Manes Serviles*ə qurban verilən yer.

¹¹ v. 164.

¹² 11 dekabrda.

“yeddi tərə”dən ¹ almışdır ki, şəhər onların üstündə qurulmuşdur; bu, ümumilikdə bütün insanlar üçün yox, yalnız həmin tərələrdə yaşayanlar üçün bayramdır, yalnız hər hansı *pagus* “əyalət rayonu”ndan olanların bayramı² olan *Paganalia*³ “Əyalət rayonları şənliyi”ndə olduğu kimi.

25. Müəyyənləşdirilmiş günlər mənim haqqında danışdıqlarımdır; indi isə mən illik şənliklər haqqında danışacağam ki, onlar üçün hər hansı xüsusi gün müəyyənləşdirilməmişdir⁴. *Compitalia* əsas yolların Laresinə həsr olunmuş gündür⁵, ona görə də harada ki əsas yollar *competunt* “qarşılaşır”, onda *compita*⁶ “yolayıcı”nda qurban kəsilir. Bu günün hər il qeyd olunması müəyyənləşdirilmişdir. Buna oxşar olaraq *Latinae Feriae* “Latin bayramı”nda⁷ qeyd olunan gün öz adını Latium əhalisindən almışdır ki, onların Alban dağındakı qurbanlarda romalılarla birlikdə ət payı almaq hüququ olmuşdur, bu latınlara görə o, Latin bayramı adını almışdır.

26. *Sementivae Feriae* “Səpin bayramı”⁸ pontifiklər tərəfindən təşkil olunmuş gündür, adını *sementis* “səpin”dən

¹ Həmişə adı çəkilən sonrakı yeddiilər deyil; Sekst Pompey Fest, 348 M., Kapitolini Veliya və germalusla birlikdə sadalayır, Eskvilinin üç zirvəsi – Oppi, Faqutal, Sispi və aralarında Subura vadisi olmaqla.

² *Ferianturu* təchiz edən.

³ Yanvarın əvvəlində, lakin dəqiq bir tarixdə deyil.

⁴ O, xüsusi elanla müəyyənləşdirilir və heç də həmişə eyni tarixə düşmür.

⁵ Praetor tərəfindən, yanvarın 1-dən gec olmamaqla.

⁶ *Competunt* ilə uyğunluq yaratmaq üçün mətndə *competa* kimi yazılmışdır.

⁷ Latin şəhərləri cəmiyyətinin bayramı; bunun tarixi Roma konsulları (yaxud konsulu) tərəfindən müəyyənləşdirilirdi, vəzifəyə girişdən sonrakı ən yaxın münasib tarixdə.

⁸ Yanvarda, bir-birindən yeddi gün aralı iki tarixdə; bunlar səpin günləri olduğu üçün seçim hava şəraitindən asılı olurdu.

almışdır, çünki o, səpin şərəfinə daxil edilmişdir. *Paganicae* “Əyalət bölgəsi bayramı” da eyni kənd təsərrüfatı sahəsinin şərəfinə daxil edilmişdir ki, bütün *pagus*¹ “əyalət bölgəsi” bunu tarlalarda keçirə bilsin, buradan da ona *Paganicae* deyilmişdir. Həmçinin elə bayramlar da müəyyənləşdirilmişdir ki, illik keçirilmir, məsələn, özlərinin xüsusi adı olmayanlar² və ya Novendialis “Doqquzuncu gün mərasimi”³ kimi aydın adı olanlar.

IV. 27. Bu günlər haqqında bu qədər kifayətdir⁴; indi isə gəlin insanların maraqlarına görə yaradılan günlərə baxaq. Ayların ilk günləri *Kalendae*⁵ adlanır, çünki bu günlərdə həmin ayın nonlarının beşinci, yoxsa yeddinci gün olacağı Kapitolidə Elan Zalında⁶ pontifiklər tərəfindən bu qaydada⁷ *calantur* “əlan olunur”: “Juno Covella⁸, mən səni beşinci gündə elan edirəm”, yaxud “Juno Covella, mən səni yeddinci gündə elan edirəm”.

¹ Cəmdə olan xəbərə malik toplu tək forma.

² Qalliyada Sezarın qələbələri üçün səs verən *supplicationes* kimi.

³ Dəfn günündən sonrakı doqquzuncu gündə ölümlərin şərəfinə verilən ehşanlar və qonaqlıqlar; həmçinin yaxınlaşması əlamətlər və möcüzələrlə müəyyənləşdirilən bədbəxtliklərin qarşısını almaq məqsədilə elan olunmuş doqquz günlük şənlik.

⁴ *Satisin* əlavə olunması fəslin başlanğıcını v. 57, 75, 95, 184, vi. 35 və s. ilə uyğunlaşdırır.

⁵ *Kalendae* və *kalodakı* kimi, *A*-dan əvvəl *K* işlənməsi geniş yayılmışdır.

⁶ Bax: v. 13.

⁷ Makrobinin (“*Saturnalia*”, i. 15. 10) sitatı, orada *kalo Iuno Covella* müvafiq olaraq beş və ya yeddi dəfə təkrarlanmışdır, bu, sadəcə olaraq Makrobi tərəfindən istifadə olunmuş nüsxədə olan hissənin pozulmuş forması ilə bağlı ola bilər.

⁸ Yeni Ayın Yunonası; *Covella cavus* (müq. et: v. 19) sözünün daha qədim forması olan *covus* “deşik” sözünün kiçiltmə formasıdır – ən azından əgər Skaligerin düşündüyü kimi, *Novella* sözünün pozulmuş forması deyilsə. Çünki Yeni Ayın basıq forması var.

28. Nonlar ya həmişə İdesdən əvvəlki *nonus* “doqquzuncu” gün olduğu üçün, ya da nonlara yeni Aya əsasən *novus* “yeni” ay deyildiyi üçün bu adı almışdır, Yanvar Kalendalarına yeni Günəşə əsasən yeni il deyildiyi kimi; həmin gün tarlalardakı adamlar dəstə-dəstə şəhərə – Kralın yanına gəlirlər. Bu statusun izləri Qalada¹ nonlarda keçirilən mərasimlərdə müşahidə olunur, çünki həmin vaxt baş rəhbər insanlara həmin ayda keçirilən ilk aylıq bayramları elan edir. *Idus*² “İdalar” etrusqların onlara *Itus* deməsi faktından, yaxud daha çox sabinlər onlara *Idus* dediyi üçün belə adlanmışdır*.

29. Kalendalardan, nonlardan və idalardan sonrakı günlər *atri* “qara”³ adlanırdı, çünki bu günlərdə yeni heç nəyə başlaya bilməzdilər. *Dies Fasti*⁴ “Doğru günlər, məhkəmə günləri” ona görə belə adlanmışdır ki, onlarda pretorlara⁵ günah sayılmadan istənilən bütün sözləri *fari* “deməyə” icazə verilir. *Comitiales* “yığıncaq günləri” belə adlanır, çünki o vaxt belə bir qanun meydana çıxmışdı ki, insanlar səs vermək üçün *Comitium*da olmalıdırlar – əks halda bunların edilməsinə icazə verilməyənlər üçün *Compitalia* və Latın bayramı kimi bəzi bayramlar elan olunmalı idi.

¹ Kapitolinin şimal-şərq zirvəsi.

² Mənşəyi naməlumdur; bəlkə də, Varronun dediyi kimi, etrusk mənşəlidir.

* Kalenda ayın birinci günü, ida ayın ortasından əvvəlki gün, non isə idadan əvvəlki günlərin doqquzuncusudur.

³ Bax: Makrobi, “Saturnalia” i. 15. 22; *aterin* işlənməsi Ayın nə gündüz, nə axşamın ilk vaxtlarında, nə də Kalendalardan dərhal sonra görüldüyü İdalara müvafiqdir.

⁴ Bu, məhkəmə keçirməyin və hüquqi qərarlar almağın *fas* olduğu zəmindir; Varro bunu romalıların etimoloji cəhətdən *fasla* əlaqələndirdikləri *fari* “demək”lə bağlayır, ancaq bu əlaqə son dövrlərdə sual altına alınıb.

⁵ Hakim kimi fəaliyyət göstərənlərə.

30. Bunların əksinə, *dies nefasti* “doğru olmayan günlər” də var ki, burada *do* “verirəm”, *dico* “əlan edirəm”, *addico* “təyin edirəm” demək pretor üçün *nefas* “səhv”dir; ona görə də bu günlərdə heç bir fəaliyyət yerinə yetirilə bilməz, çünki nəyinsə qanuni formada qərara alınması üçün bu sözlərdən birini işlətmək vacibdir. Ancaq həmin vaxt o, bilmədən belə bir söz tələffüz etsə və kimisə azad buraxsa, həmin şəxs yenə də azaddır, lakin bu, sonuncu üçün pis əlamət sayılır, belə xoşagəlməz əlamətə baxmayaraq, seçilmiş magistratın eyni dərəcədə magistrat olması kimi. Belə bir vaxtda qanuni qərar qəbul etmiş pretor cərimə qurbanı verməklə öz günahından azad olur, əgər bunu bilmədən edibsə, ancaq əgər o, elanı edərkən nə elədiyini bilir, Kvint Mutsi demişdir ki, o, Allaha və ölkəsinə qarşı vəzifəsini yerinə yetirə bilməmiş bir şəxs kimi, öz günahını heç bir yolla yuya bilməz.

31. *Intercisi dies* “bölünmüş günlər”¹ qanuni işin səhər və axşam səhv sayıldığı, ancaq fəda edilən qurbanın kəsilməsi ilə canlı orqanların nəzir verilməsi arasındakı müddətdə düzgün sayıldığı günlərdir, buradan da həmin müddət *intercisi* olur, çünki *fas* “düzgün” həmin müddətdə *intercedit*² “arasında olur”, yaxud *nefas* “səhv”ə *fas* tərəfindən *intercisum* “müdaxilə olunur”. “Baş rahib Comituumda mərasimi düzgün idarə edəndə” adlı gün, ona görə belə adlanmışdır ki, bu gün baş rahib yığıncağın qarşısında qurban üçün düzgün qaydaları əlan edir, bu vaxta qədər qanuni iş görmək səhvdir, bu vaxtdan sonra isə düzgündür; ona görə də günün bu vaxtıdan sonra işlər adətən qanunla görülür.

32. “Peyinin çıxarılıb aparılması düzgündür” adalanan gün³ öz adını oradan alıb ki, həmin gün peyin Vesta məbəbindən

¹ 24 mart və 24 may.

² *Intercideredəki caedere* “kəsmək” və *intercederedəki cedere* “davam etmək” etimoloji cəhətdən bir-biri ilə bağlı deyil.

³ 15 iyun.

süpürülüb çıxarılır və Kapitolinin maili hissəsi boyu müəyyən yerə daşınır. *Dies Alliensis*¹ “Alliya günü” öz adını Alliya çayından alıb; çünki qallar Romanı mühasirəyə almamışdan əvvəl bizim ordumuzu oradan qovmuşdular.

33. Bununla da mən xüsusi günlərin adlarına aid hesabatımı qurtardım. Ayların adları ümumiyyətlə aydındır, əgər onları qədimlərin qurduğu kimi Martdan etibarən saysan, birinci ay – *Martius* Mars sözündəndir. İkinci – *Aprilis*², Fulvinin³, həmçinin Zuninin yazdığı kimi, Veneradandır, çünki o, Afroditadır; ancaq mən onun adını aylarla bağlı köhnə yazılarda heç yerdə tapmamışam və ona görə də bunun daha çox yazda hər şey *aperit* “açılır” deyə belə adlandırıldığını düşünürəm. Üçüncüyə *maiores* “yaşlılar”dan *Maius*⁴ “may” deyilmişdir, dördüncü – *Iunius*⁵ “iyun” *iuniores* “daha cavan adamlar”dandır.

34. Oradan da beşinci *Quintilis*⁶ “iyul”dur və ona görə də bundan dekabra qədər olanlar öz adlarını saylardan almışlar. Onlardan bunlara əlavə olunanlar, onların birincisi *Iunarius* “yanvar” adlanmışdır, sırada birinci olan allahın⁷ şərafinə; sonuncu isə eyni yazıcıların dediyi kimi, *Februarius*⁸ “fevral” adını *di inferi* “Yeraltı dünyanın allahları”ndan götürmüşdür, çünki həmin vaxtlar onlara xilasedici qurbanlar verilir; ancaq mənim fikrimcə, bu daha çox *dies februatus* “Təmizlənmə

¹ 18 iyul; e.ə. 390-cu ildə Alliyanın Tiberə axdığı yerdə, Romadan on bir mil yuxarıda baş vermiş döyüşün ildönümü.

² Ehtimal ki, *apero-* “ikinci” sifətindən, latın dilində başqa şəkildə qeydə alınmamışdır.

³ Servi Fulvi Flakk – e.ə. 135-ci ildə konsul, hüquq, ədəbiyyat və qədim tarix sahələrində qabiliyyətli.

⁴ *Maiadan* – Merkurinin anasından.

⁵ İlahə Yunonadan.

⁶ Varro *Quintilisin Iulius* və *Sextilisin Augustus* adlandırılmasından əvvəl yazmışdır.

⁷ Yanus.

⁸ İstifadədən çıxmış *feber* “qəm” sözündən.

günü”nə görə fevral adlanmışdır, çünki onda insanlar *februatur* “təmizlənilir”, yəni insanlar çılpaq Luperka¹ ilə birlikdə dəstələr halında köhnə Palatin şəhər dairəsinin ətrafından keçirlər.

V. 35. İcazə verin, zaman məfhumlarının latın adlarına aid olanlar haqqında bura qədər deyilənlər kifayət olsun. İndi mən hər hansı xüsusi zamanda² baş verməsi müşahidə olunan şeylərə aid olanlardan danışacağam – aşağıdakılar kimi: *legisti* “oxudun”, *cursus* “qaçmaq hərəkəti”, *ludens* “oynamaq”. Bunlara münasibətdə qabaqcadan qeyd etmək istədiyim iki şey var: onların sayının nə qədər çox olduğu və hansı əlamətlərin digərlərindən daha az aydın olduğu.

36. Sözlərin dəyişməsi dörd cür baş verir: zaman bildirən, hallanmayan: *lego* “toplayıram və ya oxuyuram” sözündən *leges* “toplayacaqsan, yaxud oxuyacaqsan”³, *lege* “oxu”; ikincisi, hallanan, zaman bildirməyən: *lego* sözündən *lectio* “kolleksiya, oxumaq hərəkəti”, *lector* “oxucu”; üçüncüsü, hər ikisi – həm zamanı olan, həm də hallanan, *lego* sözündən *legens* “oxuyan”, *lecturus* “oxuyacaq”; dördüncüsü heç birinə malik olmayan: *lego* sözündən *lecte* “seçilən”, *lectissime* “ən çox seçilən”^{*}. Ona görə də əgər bu sadə sözlərin sayı, Koskoninin⁴ yazdığı kimi, minə qədərdirsə, onda bu sözlərin təsriflənməsindən yaranmış müxtəlif formaların sayı beş yüz minə qədər ola bilər, ona görə ki hər bir ilkin sözdən sözdüzəltmə və sözdəyişdirmə yolu ilə təxminən beş yüzə qədər forma yaranır.

¹ Burada üç müxəlif mərasim qarışıq salınmışdır: biri təmizlənmə, biri Yeraltı Dünya allahlarına kəfərət, biri də məhsuldarlıq; bax: vi. 13, qeyd 2.

² Yəni bütün feil formaları və feil köklərindən düzəlmiş bütün sözlər.

³ Feilin hər iki mənası var; düzəltmə sözlərdən bəziləri yalnız bu və ya digər mənaya malik olur.

^{*} Varron birinci qrupa feilləri, ikinciyə isimləri, üçüncüyə feili sifətləri, dördüncüyə isə sifətləri aid etmişdir.

⁴ Q.Koskoni – e.ə. 100-cü ildə fəaliyyət göstərmiş, natiq və qrammatik və ədəbiyyat mütəxəssisi.

37. Sadə sözlər *lego* “yığırım”, *scribo* “yazıram”, *sto* “dayanıram”, *sedeo* “otururam” kimi sözlərə və hər hansı başqa sözdən əmələ gəlməmiş¹, ancaq öz kökləri olan sözlərə verilən addır. Digər tərəfdən düzəltmə sözlər başqa bir sözdən əmələ gələnlərdir – *legodan legis* “toplayırsan”, *legit* “yığır”, *legan* “yığacağam” gəldiyi kimi və bu qayda ilə həmin bu sözdən xeyli miqdarda sözlər əmələ gəlir. Ona görə də əgər kimsə sadə sözlərin mənşəyini göstərmişsə və əgər bunların sayı mindirsə, o həmçinin daha beş yüz min sözün mənşəyini açıqlamış olur; ancaq əgər o, sadə sözlərin mənşəyini göstərmədən həmin sadə sözlərdən əmələ gələn digər sözləri göstərmişsə, sözlərin mənşəyi haqqında kifayət qədər söz demiş olacaq, çünki sözlərin öz başlanğıcını götürdüüyü ilkin elementlərin sayı azdır, başlanğıcını onlardan götürən sözlər isə saysız-hesabsızdır.

38. Bunlarla yanaşı, həmin ilkin elementlərdən bir neçə ön şəkilçinin əlavəsi ilə düzəlmiş çox böyük miqdarda söz var, çünki ön şəkilçilərin əlavəsi ilə bir söz dəyişikliklərlə və ya dəyişmədən təkrar-təkrar transformasiya olunur; belə ki, *processit* “irəli cumdu” və *recessit* “geri çəkildi” olduğundan, *accessit* “yaxınlaşdı” və *abscessit* “çıxıb getdi” sözləri də var, buna oxşar olaraq, *incessit* “irəli getdi” və *excessit* “geri çəkildi” olduğundan, *successit* “yuxarı çıxdı” və *decessit* “uzağa getdi”, *discessit* “ayrıldı” və *concessit* “yol verdi” sözləri var. Ancaq təkcə həmin on ədəd şəkilçi olsa idi, onda minə qədər sadə sözdən beş milyon müxtəlif forma düzələ bilərdi, bir halda ki bir sözdən beş yüz düzəltmə forma əmələ gəlir və ön şəkilçi ilə birləşmə nəticəsində bunlar on dəfə artır, bir ilkin sözdən beş min müxtəlif forma yaranır.

39. Demokrit², Epikür³ və buna müvafiq orijinal elementlərin sayca qeyri-məhdud olduğunu bildirmiş başqa

¹ Yəni daha sadə kök ünsürünə aid edilə bilməyən.

² Abderalı (təxminən e.ə. 460-373) – atom nəzəriyyəsinin qurucusu.

³ Afinalı (e.ə. 341-270) – Epikür fəlsəfə məktəbinin banisi.

şəxslər, bizə bu elementlərin haradan olduğunu deməyib, yalnız hansı növ olduğunu desələr də, yenə də böyük xidmət göstərirlər: onlar bizə dünyada bu elementlərdən ibarət olan şeyləri göstərirlər. Ona görə də əgər etimoloq sözlərin min orijinal elementini müəyyən etməlidirsə və bu haqda ondan şərhlər verməyi tələb olunmayacaqsə, qalanları haqda isə hökm¹ irəli sürmədən onların təbiətini göstərməlidirsə, onun izah edəcəyi sözlərin sayı yenə də çox böyük olacaq.

40. Mən mövcud sözlərin sayı barədə nəzərə çarpacaq sayda xatırlatmalar verdiyimdən, onların qeyri-müəyyənliyi barədə qısaca danışacağam. Zamanı da bildirən sözlər barədə ən çətin əlamət onların kökləridir, ona görə ki, bunların ümumiyyətlə yunan dili ilə əlaqəsi yoxdur və bunlardan hansıların əmələ gəlməsi² bizim yaddaşımız üçün əlçatandırsa, onlar doğma latın sözləri deyil; yenə də artıq dediyim kimi³, biz bacardığımızı deyəcəyik.

VI. 41. Mən ilk növbədə *ago* “sürürəm, təsir edirəm, deyirəm” sözündən başlayacağam. *Actio* “fəaliyyət” *agitatus* “hərəkət”dən⁴ düzəlmişdir. Buradan da biz deyirik: “*Facies* aktyoru jest *agit* “edir” və “Döyüş arabaları dəstəsi *agitantur* “sürülür”; buradan da “Sürü otlığa *agitur* “sürülüb”. Hansısa səbəbdən *agi* “sürülmək” mümkün deyilsə, buradan ona *angiportum*⁵ “dar küçə” deyilir; harada nə isə *agi* “sürülə” bilməzsə, buradan o, *angulus* “künc”dür, yaxud da bu küncün aid olduğu yer çox dar (*angustus*) olduğuna görə o, bu adı almışdır.

¹ Yəni o, onları şərh etdiyi üçün bağışlanmalıdır (*quot* yerinə *quod*).

² *Adfuerit* yerinə, qurulma məqsədilə, bax: Vergili, “*Eclogues*”, 2. 45 *huc ades* və s.

³ v. 10.

⁴ Bütün bu sözlər *ageredən* düzəlmişdir, *angiportum* və *angulus* istisna olmaqla; ancaq *actio agitatusdan i* düşməsi vasitəsilə düzəlməmişdir.

⁵ Bax: v. 145.

42. Üç cür *actiones* “fəaliyyət” var və bunlardan birincisi ağılın *agitatus* “hərəkət”idir, çünki biz *acturi* “edəcəyimiz” şeyləri əvvəlcə *cogitare* “düşünməliyik”, ondan sonra onları deməliyik və etməliyik. Bu üçündən qara camaat praktikada *cogitatio* “düşünmə”ni hərəkət hesab etmir, ancaq o fikirləşir ki, üçüncüsü – bizim nəyi isə etməyimiz bunların ən əhəmiyyətlisidir. Lakin o zaman ki, biz nəyi isə *cogitamus* “düşünürük” və onu fikrimizdə *agitamus* “götür-qoy edirik”, onda biz *agimus* “fəaliyyət göstəririk” və biz onu tələffüz edəndə də *agimus* “fəaliyyət göstəririk”. Ona görə də bundan çıxış edərək deyilir ki, natiq məhkəmə işini *agere* “müdafiə edir” və avqurlar kahinliyi *agere* “məşq edir”lər, baxmayaraq ki, burada etməkdən çox, demək var.

43. *Cogitare* “düşünmək” *cogere* “bir yerə toplamaq” sözüdür: ağıl müxtəlif şeyləri bir yerə *cogit* “toplayır” ki, onlardan birini buradan seçə bilsin. Ona görə də ¹ *caseus* “pendir” öz adını *coactum* “sıxılmış” süddən alıb; ona görə də *contio* “kütləvi görüş” öz adını bir yerə yığılmış adamlardan alıb, *coemptio* “qarşılıqlı satış əsasında evlilik” də, *compitum* “yolayıcı” da buradandır. *Cogitatio* “düşüncə”dən *concilium* “məclis” sözü gəlir, ondan isə *consilium* “məsləhət” gəlir²; *concilium* isə deyilənə görə *counciliari* “bir bütöv halına gətirilmək”dəndir, təmizləyici tərəfindən *cogitur* “sıxılmış” paltar kimi.

44. Ona görə də ağıl və yaddaşda saxlanılan şeylər düşünmək (*cogitanto*) yolu ilə geri qaytarıldıqda bu, *reminisci* “yada salmaq”dır. Həmçinin buradan birlikdə olmayan şeylər ağılda quraşdırılanda, buna *con* “birlikdə” və *mens* “ağıl” sözlərindən *communisci* “hekayə quraşdırmaq” deyilir və ondan

¹ Burada Varro *co-* və ya *com-* prefiksli sözlərin siyahısını verməsinə baxmayaraq, *caseusu* da buraya daxil etməklə səhvə yol verir.

² *Cogitatio*, *concilium*, *consilium* arasında ön şəkilçidən başqa ortağ şey yoxdur.

da həmin *commentum* “quraşdırma”nın söylənmədinə *eminisci* “təxəyyüülü işlətmə” deyilir. Elə bu *mens* “ağıl” sözündən *meminisse* “xatırlamaq” sözü gəlir və kimsə *a mente* “ağılından” ayrılıbsa ona *amens* “dəli” sözü yaranır.

45¹. Daha sonra buradan *mota* “tərpənmiş” *men* “ağıl”dan *metus* “qorxu” gəlir, *te amevisti* “özünü uzaqlaşdırırdın”a bərabər *metuisti* “qorxdun” kimi. Beləliklə, *timor* “qorxu” soyuq olduğundan, *tremusti* “titrədin” *timuisti* “qorxdun”a bərabərdir. *Tremo* “titrəyirəm” səsin davranışına olan oxşarlığa əsaslanır ki, o da insanlar çox titrədikdə aşkar olur, bu zaman hətta bədəndəki tüklər də arpa sünbülcüyündəki qılçıqlar kimi biz-biz durur.

46². *Curare* “qayğı göstərmək” *cura* “qayğı, diqqət” sözündəndir. *Cura* belə adlanmışdır, çünki o, *cor urat* “ürəyi yandırır”; *curiosus* “hər şeylə maraqlanan” bu adı almışdır, çünki belə insan *curadan* münasib ölçüdə daha artıq dərəcədə ləzzət alır. *Recordari* “yada salmaq” *cor* “ürəy”ə yenidən *revocare* “geri çağırmaq”dır. *Curiae* “zallar”da senat dövlətin maraqlarının *curat* “qayğısına qalır” və orada dövlət qurbanlarına *cura* “qayğı” var, bunlardan *curiones* “kuriya rahibləri” sözü də əmələ gəlir.

47. *Volo* “arzu edirəm” *voluntas* “azad iradə”dən və *volatus* “uçuş”dandır, çünki ruh elə şeydir ki, o, hara *volt* “arzu etsə”³, ora *pervolat* “uçur”. *Lubere*⁴ “xoşagələn olmaq” *labi* “sürüşmək”dəndir, çünki ağıl, qocaların dedikləri kimi, *lubrica* “sürüşkən”dir və *prolabitur* “qabağa sürüşür”. *Lubere* “xoşagələn olmaq”dan *libido* “ehtiras”, *libidinosus* “ehtiraslı”,

¹ Müllərə əsaslanaraq, mövzuların ardıcılığı göstərir ki, bu bölmə və §49 əlyazmalarda yer dəyişmişdir. Bu bölmədəki bütün etimologiyalar səhvdir.

² Etimoloji cəhətdən fərqli üç söz dəstəsi birləşmişdir: *cura, curare, curiosus; cor, recordari; curia, curio.*

³ *Volo* “arzu edirəm” *volo* “uçuram”dan ayrılır.

⁴ *Lubet*, sonradan *libet* sözü *labi* və *lubricus*dan ayrılır.

Venera *Libentina* “Hissi həzz ilahəsi” və *Libitina*¹ “Dəfn ləvazimatı ilahəsi”, eləcə də başqa sözlər gəlir.

48². *Metuere* “qorxmaq” ruhun müəyyən *motus* “emosiya”sındandır ki, ağıl onun üstünə düşə biləcək bədbəxtlik qarşısında geri çəkilir. O, emosiyanın həddindən artıq şiddətindən özündən çıxmış kimi *foras* “irəli” götürüləndə, bu, *formido* “dəhşət” olur; *parum movetiur* “emosiya çox da güclü olmadıqda” o, *pavet* “dəhşətə gəlir” ki, bundan da *pavor* “dəhşət” sözü yaranır.

49³. *Memnisse* “xatırlamaq” *memoria* “yaddaş” sözüdür, bu zaman yenidən *mens* “ağıl”da *remansit* “qalmış”lara tərəf hərəkət var və bu, *manere* “qalmaq” sözüne əsasən belə deyilmiş ola bilər, sanki *manimoriadır*. Ona görə də Saliilər

Mamuri Veturi

O, Mamuri Veturi⁴

oxuyanda *memoria vetus* “keçmiş zamanların yaddaşı”na işarə edir. *Monere* “xatırlatmaq” da eyni sözdəndir, çünki kim ki *monet* “xatırladır”, o elə yaddaş kimidir. Beləliklə, qəbirlərin üstündə və böyük yol boyunca ola *monimenta* “xatirələr” də belədir, çünki onlar yoldan keçənlərə *admonere* “xəbərdarlıq etmək”lə xatırlada bilər ki, onlar fani idilər və bunu oxuyanlar

¹ Ya evfemizm kimi, ya da dəfn ləvazimatının Venera məbədində anbarlarda saxlanması faktından yaranmışdır ki, sonuncu da epitetin yeni məna qazanmasına səbəb olmuşdur.

² Bu bölmədəki bütün etimologiyalar səhvdir.

³ § 45-dəki qeydə bax. *Memnisse, mens, monere, monimentum* (yaxud *monumentum*) eyni kökdəndir; *memoria*, bəlkə də, onlarla uzaqdan bağlıdır; lakin *manere* ayrı tutulmalıdır.

⁴ *Ancilianın* ən yaxşı surətini düzəltmiş (bax: vi. 22, qeyd 7) və onun xahişi ilə adı Saliinin “Himnlər”inə daxil edilməklə mükafatlandırılmış qədim dəmirçi. Lakin Varro, görünür, *Mamuri Veturi* və *memoriam veterem* arasında etimoloji əlaqə duymuşdur.

da elədir. Buradan onların *memoria* “yaddaş”ını qorumaq üçün yazılmış və edilmiş digər şeylər *monumenta* “abidə” adını alıb.

50¹. *Maerere* “qəmlənmək” öz adını *marcere* “xərcələmək”dən almışdır, çünki bədən də *marcescere* “boşa sərf olunur”; bundan əlavə, *macri* “söykənmək” də öz adını buradan almışdır. *Laetari* “xoşbəxt olmaq” sevincin *latius* “daha geniş” yayılmasından gəlir, onun böyük lütf olması fikrinə əsasən. Ona görə də Yuventius deyir:

Gaudia

Sua si omnes homines conferant unum in locum,

Tamen mea exsuperet laetitia.

Bütün insanlar öz sevinclərini bir yerə yığsalar,

Mənim xoşbəxtliyim yenə də onların cəmindən xeyli çox olar.

Bu təbiətdən olan şeylərin *laeta* “xoşbəxt” olduğu deyilir.

VII. 51. *Narro*² “nağıl edirəm” mən ikinci şəxsi nə iləsə *narus* “tanış” edəndə deyilir; *narratio* “hekayə” də oradan gəlir ki, onun vasitəsilə biz hər hansı əhvalat ilə tanış oluruq. Fəaliyyətin bu hissəsi danışq³ bölməsindədir və bu sözlər ya zaman ideyaları ilə birləşmiş, ya da onlardan düzəlmişdir, sonuncu növdən olanlar, görünür, köklərdir.

52⁴. O adam *fatur* “danışır” ki, onun ağzından ilk dəfə mənə daşıya bilən tələffüz çıxır. Buna əsasən uşaqlara bunu hələ edə bilmədikləri vaxt *infantes* “danışmayanlar, körpələr” deyilir; onlar bunu edəndə deyilir ki, onlar *fari* “danışır”; təkcə bu söz

¹ *Loetari*, *loetitia*, *laeta* sözlərinin ümumiliyi istisna olmaqla, bütün etimologiyalar yanlışdır.

² Kassidoriyə (vii. 159. 8 Keil) əsaslanaraq, Varro bir R ilə *naro* şəklində yazmışdır; etimologiya düzgündür.

³ Bax: vi. 42.

⁴ Bu bölmədəki etimologiyalar düzgündür, *fariolis* və *vaticinarininkilər* istisna olmaqla.

yox, həm də uşağın tələffüzünə oxşarlığına görə, *fariolus*¹ “kahin” və *fatuus* “öncədəngörmələr deyən” öz adlarını almışlar. Doğum ilahəsinin *fando* “danışmaq”la uşaqlar üçün həyat dövrlərini müəyyənləşdirməsi faktına əsasən *fatum* “tale” və *fatales* “tale yüklü” şeylər bu adları qazanmışlar. Həmin bu sözdən, kim ki asanlıqla *fantur* “danışır”, ona *facundi* “bəlağətli” deyilir və öncədəngörmə yolu ilə gələcəkdən *furi* “danışmaq”a öyrəşmiş olanlara *fatidici* “taleləri söyləyənlər” deyilir; buna oxşar olaraq deyilir ki, onlar *vaticinari*² “peyğəmbərlik edirlər”, çünki onlar bunu qəzəblənmiş ağılla edirlər, ancaq buna bir qədər sonra – biz şairlər haqqında danışıdığımız vaxt toxunulacaqdır³.

53. Buna əsasən pretorlara qanuni qüvvəyə malik müəyyən sözləri günah sayılmadan *fari* “danışmaq” icazəsi verilən *dies fasti*⁴ “doğru günlər, məhkəmə günləri”dir, bunları danışmaqın onlar üçün düzgün sayılmadığı və bu sözləri danışıqda cərimə ödəməli olduqları⁵ *nefasti* “yanlış günlər” də buradan gəlir. Buradan da o adlar gəlir ki, onlarla avqurlar göydəki işarələrin müşahidəsinə əsasən şəhər kənarındakı tarlaların mümkün sərhədini *effati* “elan etmişlər”, onlara *effata* “elan edilmiş” deyilir; buradan da müşahidə sahələrinin *effari*⁶ “elan ediləcəyi” deyilir; onlara birləşdirilən sərhədlər avqurlar tərəfindən *effantur* “elan edilir”.

¹ Dialekt formasıdır, ehtimal ki, falisk dialektinə məxsusdur, *haruspexlə* bağlı olan *hariolus* yerinə.

² Sanki *fati-* sözüdür; ancaq əslində, *vates* “aşırıq” və *canere* “mahını oxumaq” əsaslarındandır.

³ Bax: vii. 36.

⁴ *Fastus* və *nefastus*, *fas* və *nefas*dandır; ancaq *fas* və *nefas*ın *fari* kökündən olub-olmaması mübahisəlidir.

⁵ Bax: vi. 29-30.

⁶ *Effari* həm məlum, həm də məchul mənada işlənmişdir.

54. *Fana*¹ “ziyaretgahlar” ona görə belə adlanmışdır ki, baş rahiblər onları müqəddəsləşdirəndə onların sərhədləri haqqında *fati* “danışirlar”, bundan da *profanum* “ziyaretgahın qabağında olmaq”² gəlir ki, o, ziyaretgahın önündə olan və ona birləşənə aid edilir; buna əsasən qurban zamanı işlənən hər bir şey və xüsusilə Herkulesin onda bir vergisinə *profantum* “ziyaretgahın qabağına gətirilmiş, həsr olunmuş” deyilir, bu fakta görə o *fanatur* “müqəddəsləşdirilir”, beləliklə, o, qanunla ziyaretgahın mülkiyyətinə çevrilir. Buna *polluctum* “nəzir verilmiş” deyilir, bu ad *porricere* “qabağa qoymaq” sözündən formalaşmışdır³, çünki ticarət mallarından ilk məhsullar⁴ Herkulesin mehrabında onun qabağına qoyulursa, bu, *polluctum* “nəzir”dir, elə *profanatumun* deyildiyi kimi, sanki həmin şey ziyaretgahın mülkiyyətinə çevrilmişdir. Ona görə də *profanatum*⁵ “həsr olunmuş” hər şeydən keçmişdə ziyaretgahda istifadə olunurdu, hətta indi də hər il dövlətin adından Herkulesə düyə qurban edəndə, şəhər pretorunun verdiyindən istifadə edildiyi kimi.

55. Həmin *fari* “danışmaq” sözündən *faciə* və komediyalar kimi *fabulae* “pyeslər” öz adını almışlar. Bu sözə əsasən o şəxslər ki *fassi* “qəbul etmiş” və *confessi* “etiraf etmiş”lər, onlardan soruşulanı *fati* “danışmış”lar. Buradan *professi* “açıqca elan etmiş”, *fama* “söhbət, şayiə” və *famosi*

¹ *Fanum* (*profanus* sifəti buradandır) *fasdandır*, *faridən* deyil.

² *Profanus* həm də içəri girməyə icazə olmadığından, yaxud qəbulu rədd olunduğundan “ziyaretgahın qabağında” qalan şəxslər haqqında işlənmişdir; ona görə də müvafiq olaraq “təcrübəsiz” və ya “müqəddəs olmayan”dır.

³ Səhv etimologiya.

⁴ Hər hansı yeməli və ya içməli şey Hekulesə nəzir vermək üçün uyğun sayılırdı; bax: Sekst Pompey Fest, 253 a 17-21 M.

⁵ Yəni o qədər uzaq idi ki, allahın şərəfinə mehrabda yandırılırdı.

“haqqında çox danışılmış, məlum”¹ gəlir. Eyni sözdən *falli* “aldadılmış” əmələ gəlmişdir, lakin həm də *falsum* “səhv” və *fallacia* “aldatma” gəlir ki, onlar *fundo* “danışmaq”la birinin o birini səhv istiqamətə yönləndirməsinə və sonra da onun dediyinin tərsini etməsinə görə belə adlandırılmışdır. Ona görə də əgər kimsə öz fəaliyyəti ilə² *fallit* “aldadırsa”, bunda *fallacia* “aldatma” öz həqiqi mənasında deyil, keçid mənadadır, bizim *pes* “ayağ”ımız əsasında çarpayının və çuğundurun³ *pes* “ayağ”ı haqqında danışıldığı kimi. Bundan əlavə, *famigerabile* “haqqında danışmağa dəyər” və bu qayda ilə digər mürəkkəb sözlər gəlir, elə bunun kimi çoxlu düzəltmə söz də var ki, bunlara *Fatuus* “Öncədən görmələri danışma allahı” və *Fatuæ* “Kahin qadın” daxildir⁴.

56. *Loqui* “söhbət etmək” *locus* “yer” sözündəndir⁵. Çünki ilk dəfə danışdığı deyilən adamların hər biri adları və digər sözləri öz *locus* “yer”ində deməyi öyrənənmədən tələffüz edir, belə insan Xrissipin də dediyi kimi, *loqui* “danış”mır, onunku yalançı danışığıdır və ona görə də adamın yonulmuş büstü əsl adam olmadığı kimi, quzğunlar, qarğalar⁶ və uşaqlar danışmaq üçün ilk cəhdlərini etdikdə onların sözləri əsl sözlər deyil, çünki onlar danışmırlar⁷. Ona görə də o adam *loquitur* “danışır” ki, hər bir sözü şüurlu olaraq öz yerinə qoyur və sonra öz ruhunda olanı *loquendo* “danışiq”la ifadə edəndə, onu *prolocutus* “açıq deyir”.

¹ Əvvəlki sözlər hamısı *fariyə* aiddir; lakin *falli*, *falsum*, *fallacia* ayrıca bir qrup təşkil edir.

² Danışmaq yerinə.

³ Yəni çuğundur kökü.

⁴ Favn və nimfalar.

⁵ Səhvdir.

⁶ Quzğunlar və qarğalar romalıların əsas danışan quşları idi; bax: Makrobi, “Sat.”, ii. 4. 29-30.

⁷ Yəni anlayışları başqalarına ötürmür.

57. Buradan da kim ki Allahın mehrabından *loquuntur* “danışır”, sabin ziyarətgahlarında deyilir ki, onların *eloqui* “açıq deməsi” və *reloqui* “cavab verməsi” söylənilir. Buradan da həddindən artıq danışana *loquax* “söhbətçil” deyilir; buradan da faydalı danışana *eloquens* “bəlağətli” deyilir; buna əsasən adamlar danışmaq məqsədilə bir yerə yığışanda ona *colloquium* “yığıncaq” deyilir, bundan da qadınlar təsəlli məqsədilə kiminsə yanına gedəndə deyirlər ki, onlar *adlocutum* “onunla danışmağa” gedib; buna əsasən bizim danışmaq zamanı tələffüz etdiyimizə bəziləri tərəfindən *loquela* “danışmaq vahidi” deyilir. *Concinne*¹ “tutarlı” danışmaq, deyilənə görə, *concinere* “ahəngdar olmaq”dandır, çünki burada hisslər bir-biri ilə elə uzlaşır ki, onlar qarşılıqlı olaraq bir-biri ilə *concinun* “ahəngdar olur”.

58. *Pronuntiare*² “ictimaiyyətə bildirmək”, deyilənə görə, *pro* və *nuntiare* “əlan etmək”dəndir; *pro* sözü *ante* “əvvəl”lə eyni mənəni verir, *proludit* “əvvəlcədən oynayır”da olduğu kimi. Ona görə də aktyorların *pronuntiare* “ucadan danış”dıqları deyilir, çünki onlar şairlərin fikirlərini³ *proscenium* “səhnə”də *enuntiant* “bildirir”lər və onlar yeni bir pyesdə⁴ iştirak etdikdə həmin söz əsl hərfi mənada işlənir. *Nuntius* “qasid”ə gəldikdə o öz adını *novae res*⁵ “yeni şeylər”dən almışdır, bu da, ehtimal ki, yunan sözündən düzəlmişdir; bundan da müvafiq olaraq onların

¹ *Concinne* sözü *concinus* “səliqəli uyğunlaşdırılmış”dan düzəlmiş zərfdir, *concinere* “ahənglə oxumaq”la ön şəkildən başqa heç bir ortaq xüsusiyyəti yoxdur.

² *Nuntiare* və ondan yaranmış mürəkkəb sözlər *nuntius*dan düzəlmişdir.

³ Elə bil *pronuntiare* sözü *proscenium*un *prosu* və *enuntiare*nin *nuntiaresinin* birləşməsidir.

⁴ Əvvəl ifa olunmamış pyes kimi.

⁵ *Nuntius* sözü *novo-vent-ios*-dur, ancaq yunan dilindən alınma deyil; latın dilindəki *novus* və yunan dilindəki *νέος* sözləri ortaq kökdəndir.

*Neapolis*¹ “Yeni şəhər”inə qədim vaxtlardakı romalılar *Nova-polis* “Yeni şəhər” demişlər.

59. Buradan əlavə olaraq *extremum* “sonuncu” yerinə *novissimum* “ən yeni” daha geniş işlənməyə başlamışdır ki, xatırladığıma görə, həm Eli, həm də bəzi yaşlı adamlar bu sözün düzgün üstünlük formasının *nimum novum* olmasına əsasən bundan kənar gəzməmişlər, bunun mənşəyi məhz *vetustius* “daha köhnə” və *veterrinum* “ən köhnə” kimidir, ona görə də *novumdan novius* “daha yeni” və “sonuncu” mənalı *novissimum* formalarının düzəlməsi düzgündür. Beləliklə, eyni mənşədən *novitas* “yenilik”, *novicius* “naşı” və tarla ilə bağlı *novalis* “yenicə şumlanmış” sözləri düzəlmiş və Forumdakı binaların bir hissəsinə *sub Novis*² “Yeni dükənlər” deyilmişdir; baxmayaraq ki, artıq uzun müddətdir ki, o, bu adı daşıyır, artıq uzun müddətdir, köhnə küçəyə çevrilmiş *Nova Via* “Yeni küçə” kimi.

60. Buna əsasən *nominare*³ “adı ilə çağırmaq” da deyilə bilər, çünki *novae* “yeni” şeylərdən istifadə olunanda onlara *nomina* “adlar” verirlər ki, bununla onları *novissent* “taniya bil”sinlər. Buradan *nuncupare*⁴ “ictimaiyyət qarşısında and içmək” gəlir, çünki onda dövlət üçün *nova* “yeni” andlar içilir. Həmin *nuncupare* sözü *nominare* ilə eynidir, bu, qanunda aşkara çıxarılmışdır, burada pulun miqdarı *nuncupatae* “adı ilə miras qoyulmuşdur”, buna oxşar olaraq “Xor”da aşağıdakı kimidir⁵:

Aenea! — *Quis (is) est qui meum nomen nuncupat?*

Eney! – Məni adıyla çağıran kimdir.

¹ Neapol; *Nova-polis* latın dilinə yarım tərcümədir.

² *Tabernae Novae* Forumun şimal tərəfində olan dükənlərdir ki, e.ə. 210-cu ildəki yanğında yanmışları əvəz etmişdi; cənub tərəfdə yanğından xilas ola bilmiş dükənlər *Tabernae Veteres* adlanırdı.

³ *Nomen* və *nominare* sözləri *nouv*sdan ayrılır, eləcə də *novisse* “bilmək”dən.

⁴ *Nomen* və *capere* “götürmək” sözlərinin elementlərindən ibarətdir.

⁵ Ehtimal ki, “Proserpina” adlı pyesə aiddir, bax: vi. 94. Lakin adı, bəlkə də, ümitsiz dərəcədə korlanmışdır.

Və buna uyğun olaraq “Medeya”da¹:

Quis tu es, mulier, quae me insueto nuncupasti nomine?

Sən kimsən, qadın, məni qeyri-adi adla çağırırsan?

61. *Dico*² “deyirəm” yunan mənşəlidir, yunanlar ona *δεικνύω* “göstərirəm” deyirlər. Bundan sonra *dicare* “göstərirəm, həsr edirəm” gəlir, Enininin dediyi kimi³:

Dico VI hunc dicare (circum metulas).

Mən deyirəm ki, bu sirk altı kiçik dönüş nöqtəsi göstərir.

Bundan *indicare* “mühakimə etmək” gəlir, çünki onda *ius* “hüquq” *dicitur* “danışılır”, buradan da *udex* “hakim” gəlir, çünki o, belə etmək səlahiyyəti alandan sonra *ius dicat* “qərar danışır”, bundan *dedicat* “həsr edir” gəlir, ona görə ki, o, müəyyən sabit sözləri *dicendo* “demək”lə məsələni yekunlaşdırır, bunun üçün də allahın məbədi magistrant tərəfindən pontifdən sonra formullar *dicendo* “demək”lə *dedicatur* “həsr olunur”. Buradan *diceredən indicium* “məlumat” sözü gəlir; bundan da aşağıdakılar gəlir: müharibə *indicit* “əlan edir”, cənazəyə *indixit* “dəvət etmişdir”, günü *prodixit* “təxirə salmışdır”, qərar *addixit* “qəbul etmişdir”; buradan farsdakı *dictum* “kinayə” və *dictiosus* “hazırcavab şəxs” öz adını almışdır; bundan da ordugahdakı əsgərlərin əhatəsində başçıların *dicta* “qərarlar”, buradan da məktəbdəki *dictata* “imla çalışmaları”, buradan da insanların başçısı olan *dictator*⁴ “diktator” gəlir, çünki o, konsul tərəfindən *dici* “təyin olunmalıdır”; buradan da həmin qədim *addici nummo*⁵ “bir qəpik üçün kiminsə adına keçirmək”⁶ və

¹ Pakuvi; pyes Medeyanın oğullarından birinin şərəfinə adlandırılmışdır.

² Bu bölmədə izah olunmuş bütün sözlər bir-biri ilə bağlıdır; lakin *dicere* yunan dili ilə uyğundur, ondan düzəlməmişdir.

³ Inc. Frag. 39 Vahlen²; tənqidi qeydə bax.

⁴ Daha çox adamlara *dictat* “əmrilər ver”diyi üçün.

⁵ Mətdəki *numo* daha əvvəlki yazılışdır ki, orada samitlər heç vaxt qoşalaşmırdı.

⁶ Mirasın varisə saxta yolla satılmasına aid edilir.

diciscausa “qanuni forma xətrinə” və kiməsə *addictus* “bağlanmaq”¹ gəlir.

62. Əgər mən bildiyim bir şeyi onu bilməyən adama *dico* “deyirəm”sə, onun məlumatı olmayan şeyi ona *trado* “ötür”düyümdən, bundan *doceo*² “öyrədirməm” sözü düzəlmişdir, yaxud ona görə ki biz *docemus* “öyrədəndə” *dicimus* “deyirik”, yaxud da ona görə ki kimlər *docentur* “öyrədilir”sə, onlara *docentur* “öyrədilənə” doğru *inducuntur* “istiqləndirilir”. Onun necə *ducere* “rəhbərlik etməyi” bilməsi faktından *dux* “yol göstərən” və ya *ductor* “rəhbər” öz adını almışdır; buradan da *doctor* “müəllim” gəlir ki, o, *docet* “öyrətdikləri”nə *inducit* “rəhbərlik edir”. *Ducere* “rəhbərlik etmək”dən bir neçə hərfin dəyişməsi ilə *docere* “öyrətmək”, *disciplina*³ “təlimat”, *discere* “öyrənmək” sözləri gəlir. Eyni ilkin elementdən *documenta* “öyrədici nümunələr” gəlir ki, onların öyrətmə məqsədli modellər olduğu deyilir.

63. *Disputatio* “mübahisə” və *computatio* “hesablaşma” ümumi *putare* ideyasından gəlir ki, o da *purum* “təmizləmək” deməkdir; çünki qədimlər *putumu purum* mənasında işlədirdilər. Ona görə *putator* “budayan” deyilir ki, o, ağacları təmizləyir, ona görə də deyirlər ki, iş hesabı *putari* “ardıcılıqla düzülür”, onun da cəmi *pura* “tor”dur. Beləliklə, o mətn ki, onda sözlər səliqə ilə düzülmüşdür ki, çaşqınlığa səbəb ola bilməsin və mənaca şəffaf ola bilsin, deyirlər ki, o, problem və ya məsələni *disputare* “müzakirə edir”.

¹ Borcun və ya verilən zərərin məbləğini ödəyə bilməmiş və o, ödənişi həyata keçirə bilənə kimi şikayətinin himayəsinə verilmiş müttəhim haqqında deyilmişdir.

² *Docere* sözü *ducere* və həmçinin *ducere*dən tamamilə ayrıdır.

³ *Disciplina* geniş yayılmış fikrə görə, *discere* ilə əlaqələndirilmişdir, lakin əslində, *discipulus*dan düzəlmişdir ki, o da *dis+capere* “ayırmaq (yoxlamaq üçün)” sözündən gəlir.

64. Bizim *disserit*¹ sözüümüz əkin sahələrinə münasibətlə yanaşı, məcazi mənada da işlənir, çünki mətbəx bağbanı hər cür şeyləri öz bağ sahəsinə *disserit* “səpələyir”; ona görə də danışıq zamanı buna oxşar bir şeyi edən də *disertus* “qabiliyyətli”dir. *Sermo* “söhbət”, mənim fikrimcə, *series* “silsilə”dəndir ki, *serta* “paltar”lar da oradandır; və bundan əlavə paltarların *sartum* “yamalı” olması məqamında, çünki o, bir yerdə tutulur: çünki bir adam tək olanda *sermo* “söhbət” baş tuta bilməz, bu, ancaq onun nitqi başqası ilə birləşdikdə baş verə bilər. Ona görə də bizim düşmənlə *conserere manum* “vuruşmaq üçün birgə çalışdığımız” deyilir; qanuna görə, buna *manum*² *consertum* “əlini başına qoymaq” deyilir, buradan da biz onu tutanda *adserere manu in libertatem* “belə-belə azad olduğunu söyləmək” gəlir. Buna görə də avquqlar deyir:

Si mihi auctor es verbenam manu asserere, dicit(o) consortes.

Əgər sən müqəddəs budağı əlimə almağıma icazə verirənsə, onda mənim həmkarlarımin (*consortes*) adlarını de.

65. Bundan əlavə, *sors*³ “çox” da bundandır ki, ondan da *consortes* “həmkarlar” öz adlarını almışlar; buradan da *sortes* “bəxt” gəlir, çünki onlarda zaman ideyaları adamlar və əşyalarla birləşmişdir; buradan *sortilegi* “bəxt seçənlər, falçılar” , buna əsasən maraq doğuran pul *sors* “əsas” adlanır, çünki o, bir xərci digəri ilə birləşdirir⁴.

¹ Latın dilində etimologiyası fərqli olan iki müxtəlif *sero serere* feili var: *serere sevi satus* “əkmək, becərmək” və *serere serui sertus* “birləşmək, bir-birinə dolaşmaq”. Bu bölmədəki düzəltmə sözlərin hamısı ikinci feildəndir, *sarcionun* feili sifət forması olan *sartum* istisna olmaqla; o, hər ikisindən fərqlidir.

² Yiyəlik halın cəmi.

³ Bu sözlər *serereyə* aiddir, lakin Varronun *sors* sözünün mənası üçün verdiyi səbəb düzgün olmaya bilər.

⁴ Varroya görə, *sorsun* əsas mənası bir növ “birləşmək”dir: bax: v. 183.

66¹. *Legere* “seçmək və ya oxumaq”dır, çünki hərflər gözlərlə *leguntur* “seçilir”, ona görə də *legati*² “nümayəndələr” də buradan gəlir, çünki onlar göndərilmək üçün dövlət tərəfindən *leguntur* “seçilir”. Buna oxşar olaraq, *legere* “yığmaq”dan *leguli* “yığıcılar” gəlir ki, onlar zeytun və ya üzüm *legunt* “yığırlar”; buradan da müxtəlif növ *legumina*³ “paxla”lar gəlir; bundan əlavə, *leges* “qanunlar” da var ki, *lectae* “seçilir” və müşahidə edilmək üçün insanların qabağına gətirilir. Bundan *legitima* “qanuni şeylər”; və *collegae* “həmkarlar” gəlir ki, birlikdə *lecti* “seçilmişlər” və öz yerlərinə qoyulmuşlar, onlar *sublecti* “əvəzçi”dirlər; onlar *allecti* “əlavə olaraq seçilmişdir”dir və müxtəlif yerlərdən birinə *lecta* “yığılmış” əşyalar *collecta* “yığılmışdır”. *Legere* “yığılmaq”dan *ligna* “odun” da gəlir, çünki yıxılmış ağaclar tonqal üçün istifadə edilməkdən ötrü tarlada yığılır. Eyni mənəbdən – *legere* “yığmaq”dan *legio* “legion”, *diligens* “diqqətli” və *dilectus*⁴ “yığıncaq” gəlir.

67⁵. Səs oxşarlığına əsasən, o adama *murmurari* “mızıldanır” deyilir ki, danışığının yumşaqlığı⁶ onun bunu anlaşılmaq məqsədilə etdiyi yox, bunu etmək zamanı yaranan səsin nəticəsi kimi etdiyi görünür. Buna əsasən şairlər əlavə olaraq deyirlər:

¹ Bu bölmədə müzakirə olunmuş bütün sözlər “toplamaq, yığmaq, ayırmaq, seçmək, oxumaq” mənalı *legere* kökünün müxtəlif formalarındandır; *legumen* istisna olmaqla.

² Daha doğrusu, *legeredən* düzəlmiş *legare* “təyin etmək” sözünün feili sifət formasıdır.

³ Daha dəqiq olaraq, *legumina*, Varroya əsasən, yığılmalı (kələm kimi kəsilməkdənsə, yaxud buğda kimi biçilməkdənsə) olan müxtəlif növ meyvələrdir; lakin *legereyə* olan oxşarlıq yalnız təsadüf kimi görünür.

⁴ Daha yaxşı yazılış *delectus*dur.

⁵ Bu bölmədə müzakirə olunmuş sözlərin hamısı olmasa da, bir hissəsi təqlidi sözlərdəndir.

⁶ *Lëviter* “yüngülcə”.

Murmurantia litora.

Mızıldanan dəniz sahili.

Buna oxşar olaraq, *fremere* “kükrəmək”, *gemere* “inildəmək”, *clamare* “qışqırmaq”, *crepare* “cingildəmək” təsvir etdiyi sözün səsinin oxşarlığından yaranmışdır. Buradan həmin parça gəlir¹:

Arma sonant, fremor oritur.

Silahlar səslənir, kükrəmə qalxır.

Nihil me increpitando commoves.

Öz məzəmmətinlə sən məni həyəcana gətirmirsən –
də buradandır.

68. Bunlara yaxın olanlar *quiritare*² “fəryad etmək”, *iubilare* “şən halda çağırmaq”dır. Kim ki qışqırır və *Quirites*in onu müdafiə etməsi üçün yalvarır, deyirlər ki, o *quiritare* “fəryad edir”. *Quirites* öz adını *Curenses* “Kures adamları”ndan³ almışdır; onlar həmin yerdən kral Tati ilə birlikdə Roma dövlətindən pay almağa gəlmişlər. *Quiritare* şəhərlilərin sözü olduğu kimi, *iubilare* də kəndlilərin sözüdür; ona görə də onları təqlid etmək üçün *Aprissi*⁴ deyir:

Io bucco! – Quis me iubilat? –

Vicinus tuus antiquus.

–Ey, Yağlısifət! –Kimdir məni çağıran?

–Sənin çoxdankı qonşun.

Beləcə, *triumphare* “qələbə çalmaq” ona görə deyilir ki, əsgərlər generallarla birlikdə şəhərin içindən keçərək qayıdanda və general Kapitoliyə gedəndə “Oho, qələbə” deyə qışqırırdılar;

¹ Ancaq sözlər daktilik heksametrin bir hissəsi kimi görünür ki, bu halda o, *Arma sonant, oritur fremor* kimi oxunmalıdır.

² *Queri* “şikayət etmək” sözünün təkrar formasıdır və *Quirites*lə bağlı deyil.

³ Sabinlərin qədim paytaxt şəhəri olan *Cures*.

⁴ Ad pozulmuşdur, ancaq heç bir mümkün düzəliş təklif olunmamışdır.

bəlkə də, bu, Liberin yunan dilindəki soyadı olan¹ *θηρίαμβος*-dan düzəlmişdir².

69. *Spondere sponte* “kiminsə öz istəyi ilə”dən olub, *spondeo* “mən ciddi şəkildə söz verirəm” deməkdir: çünki bu, *voluntas* “şəxsi arzu”dan olanla eyni mənaya malikdir. Ona görə də Lusili Kretan qadını³ haqqında yazır ki, o, öz arzusu ilə onun evinə onunla yatmağa gələndə, o, öz *sponte* “istəyi” ilə tunikasını və digər paltarlarını atmağa yönəlib. Həmin *voluntas* “şəxsi arzu” Terensinin:

Sua sponte recte facere quam alieno metu.

Kiminsə öz istəyi ilə etməsi hüququ,

Yalnız başqalarının qorxusu ilə etməkdən

–deyəndə nəzərdə tutduğudur⁴.

Sponderenin də əsaslandığı həmin *spontedən despondent* “vəd edir”, *respondent* “qarşılığında vəd edir, cavab verir”, *desponsor* “vəd edən” və *sponsa* “vəd olunmuş gəlin” və buna oxşar olaraq eyni qaydada yarananlar gəlir. O adam ki *spondet* “ciddi şəkildə vəd edir”, o öz *sponte* “istəyi” ilə *spondeo* “vəd edirəm” deyir, kim ki *sponpondit* “vəd etmişdir”, o, *sponsor* “zamin”dir; kim ki *sponsus* “rəsmi vəd” vasitəsilə digər tərəflə eyni şeyə bağlanır, o, *consponsus* “həmszamin”dir.

¹ *Ac* əlavəni təqdim edir.

² Etrusk dili vasitəsilə yunan dilindən alınmışdır.

³ *Cretaea meretrix* idi, mənşəcə aid olduğu ölkəyə əsasən adlandırılmışdır. Varro bu sitatı sərbəst şəkildə vermişdir, ona görə də bu, Laxman tərəfindən vəznli şəkildə bərpa olunmuş, ilk iki söz Marks tərəfindən əlavə olunmuşdur:

Cretaea nuper, cum ad me cubitum venerat,

Sponte ipsa suapte adducta ut tunicam et cetera

Reiceret.

Bu Horatın, “Satiralar”, i. 5. 82-85-dəki Lusili prototipinə uyğun gələ bilsə də, vəzn bunu qadağan edir və bu məsələyə görə də A.Spengel *Lucilius* yerinə *Licinius* – komediyalar müəllifini təklif edir.

⁴ “Adelphoe”, 75.

70. Bu elə Nevinin *consponsi* dedikdə nəzərdə tutduğudur. Əgər pul¹ və ya qız evliliklə bağlı *spondebatur* “vəd olunmuş”dursa, onların hər ikisi – pul da, qız da *sponsa* “vəd olunmuş, söz verilmiş” adlanır; *sponsus* “nişan” zamanı razılığın² pozulması əleyhinə qarşılıqlı qorunma üçün istədikləri pula *sponsio* “sığorta girovu” deyilir; o kişiyə ki pul və ya qız *desponsa* “söz verilmiş”dir”, ona *sponsus* “nişanlı” demişlər; razılığın alındığı günə isə *sponsalis* “nişan günü” deyilib.

71. Kim ki öz qızını *sponderat* “vəd etmişdir”, deyirlər ki, o *despondisse* “onu verməyə söz vermişdir”, çünki o, onun *sponte* “istəyinin” qüvvəsi xaricinə çıxmışdır ki, bu da onun *voluntat* “arzu”sunun idarəsindəndir: ona görə ki hətta onu vermək istəməmişdisə də, yenə də vermişdir, çünki o, öz *sponsus* “rəsmi vəd”i ilə bağlanmışdır: belə deyildiyini görürsünüz, məsələn, komediyalarda:

Sponde(n) tuam gnatam filio uxorem meo?

Sən indi öz qızını mənim oğluma arvad olaraq vəd edirsən?

Həmin vaxtlar bu, pretorlar tərəfindən nizamnaməyə əlavə olaraq yaradılmış prinsip və sensorların ədalət naminə verdikləri qərar hesab olunurdu. Ona görə də deyilir ki, bir şəxs *despondisse animium* “öz ruhunu vəd etmiş, cəsarətsizləşmiş”dir, məhz ona *despondisse filiam* “qızını verməyə vəd etmiş” deyildiyi kimi, çünki onun *sponte* “istəyinin” qüvvəsi sona çatmışdır.

72. *Spondere* sözü *sua sponte dicere* “kiminsə öz istəyi ilə demək” əsasında deyildiyindən, onlar həmçinin xahişçinin arzusuna görə o biri tərəfin *spontem* “istəyi” *responderunt* “qarşılığında vəd etmiş”dirlərsə, buna *respondere* “cavab vermək” deyirdilər. Ona görə də kim ki xahiş olunana “yox”

¹ Cehiz kimi.

² Razılığı poza biləcək tərəfdən digər tərəfə dəymiş zərərinin cəzası kimi verilmiş.

deyir, o, *respondere* etmir, elə dərhal *spondeo* deməyən *spondere* etmədiyi kimi, əgər o, bunu zarafat xatirinə deyibsə, belə bir *sponsus* “vəd”in nəticəsi kimi ona qarşı qanuni tədbir də tətbiq edilə bilməz. Ona görə də o şəxsə¹ ki komediyada²:

Meministin te spondere mihi gnatam tuam?

Sən qızını mənə vəd etdiyini xatırlayırsan?

– deyirlər, onun *sponde* “istəyi” olmadan dediyi onun *sponsusu* əleyhinə yerinə yetirilə bilməz.

73. *Spes* “ümid” də, bəlkə, *sponde* “həvəs”dən düzəlmişdir³, çünki bir şəxs sonradan arzusunun həyata keçdiyini düşünəndə *sperat* “ümid edir”; arzulamadığının həyata keçdiyini düşünəndə isə ümid etmir, qorxur. Ona görə də Plavtın “Astraba”sında da danışanlar bunlardır:

Nunc sequere adseque, Polybadisce, meam spem cupio consequi. –

Sequor hercle (e)quidem, nam libenter mea(m)

sperata(m) consequor

İndi yaxından izlə⁴, Polibadisk, mən öz ümidimə çatmağı arzu edirəm.

Göylər mən bunu mütləq edəcəyəm.

Mən arzuladığım qadına çatdığımıza görə çox şadam;

çünki onlar *sponde* “müvəffəqiyyət hissi” olmadan danışırlar, əslində, nə danışan gənclər, ümid edir, nə də ümid edilən⁵ qız var.

74. Nə *sponsor*, *praes* və *vas* eyni şeydir, nə də bu terminlərin düzəldiyi məsələlər eynidir; ancaq onlar oxşar

¹ Sitatdan sonra *cum eo* şəklində qısaldılmış tabe olan adlıq hal.

² Lakin məzmun bunun faciədənsə komediyadan gəldiyini göstərdiyindən, mən L.Spigelin əlyazmadakı *tragoediam comoedia* kimi düzəltməsinə qəbul etdim.

³ Səhvdir.

⁴ *Adseque* aktiv əmr formasıdır.

⁵ *Sperata* cavan oğlanın məhəbbət obyektini üçün müntəzəm olaraq işlənən termin.

vəziyyətlərdən¹ yararır. Ona görə də *praes* magistrat tərəfindən dövlətə *praestat* “zəmanət verməyi” xahiş edilən adamdır; buna əsasən həm də o cavab verəndə deyir: “Mən sənə *praesinəm*”. Başqası üçün öhdəçilik vəd edən adam *vas* “zəmin”dir. Belə bir adət var idi ki, məhkəmə zamanı bir tərəf öhdəsinə düşənləri yerinə yetirməyə qadir hesab olunmayanda, o, özünə başqa bir zəmin tapmalıdır; buna əsasən onlar sonradan daşınmaz əmlaklarını satmalı olanlara qarşı qanunla təminatla başlamışlar ki, onlar özlərini zəmin kimi irəli sürməsinlər. Buna əsasən də onlar mülkləri köçürmə ilə bağlı qanuna belə bir şərt əlavə etməyə başladılar ki,

Vadem ne poscerent nec dabitur.

“Nə onlar zəmin tələb etməlidirlər, nə də onlara zəmin veriləcək”.

75². *Canere*³ “mahni oxumaq”, o nəyəsə *accanit* “mahni oxuyur” və *succanit* “ikinci hissəni oxuyur”, *canto* “mən oxuyuram” və *cantatio* “mahni” kimi, *Camena*⁴ “Muza”dır, M yerinə N işlənmişdir. Adamın bir dəfə oxuması faktına əsasən o *canit*; əgər daha tez-tez oxuyursa, o *cantat*. Buradan da *cantitat* “təkrar-təkrar oxuyur” və buna oxşar olaraq digər sözlər gəlir; *canere* “mahni oxumaq, çalmaq” olmadan nə *tubicines* “tubaçılar”, nə *liticines* “kornetçilər”, nə *cornicines* “ruporçalanlar”⁵, *tubicines* “boruçalanlar” bu adları alardılar:

¹ Varro aydın olaraq deyir ki, *sponsor* bir fərd və ya fərdlərə qarşı öhdəliyi öz üzərinə götürən şəxsdir; *praes* isə öz adına, dövlətə qarşı öhdəliyi götürəndir; *vas* başqa bir şəxsin dövlətə qarşı öhdəliyinə təminat verəndir.

² Bu bölmədə izah olunmuş sözlər bir-birinə aiddir, ayrıca duran *Camena* istisna olmaqla.

³ Ya “mahni oxumaq”, ya da “musiqi alətində ifa etmək”.

⁴ Adətən cəmdə işlənir; İtaliyanın bulaqlar və sular ilahəsi, adətən yunan Muzaları ilə eyniləşdirilir.

⁵ Mətndəki əlavə *ominum horum* vasitəsilə təqdim olunmuşdur; həmçinin tənqidi qeydə bax.

çünkü xüsusi bir alətdə¹ *canere* “çalmaq” bunların hamısına məxsusdur. *Bucinator* “trampetçi” də səsin oxşarlığına və *cantus* “çalmağ”a görə bu adı almışdır.

76². *Oro* “yalvarıram” *os* “ağız” sözünə əsasən bu adı almışdır, *perorat* “nitqini qurtarır” və *exorat* “dilanməklə yığır”, *oratio* “nitq” və *orator* “natiq” və *osculum* “öpüş” də belədir. Eyni sözdən *omen* “ələmət” və *ornamentum* “naxış” sözləri gəlir, çünki əvvəlki ilk dəfə olaraq *os* “ağız”la deyilir, bu, *osmen* adlanır; sonuncu indi ümumi naxış ideyası ilə təkdə geniş yayılmışdır, ancaq əvvəllər ifaçı aktyorların çoxu onu cəmdə³ işlətmişlər. Buradan avqurlar arasındakı bəzi şəxslər haqqında *oscines*⁴ “oxuyan quşlar” deyilir ki, *os* “ağız” vasitəsilə onların öncəgörmələri bildirilir.

VII. 77. Fəaliyyətin üçüncü mərhələsində⁵, deyilənə görə, nəyi isə *faciunt* “düzəldir”lər: buradan *agere* “hərəkət etmək”, *facere* “düzəltmək” və *gerere* “daşımaq və ya davam etmək” arasındakı oxşarlıq hesabına, bunların bir şey olduğunu⁶ düşünənlər müəyyən səhv edirlər. Çünki adam nəyisə *facere* etsə də, onu *agere* edə bilmir, məsələn, şair pyes *facit* “düzəldir”, ancaq onu ifa etmir, digər tərəfdən, aktyor bunu *agits* “ifa edir”, ancaq düzəltmir, deməli, pyes şair tərəfindən *fit* “düzəldilir”, ancaq ifa edilmir, aktyor tərəfindən isə *agitur* “ifa edilir”, ancaq düzəldilmir. Digər tərəfdən, ümumi olaraq o vaxt ona işləri *gerere* “davam etdirir” deyilir ki, onda o nə *facit* “düzəldir”, nə

¹ *Quodam* sözü *canere* ilə işlənmiş çıxışlıq haldır.

² *Omen, ornamentum, oscines* istisna olmaqla, bu sözlər *os*-dandır.

³ Bunu baş və üz (*os*) üçün bəzəklərə aid edən səhnə şairlərində yalnız cəmdə müşahidə olunur; *ordo* sözü *ordinis*-dən gələn *ornare* “bəzəmək” sözündən düzəlmişdir.

⁴ *Ops* ön şəkilçisi +*can-* “mahını oxumaq”; müq et: *o(p)s-tendere* “göstərmək”.

⁵ Müq. et: vi. 41-42.

⁶ Tərcümədə fərqi olduğu kimi vermək, demək olar ki, mümkün deyil, lakin məndəki nümunələrlə verilən sübut çox yaxşıdır.

də *agit* “ifa edir”, ancaq *gerit* “davam etdirir”, bu da yükləri *gerunts* “daşıyan”lardan keçən mənanı dəstəkləyir, çünki onlar onlara kömək edir.

78. Hərfi mənada *facere* “düzəltmək” sözü *facies*¹ “xarici görünüş”dəndir: kimin ki əşyanı *facere* “düzəltdiyi” deyilir, o *facit* “düzəlt”diyi əşyaya *facies* “xarici görünüş” verir. *Fictor* “forma verən”, *Fingo* “Biçimləndirirəm” deyəndə, obyektə *figura* “biçim verir” və o, *Formo* “Formalaşdırıram” deyəndə ona *forma* “forma” verir, ona görə də o, *Facio* “Düzəldirəm” deyəndə, ona *facies* “xarici görünüş” verir; bu xarici görünüşlə fərq yaranır ki, bir şey geyim, başqasının yemək və buna oxşar olaraq dülgərlər, forma verənlər və başqa işçilər tərəfindən düzəldilən müxtəlif əşyalar olduğu deyilə bilsin. Kim ki məişətə xidmət edir, kimin ki işi konkret formaya malik olmur ki, bizim təbii hissələrimizin müşahidəsi altına girsin, bu, onun *agitatus* “fəaliyyət hərəkəti”ndəndir, mən artıq dediyim ki², bu, nəyisə *facere* “düzəltmək”dən çox, *agere* “hərəkət etmək” kimi düşünülür; ancaq ümumi təcrübədə bu sözləri diqqətli işlənməkdənsə, heç bir fərq olmadan işləndiyindən biz onları keçid mənalarda işlədirik; çünki kim ki nəyisə *dicit* “deyir”, biz onun haqqında deyirik ki, o, sözləri *facere* “düzəldir” və kim ki nəyisə *agit* “ifa edir”, deyirik ki, o, nəyisə ifa etməkdə *inficiens* “müvəffəqiyyətsizliyə uğramır”.

79. Və kim ki *faculam*³ “məşəl” yandırır, deyirik ki, o, işıq *facere* “düzəldir”⁴. *Lucere* “ışıq saçmaq”, *luere*⁵ “itirmək”dəndir, çünki gecənin kölgələrinin *dissolvuntur*⁶ “bir-birindən ayrılması” da işıqdandır; *lux* “ışıq” sözündən *Noctiluca* “Gecəyə işıq saçan” gəlir, çünki bu ibadət gün işığının itməsi

¹ *Facies* sözü *faceredəndir*.

² vi. 41-42.

³ Səhv etimologiyadır.

⁴ Bu cümlə düzgün bərpa olunmuşdur, əvvəlki bölməyə uyğun gəlir.

⁵ Səhvdir.

⁶ *Dis-so-luuntur* kimi, bu da əslində, onun mənşəyidir.

hesabına təşkil olunmuşdur. *Acquirere*¹ “qazanmaq” *ad* “əlavə olaraq” və *quarere* “axtarmaq”dır; *quarere* özü isə *quae res* “hansı əşya”nın geri alınmasına diqqət yetirilməsidir; *quaereredən quaestio* “sual” sözü gəlir; bundan əlavə, *quaestor* “müstəntiq, xəzinədar”² da buradandır.

80. *Video*³ “görürəm” *visus* “görmə qabiliyyəti”ndəndir, o isə *vis* “güc”dən düzəlmişdir; çünki beş duyğunun ən böyüyü gözlərdədir. Duyğuların bir qismi bir müddət bir mil* aralıdakı heç nəyi hiss edə bilmədiyi halda, gözlərdəki duyğuların gücü hətta ulduzlara çatır. Buradan⁴:

Visenda vigilant, vigiliū invident.

Onlar görünməli olan şeyi axtarırlar, ancaq oyaq qalmağa nifrət edirlər⁵.

Həmçinin Aksinin⁶ bu misrası:

*Cum illud o(c)uli(s) violavit (is), qui invidit
invidendum.*

O nə vaxt ki öz gözləri ilə qaydanı pozur,
Görünməməli olana⁷ baxır¹.

¹ Bu cümlə yerində deyil, ancaq onun əsl yeri müəyyənləşdirilə bilməz; bax: v. 81.

² *Quaererenin* özü istisna olmaqla düzgün etimologiyalardır.

³ *Video* sözü *vis* və *vigilumdan* ayrı tutulmalıdır.

* 1,6 km

⁴ Naməlum bir pyesin bir sətrinin parçası, həmin pyesdə adamlar əlamətlər üçün gecə səmasına baxırlar.

⁵ *Invidere* “nifrətlə baxmaq”, əslində, buradakı kimi vasitəsiz tamamlılıqla işlənmişdir; bax: Siseron, “*Tusculanae Quaestiones*”, iii. 9. 20.

⁶ Doğru şəkildə bərpa olunmuşsa, katalektik yambik tetrametrdir, səhvən nifmalarla birlikdə çimən Artemidanı tutmuş Akteona aid edilir.

⁷ 5-ci qeydə bax.

Bundan sonra onlar qızı *vitiavit* “korlamaq” yerinə ona *violavit* “zülm etdi” deyirdilər və buna oxşar olaraq, eyni təvazökarlıqla kişi qadınla *concubuit* “uzandı” yerinə, onunla *fuit* “oldu” deyirlər.

81. *Cerno*² eyni mənaya malikdir; ona görə Enni³ bunu *video* yerinə işlədir:

Lumen – iubarne? – in caelo cerno.

Mən göydə işıq görürəm – sübh ola bilər?

Kassi⁴ deyir:

Sensumque inesse et motum in membris cerno.

Mən görürəm ki, onun bədən üzvlərində sakit və hərəkətli hiss var.

Cerno “görürəm”, deyilənə görə, *cereodandır*, o da *creo* “yaradıram”dır, o, bu fakta əsaslanır ki, nə işə yaradılarda o, sonda görünür. Bundan da ayrılmış saçın sərhəd xətləri⁵ gəlir, çünki görünən sərhəd xətti öz adını *discrimen* “ayırılma”dan almışdır, *cernito* “qoy o qərar versin”⁶ də var ki, bu da iradəyə əsaslanır, yəni bu, sənin varis olduğunu onlara göstərməkdir, ona görə də onlar *cretio* “qərar”la buyurlar ki, varis şahidlər gətirsin. Medeyanın dediyi də bundandır⁷:

*Ter sub armis malim vitam cernere,
Quam semel modo parere.*

¹ Əvvəlki sözdən fərqli olaraq *in-* inkar prefiksi ilə işlənmiş *invidendum*; müq. et: *infectum* həm “ləkələnmiş”, həm də “edilməmiş” mənası bildirir.

² Hərfi mənada “ayrı”; buradan “fərqləndirmək, görmək” və həmçinin “fərq qoymaq, qərar vermək”. *Cernonun* *creo* ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

³ “Ayaks”dan; bax: vi. 6 və vii. 76.

⁴ Kassinin “Lukretsiya” pyesinə uyğun gəlir; bax: vi. 7 və vii. 72.

⁵ Xarisi, i. 104. 20 Keil-ə əsaslanaraq, təkdə olan *Capillus* Varro tərəfindən toplu kimi işlənmişdir.

⁶ Bax: Qay, “Institutes”, ii. 74.

⁷ Enni, “Medea”; Evripid, “Medea”, 250-251-dən tərcümə olunmuşdur.

Mən döyüş meydanında həyatım və ölümüm barədə üç dəfə qərar verərdim,
Bircə dəfə də olsa uşaq doğmaqdana.

Çünki onlar həmin vaxt həyat barədə *decernunt* “qərar verəndə”, bir çox şəxslərin həyatlarının sonu görünür.

82. *Spectare* “görmək” qədim *specere* sözünə əsasən deyilir, bunu faktiki olaraq Enni də işlətməmişdir¹:

(Q)uos Epulo postquam spexit,

Epulo onları gördükdən sonra,

və ona görə ki onun himayəyə götürülməsində *spectio* “qayğı göstərmək vəzifəsi olan” və olmayanlar arasında ayrılıq var və avqurluğun qəbul olunması zamanı indi də avqurlar quşa *specere* “baxmaq” deyirlər. Ümumi təcrübədə hətta indi də ön şəkilçilərlə düzəlmiş mürəkkəb sözlər saxlanılır, məsələn, *aspicio* “baxıram”, *conspicio* “müşahidə edirəm”, *respicio* “geriyə baxıram”, *suspicio* “yuxarı baxıram”, *despicio* “aşağı baxıram” və bunlara oxşar başqaları; bu qrupa həm də *expecto* “axtarıram, gözləyirəm” daxildir ki, mən *specture* “görməyi” arzu edirəm deməkdir. Bundan *speculor* “baxıram” gəlir; bundan *speculum* “güzgü” gəlir, çünki bunda biz öz təsvirimizi *specimus* “görürük”. *Specula* “çölə baxmaq” deyilir, çünki ondan biz *prospicimus* “çölə baxırıq”. *Speculator* “kəşfiyyatçı” belə adlanır, çünki biz onu irəli göndəririk ki, bizim arzu etdiyimizə *respiciat* “diqqətlə baxa bilsin”. Buradan da o alət ki, onun vasitəsilə onlarla *specimus* “gördüyümüz” gözlərimizə müqəddəs yağ çəkirik, ona *specillum* “göz malası” deyilir.

83. *Aures* “qulaqlar”dan, görünür, *audio* “əşidirəm” və *ausculto* “qulaq asıram, diqqətlə dinləyirəm” gəlir; *ares*

¹ “Annales”; Sekst Pompey Fest (330 b 32 M.) tərəfindən daha yaxşı formada verilmişdir: *Quos ubi rex (Epulo) spexit de cotibus (= cautibus) celsis*. Epulo isteriyalıların kralı olmuş, e.ə. 178-177-ci illərdə romalılara qarşı vuruşmuşdur; bax: Livi, xli. 1, 4, 11.

“qulaqlar” *aveo*¹ “həvəsliyəm”dəndir, çünki bununla biz öyrənməyə daha həvəsliyə ki, Enni də, görünür, “Aleksandr” əsərində

Iam dudum ab ludis animus atque aures avent,

Avide expectantes nuntium.

Uzun müddət mənim ruhum və qulaqlarım həvəsli idi,

Həvəslə oyunlardan bir xəbər gözləyir,

– deyəndə bunu sözün kökü kimi göstərmək arzusunda olmuşdur.

Teatrların dolması qulaqların bu həvəsi hesabına baş verir. *Audire* “eşitmək”dən həmçinin *auscultare* “qulaq asmaq, diqqətlə dinləmək” düzəlmişdir, çünki eşitdiklərinə tabe olanlara *auscultare* deyirlər; buradan da şairin dediyi gəlir:

Audio, (h)aut ausculto.

Mən eşidirəm, ancaq qulaq asmıram.

Bir hərfin dəyişməsi ilə *odor*² və ya *olor* “qoxu” sözü əmələ gəlir; buradan da *olet* “ətir saçır”, *odorari* “qoxuya əsasən tapmaq”, *odoratus* “ətirlənmiş” və *odora* “xoş ətirli” şey və buna oxşar digər sözlər gəlir.

84³. Ağızla *edo* “yeyirəm”, *sorbeo* “uduram”, *bibo* “içirəm”, *poto* “içirəm”. *Edo* yunan dilindəki *ἔδω* “yeyirəm”dəndir; bundan *esculentum* “yeməli”, *esca* “qida” və *edulia* “yeməli şeylər” sözləri gəlir və yunan dilində *γεύεται*

¹ *Auris, audio, ausculto* nəticədə bir-biri ilə bağlıdır, ancaq *aveo* ilə əlaqələndirilməli deyil.

² Bu, *au-nun o*-ya çevrilməsi ilədir, elə bil *odorun* mənşəyi *audordur*; geniş yayılmış *d* samitindən *l* samitinə çevrilmə ilə əmələ gəlmiş *olor* latın ədəbiyyatında başqa bir yerdə qeydə alınmamışdır, lakin qlossalarda müşahidə olunur və roman dillərində saxlanmışdır. Bu sözlər bir-biri ilə bağlıdır, ancaq *audio* ilə birlikdə qruplaşdırılmamalıdır.

³ Etimoloji əlaqələndirmələr düzgündür (*puteus* istisna olmaqla; bax: v. 25 qeyd 4), lakin latın sözləri yunan dilindəki ilə uyğundur, ondan düzəlməmişdir.

“dadına baxır” olduğundan, latın dilində də *gustat*dir. *Sorbere* “udmaq” və buna oxşar olaraq *bibere* “içmək” sözləri səslənməyə əsaslanır¹, su haqqında *fervere* “qaynamaq” sözü hərəkətə oxşar səsdən yarandığı kimi. *Potio* “içmək” də eyni dildən gəlir, *πότιον* “içmək” sözüdür, oradan da *poculum* “fincan”, *potatio* “sərxoşluq”, *reposita* “sabahın içkisi” deyilir. Eyni sözdən *puteus* “quyu” sözü gəlir, çünki qədim yunan sözü buna oxşar idi, indiki kimi *φρέαρ* deyildi.

85. *Manus* “əl” sözündən *manupretium* “əməkhaqqı” gəlir; *manicipum* “əmlaka malik olmaq”dır, çünki o, *manu* “ələ” *capitur* “götürülür”; *manipulus* “manipula”dır*, çünki o, bir neçə *manus* “əli” birləşdirir; *manipularis* “manipula əsgəri”, *manica* “paltarın qolu”dur. *Manubrium* “qulp” deməkdir, çünki o, *manus* “əl” ilə tutulur. *Mantelium* “dəsmal” deməkdir, çünki onunla *manus* “əllər” *terguntur* “silinir”. ...²

IX. 86. İndi mən birinci növbədə “Sensorların qeydləri”ndən³ bəzi parçalar verəcəyəm:

Ubi noctu in templum censor auspicaverit atque de caelo nuntium erit, praeconi sic imperato ut viros vocet: “Quod bonum fortunatum felix salutareque siet populo Romano Quiritibus reique publicae populi Romani Quiritium mihique collegaeque meo, fidei magistratuique nostro: omnes Quirites pedites armatos, privatosque, curatores omnium tribuum, si quis pro se sive pro altero rationem dari volet, voca inlicium huc ad me.

Sensor əlamətləri qəbul etmək üçün gecə ilə müqəddəs hücrəyə girəndə və göydən xəbər gələndə, o, carçıya əmr edəcək

¹ Bunlar təqlidi sözlər deyil.

* Piyadalardan ibarət ağır silahlı böyük.

² Buradakı boşluq ciddidir: mövzu bir-birdən birə dəyişir və bir çox müvafiq məsələlər buraxılır, məsələn, ayaq hərəkətləri və *agere*, *facere*, *gerere* arasındakı fərqlər barədə bəzi sonrakı müzakirələr, bax: § 77.

³ Siyahıyaalmanın təşkilində *lustrationun* hazırlanması.

ki, adamları çağırırsın: “Qoy bu Roma xalqı – kviritlər və romalıların – kviritlərin hökuməti, mən və mənim həmkarlarım, bizim düzlüyümüz və idarəmiz üçün yaxşı, uğurlu, xoşbəxt və faydalı olsun: əgər kimsə özü üçün və ya başqası üçün verilmiş hesablaşmanı¹ arzulayırsa, bütün silahlı vətəndaş əsgərlər və bütün tayfaların sözcüləri olan xüsusi vətəndaşları mənim *inlicium*² “dəvət”imlə buraya çağırın.

87. *Praeco in templo primum vocat, postea de moeris item vocat. Ubi lucet, censor(es) scribae magistratus murra unguentisque unguentur. Ubi praetores tribunique plebei quique inlicium vocati sunt venerunt, censores inter se sortiuntur, uter lustrum faciat. Ubi templum factum est, post tum conventionem habet qui lustrum conditurus est.*

Carçı əvvəlcə onları müqəddəs məntəqədə çağırır, sonra eyni qayda ilə onları divarlardan çağırır. Sübh açılanda, sensorlar, katiblər və magistratlar sarı saqqız və məlhəmlərlə yağlanırlar. Pretorlar, xalq tribunları və dəvət görüşünə çağırılmışlar gələndə, sensorlar öz aralarında püşk atırlar ki, aralarından hansının təmizlənmə mərasimini idarə edəcəyi bilinsin. Müqəddəs məntəqə³ müəyyənləşir, ondan sonra təmizlənməni ifa etməli olan şəxs yığınağı idarə edir.

88. “Konsulluq şərhləri”ndə aşağıdakı qeydi tapdım:

Qui exercitum imperaturus erit, accenso dicito: “C. Calpurni, voca inlicium omnes Quirites huc ad me.” Accensus dicit sic: “Omnes Quirites, inlicium vos ite huc ad iudices.” “C. Calpurni,” cos. dicit, “voca ad conventionem omnes Quirites huc ad me.” Accensus dicit sic: “Omnes Quirites, ite ad conventionem huc ad iudices.” Dein consul eloquitur ad exercitum: “Impero qua convenit ad comitia centuriata.”

¹ Yəni sensorun qiymətləndirilməsinə qarşı etiraz edir.

² Xüsusi çağırılmış iclas üçün edilən dəvətə verilən rəsmi ad; bax: § 93-§ 94. *Vocare* ilə birlikdə *inlicium* daxili obyektidir.

³ Bu, Kampus Martiusdakı başqa bir *templum*dur.

Kim ki vətəndaş ordusunu çağırmağa qərar verib, o öz köməkçisinə deyir, “Qay Kalpurni¹, bütün vətəndaşları *inlicium* “dövət”lə yanına çağır. Köməkçi belə danışır: “Bütün vətəndaşlar hakimlərə yaxın gəlin², dövət görüşünə”. “Qay Kalpurni”, – deyir konsul, “bütün vətəndaşları yanına – yığıncağa çağır”. Köməkçi belə danışır: “Bütün vətəndaşlar, hakimlərə yaxın gəlin, yığıncağa”. Sonra konsul orduya bəyan edir: “Mən sizə əmr edirəm ki, senturionlar* yığıncağına tərəf düz yolla gedəsiniz³”.

89. Nə üçün sonuncu *accensus* “köməkçi” ilə danışır, əvvəlki də carçı ilə danışır, bunun səbəbi belədir: bəzi işlərdə *accensus*⁴ “köməkçi” də elə carçı kimi *acciebat* “çağırış etmişdir”, *accensus* da öz adını bundan alıb. *Accensusun ciere* “car çəkməyə” öyrəşmiş olması “Beotiya”da⁵ – bəzilərinin Plavtın, digərlərinin isə Akvilinin əsəri olduğunu söylədiyi komediyada bu sətirdə göstərilib:

Ubi primum accensus clamarat meridiem.

Elə ki yavər onu çağırırdı günorta saati idi.

Koskoni də öz “Mülki cinayətlər” əsərində qeyd edir ki, pretorun öz *accensusuna* belə bir əmr vermək vərdişi vardı ki,

¹ Növ adı kimi işlənmiş və ya bəzi xüsusi halların qeyd olunmasından alınmışdır.

² Konsullara verilən qədim ad; bax: Livi, iii. 55. 11.

* Yüz nəfərdən ibarət dəstəyə başçılıq edən Roma zabiti.

³ İlk dövrədən, Roma xalqının əsas müzakirəçi və qanunverici məclisi.

⁴ Daha düzgün olaraq, *ac-censere* “onunla hesablaşmaq” feilinin passiv feili sifət forması, buradan kiminsə başqası üçün təyin olunması gəlir; *acciere* ilə əlaqəsi yoxdur.

⁵ Gelli, iii. 3. 4 deyir ki, Varro üsluba əsaslanaraq bu parçanı Plavtın “Boeotia”sına aid etmişdir, halbuki bu, Akvilinin əsəri kimi tanınır.

üçüncü saat olduğunu düşündüyü zaman, üçüncü saat olduğunu car çəksin, günorta və doqquzuncu saatda¹ da eynən belə etsin.

90. Kiminsə bir qayda olaraq yalnız konsullar və sensorların deyil, həm də kvestorların* hüzuruna yığıncağa çağıra biləcəyi o yerə gəlsinlər deyər insanları *inclere* “şirnikdirmək”² məqsədilə divarların ətrafına göndərilməsi qədim “İddianamə haqqında şərhlər” tərəfindən göstərilib ki, bunu da Maninin oğlu Mani Sergi³ Troqusa qarşı sübut gətirərək onu böyük cinayətdə günahlandırmışdır; burada aşağıdakılar var:

91. *Auspicio o(pe)ram des et in templo auspices, tum aut ad praetorem aut ad consulem mittas auspicium petitum; comi(ti)atum praetor (r)eum vocet ad te, et eum de muris vocet praeco; id imperare (o)portet. Corni-c(in)em ad privati ianuam et in Arcem mittas, ubi canat. Collegam roges ut comitia edicat de rostris et argentarii tabe(r)nas occludant. Patres censeant exquaeras et adesse iubeas; magistratus censea(n)t ex(qua)era(s), consoles praetores tribunosque plebis collegasque (t)uos, et in templo adesse iubeas omnes; accummittas, contionem a(d)voces.*

Sən⁴ öz diqqətini əlamətlərə verəcək və əlamətləri müqəddəs məntəqəyə aparacaqsan; sonra sən gözlənilən xoş

¹ Əgər o, günü bərabər şəkildə bölmək istəyirdisə, bu, üçüncü və doqquzuncu saatların sonu (başlanğıcı yox) deməkdir.

* Kvestor – qədim Romada dövlət xadimi. Müxtəlif dövrlərdə müxtəlif səlahiyyətlərə sahib olmuşdur. Roma Respublikası dövründə seçkili vəzifə olun, siyasi vəzifələrin ən aşağı mərhələsi hesab olunmuşdur.

² *Inclitium* mənşəyi, görünür, Varronun da dediyi kimi, carçının adamları iclasa gəlmək üçün “şirnikləndir”məsi faktındandır.

³ Sergi, onun şərhləri və Troqa qarşı məsələ bu bölmə və § 92 istisna olmaqla tamamilə naməlumdur; ancaq pretorların adının çəkilməsi bu hadisəni e.ə. 242-ci ildən sonraya aid edir, pretorların sayının birdən ikiyə artırılması vaxtında.

⁴ Bu sənəd Sergiyə kvestor kimi müraciət edir.

öncəgörməni praetor və ya konsula göndərəcəksən. Praetor müttəhimi yığıncaqda sənin qarşına çıxmağa çağıracaq və carçı ona divarlardan car çəkəcək: bu əmri vermək düzgündür. Şeypur çalanı sən xüsusi şəxsin fərdi girişinə və qalaya¹ göndərəcəksən ki, orada işarə səsəlməlidir. Sən həmkarından xahiş edəcəksən ki, natiqin kürsüsündən yığıncağı elan etsin və bankirlər öz dükanlarını bağlasınlar.² Sən istəyəcəksən ki, senatorlar öz fikirlərini ifadə etsinlər və onları iştiraka dəvət edəcəksən; sən istəyəcəksən ki, magistratlar öz fikirlərini ifadə etsinlər, konsullar, praetorlar, xalq tribunları, həmkarların və sən onların hamısını məbəddə iştiraka dəvət edəcəksən və sən xahişini göndərməklə, yığıncağı çağıracaqsan.

92. Elə həmin “İttihamnamə haqqında şərhlər”də sonda bunun xülasə edən belə bir fərman yazılıb:

92. *Item quod attingat qui de censoribus classicum ad comitia centuriata redemptum habent, uti curent eo die quo die comitia erunt, in Arce classicus canat circumque muros et ante privati huiusce T. Quinti Trogi scelerosi ostium canat, et ut in Campo cum primo luci adsiet.*

Buna oxşar olaraq senturionlar məclisində çağırış verən trubaçalanlar üçün sensorlardan razılıq alan şəxslərə aid olan budur, onlar bunu həmin gün görəcəklər ki, yığıncaq keçiriləcək, trubaçalan trubanı Qalada və ətraf divarlarda səsəndirəcək və bunu həmin məlum Tit Kvint Troqun binaya girişindən əvvəl səsəndirəcək, o isə sübh vaxtı³ Campus Martiusda olacaq.

93. Divarların ətrafına göndərilmə və yığıncağı çağırma arasında müəyyən zaman fərqi yaranır, bu, o şeylərdən aydın olur ki, onları etmək indi *inlicium* “dəvət” kimi yazılır; ancaq

¹ Kapitolinin şimal zirvəsi.

² Forumun hər iki tərəfindki bu dükanlar (bax: § 59 və qeyd) Troqun məhkəməsi zamanı bağlanmalı idi.

³ Latin dilinin ilkin dövrlərində *lux* adətən kişi cinsində idi, Plavt, “Aulularia”, 748, “Cistellaria”, 525, “Captivi”, 1008; Terensi, “Adelphi”, 841.

adamlar yığıncaqda iştirak etməyə çağırılırlar, çünki hər hansı başqa bir səbəbdən bu magistrat¹ Şəhərin vətəndaş ordusunu bir yerə çağıra bilməz. Sensor, konsul, diktator, interreks* isə bunu edə bilər, çünki sensor vətəndaş ordusunu beş illik mərhələlərlə senturiyalar* şəklində təşkil edir, o, təntənəli şəkildə bunu təmizləməli və öz bayraqları altında şəhərə göndərməlidir; diktator və konsul bunu hər il edir², çünki sonuncu vətəndaş ordusuna hara gedəcəyi əmrini verə bilər ki, onlar bunu senturionlar məclisi adından əmr etməyə vərmiş etmişlər.

94. Ona görə də şübhə yoxdur ki, insanlar onları yığıncağa çağırmanın səsinin eşidiləcəyi həmin yerə çağırma səlahiyyətinə malik magistratın gözləri qarşısında *inlici* “şirnikləndiril”ə bilsin deyər, onlar divarların ətrafında gəzəndə bu, *inlicium* olur. Ona görə də “Proserpina xoru”ndakı *illici* “şirnikləndirilmək”, *inlicis* “şirnikləndirirsən” və “Hermiona”da Pakuvinin:

Regni alieni cupiditas

Pellexit.

Başqasının krallığına olan arzu onu cəzb etmişdir – misrasında dediği *pellexit* “cəzb edilmiş, toplanmış” da eyni mənbədən gəlir.

Eləcə də Yupiterin mehrabı olan Aventinə *Elicius* “Cəzb edilmiş” *elicere* “cəzb etmək” sözündəndir³.

95. İndi bunu qədimdə olduğundan daha fərqli şəkildə edirlər, çünki vətəndaş ordusu toplananda avqur da konsulla birlikdə iştirak edir və deməli olduğu qəlibləri əvvəlcədən deyir.

¹ Pretor.

* 5 gün müddətinə seçilən müvəqqəti magistrat.

* Yüz nəfərlik qoşun dəstəsi.

² Bu qeyd yalnız konsula aiddir; diktatorun güclərini müəyyənləşdirən hissə, görünür, məndən düşmüşdür.

³ Yupiter, çətin ki, “aldadıla idi”, ona görə də bu, yalnız xalq etimologiyasıdır; G.S.Hopkins, “Hind-Avropa *deiwo*s və onunla bağlı sözlər”, 27-32, *Elicius liquere* “maye halında olmaq”dan düzəlmişdir və Yupiter *Elicius* yağış allahıdır.

Konsul müntəzəm olaraq köməkçiyə, yaxud carçıya yox, avqura əmrlər verir ki, o, *inlicium* “dəvət”i elan etsin. Mən inanıram ki, bu köməkçinin iştirak etmədiyi bir təsadüf zamanı başlamışdır, onun kimə əmr verməsi, həqiqətən də, heç bir fərq yaratmamışdır və həmin müəyyən şeylərin edilməsi yalnız forma xatirinə olmuşdur, lakin onlar həmişə eyni yolla edilməmiş, yaxud deyilməmişdir. Mən həmin bu *inlicium* sözünün Mark Yuninin “Şərhlər”ində yazıldığına rast gəlmişəm; lakin Plavtın “Persa”sında¹ *inlexin lex* “qanun”a tabe olmayan şəxs və eyni əsərdə *inlexin* həm də *illicit* “şirnikləndirən”² olması daha çox I-nin E, C-nin isə G ilə böyük oxşarlığının olması faktının nəticəsidir.

X. 96. Ancaq bu münasibətlə mən bəzi məsələlərdən uzun danışdığımndan bir neçə mövzuda qısaca danışacağam, xüsusilə də onların mənşəyinin yunan dilindən³ olduğunu düşündükləri latın sözləri haqqında: *scalpere* “oymaq” *σκαλεῖν* “qaşımaq”dan, *sternere* “yayımaq” *στρωννύειν*-dən, *lingere* “yalamaq” *λιχμᾶσθαι*-dən, *i* “get” *ἴθι*-dən, *ite* “gedin” *ἴτε*-dən, *gignitur* “doğulur” *γίγνεται*-dən, *ferte* “daşı” *φέρετε*, *providere* “öncəgörmə ilə hərəkət etmək” *προιδεῖν* “irəlini görmək, qabağı görmək”dən, *errare* “boş-boş gəzmək” *ἔρρειν* “uzağa getmək”; *strangulare* “boğmaq” *στραγγαλᾶν*-dən, *tinguere* “batırmaq, boyamaq” *τέγγειν*-dəndir. Bununla yanaşı *depsere* “yoğurmaq” *δευῆσαι*-dəndir; onların *μαλάσσειν* dediyi sözə biz *malaxare* “yumşaltmaq” deyirik, *ἀναγαργαίξασθαι*-dən *gargarissare* “qarqara etmək”, *πίθεσθαι* “çürümək”dən *putere* “iylənmək”

¹ “Persa”, 408 və 597.

² G.Getz və F.Şellin əlavəsi, Sekst Pompey Fest (113. 6), Noni (446. 34), “Corpus Glossariorum Latinorum:”a (vi-vii.) əsaslanaraq, təxminən düz olmalıdır, s.v. *illex*.

³ Bu latın sözləri ən çox yunan sözləri ilə uyğundur, onlardan düzəlməmişdir; lakin *strangulare*, *depsere*, *malaxare*, *gargarissare* və *runcina* yunan sözlərindən düzəlmişdir və *errare* ilə *stringere* iddia olunmuş bütün yunan mənbələri ilə bağlı deyil.

kimi, *δαμόζειν*-dən *domare* “itaət altına almaq”, *ἀμέλγειν*-dən *mulgere* “süd”, *πέκειν*-dən *pectere* “daramaq”, *στλεγγίζειν*-dən *stringere* “qaşımaq” olduğu kimi: çünki *στλεγγίς* “qaşıyan”dır, yunan mənbəyi *ῥοκάνη* olan *runcina* “rəndə”dən *runcinare* “rəndələmək” düzəldiyi kimi.

XI. 97. Bu kitaba məxsus olan sözlərin mənbələri ilə bağlı məsələyə gəlincə, mənə, bu növ nümunələr kifayət qədər çox miqdarda verilmişdir; mən burada dayanacağam və sizə bu mövzuda üç kitab göndərməyi öz öhdəmə götürdüyümdən – ikisi nəsr əsərləri, biri isə peoziya haqqında, nəsr haqqında olanları artıq sizə göndərmişəm, əvvəlki yerlər və onlarda yerləşən əşyalar haqqında, sonrakı isə zaman anlayışları və onlarla bağlı olan əşyalar haqqında; mən, nəhayət, sonrakı kitabda poeziyada işlənmiş sözlərin mənbələri haqqında yazacağam.

VI kitab burada bitir
və burada
VII KİTAB
başlanır

I. 1. Şairlərin sözlərini izah etmək çətindir. Çünki qədim zamanlarda sabitləşmiş hər hansı bir məna adətən birdən-birə baş verən hər hansı qəza nəticəsində örtülür, yaxud bu qayda ilə bəzi elementləri çıxarılaqla hərflərinin düzgün quruluşu gizlədilmiş bir sözdə bu sözü işlədənin niyyəti tamamilə qaranlıq qalır. Sözü nəzərdən keçirdikdə ona ifadənin daha yaxşı dərk olunmasını əsaslandıran bir hərf artıranı, yaxud birini azaldanı danlamaq olmaz: gözlər Mirmesidesin fildişi üzərindəki qeyri-müəyyən əl işini¹ daha asanlıqla görə bilsin deyə adamların əşyaların arxasına qara tüklər qoyması kimi.

2. Hətta bu vasitələrdən sözü işlədənin niyyətini tapmaq üçün istifadə etsən də, çox şey gizli qalır. Ancaq əgər sətirlərində çoxlu ilkin söz saxlanmış poeziya sənəti də eyni qaydada onların nə üçün və necə əmələ gəldiklərini izah etmişdirsə, şeirlər daha məhsuldar nəticə verə bilirlər; bədbəxtlikdən, nəsrdəki kimi, şeirlərdə də heç də bütün sözlərin ibtidai kökləri müəyyənləşdirilə bilmir və bunların çoxları həddindən artıq oxumağına baxmayaraq, təhsil almaq üçün öz gecə dərslərində məmnuniyyətlə iştirak etməyən tərəfindən bu qaydada müəyyənləşdirilə bilməz. “Salilərin himnləri”nin latın ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı olan Eli tərəfindən yazılmış şərhlərində görə bilərsiniz ki, şərh adicə bir hərfə də diqqət yetirilməklə irəli sürülür və əgər belə bir hərfin üstündən keçilmişsə, çox şey qaranlıq qalır.

¹ Bax: ix. 108; onun oyma naxışları o qədər balaca idi ki, ağ fil sümüyündəki həmin detal yalnız qara fon qarşısında görünə bilirdi.

3. Bu heç də təccüblü deyil: yalnız ona görə yox ki, əlli illik yuxudan oyanandan sonra Epimenidi¹ tanıya bilməyənlərin sayı çox olmuşdur, ancaq Livi Andronikin əsərində² Tevkrin doğma ailəsi belə onun beş illik yoxluğundan sonra kim olduğunu bilməmişdir. Bəs bunların poetik sözlərin yaşı ilə əlaqəsi nədir? Əgər Numa Pompilinin³ hökmranlığı həmin “Salilərin himnləri”nin mənbəyidirsə və həmin sözlər daha əvvəlki himn müəlliflərindən alınmamışdırsa, onların ən azı yeddi yüz yaşı var. Ona görə də sən öz ulu babanın ulu babasının anasının adını bilmədiyən halda, nə üçün yarımallahın ulu babasının babası, yaxud ulu babasının adını tapa bilməmiş yazıçının zəhmətində qüsurlu görməlisən? Deyiləndə ki, romalıların ilk poetik sözləri latın dilində yazılmışdır, bu məsafə bizə indiki vaxtla Salilərin başlanğıcına qədər məsafədən çox daha yaxın olur.

4. Ona görə də sözlərin mənşəyi haqqında heç bir töhfə verə bilməyən şəxsə səhv tapmaqdan, çoxlu tutarlı fikirlər söyləyən adamı rəğbətlə qarşılanmaq lazımdır; bu, xüsusilə etimologiya sənətinin heç də bütün sözlərin əsasını söyləməyin mümkün olmadığını söyləməsi ilə bağlıdır – məhz bir dərmanın necə və nə üçün müalicədə təsirli olduğunu söyləmək mümkün olmadığı kimi və mən ağacın kökü haqqında heç bir məlumata malik olmasam da, yenə də armudun budaqdan, budağın ağacdən və ağacın da görmədiyim köklərdən olduğunu deməyim qadağan olmadığı kimi. Bu səbəbdən kim ki *equitatus* “süvari

¹Kretan şair və kahin, e.ə. 596-cı ildə Afinanı vəbadan xilas etməsi ilə tanınmışdır. Bir hekayəyə görə, o, uşaq vaxtı günorta günəşindən qaçmaq üçün mağaraya girmişdir və əlli yeddi il davam edən yuxuya getmişdir. O oyananda, hər şey dəyişmişdi; onun kiçik qardaşı qoca kişi olmuşdu.

²Tevkr Salamin kralı Telamonun oğlu olmuş, Troya müharibəsi vaxtı və o müharibədən qayıtdıqdan sonra sürgün zamanı bir daha evdən ayrı düşmüşdür.

³Romanın ikinci kralı, Sali rahibliyinin banisi.

qoşun”un *equites* “süvarilər”dən, *equitesin eques* “süvari”dən, *equesin equus* “at”dan olduğunu göstərir, *equus* sözünün mənbəyini verməsə belə, yenə də müxtəlif dərslər verir və dəyər verə bilən adamı razı salır; hazırkı kitab bunu bizim nə qədər edə biləcəyimizi qiymətləndirəcək şahid kimi çıxış edəcək.

II. 5. Bu kitabda mən şairlər tərəfindən işlədilən sözlər haqqında danışacağam, əvvəlcə yerlər haqqında olanlar, sonra bu yerlərdə olanlar, üçüncü, vaxt haqqında olanlar, sonra vaxt anlayışları haqqında olanlar haqqında; ancaq bunu o yolla edəcəyəm ki, onlarla bağlı olanları da özlərinə əlavə edəcəyəm və əgər bir söz bu dördqat bölgüdən kənar qalsa, mən yenə də onu bu hesaba daxil edəcəyəm.

6. Mən bundan başlayacağam:

Unus erit quem tu tolles in caerulea caeli

Templa.

Elə bir adam olmalıdır ki, sən onu səmanın gömgöy məbədlərinə qaldırasan¹.

*Templum*² “məbəd; açıq sahə”^{*} üç yolla işlənir: təbiət haqqında, əlamətlər haqqında, oxşarlıq haqqında³: təbiət haqqında göydəki; əlamətlər haqqında yerin üstündəki; oxşarlıq haqqında yerin altındakı. Göydə *templum* “Hekuba”dakı kimi işlənir⁴:

O magna templa caelitum, commixta stellis splendidis.

Ey allahların parıldayan ulduzlarla birləşmiş böyük məbədləri.

¹ Enni (“Annallar”) tərəfindən Romul haqqında deyilmişdir; Ovidi (“Metamorphoses”, xiv. 814 və “Fasti”, ii. 487) tərəfindən *templa* olmadan sitat gətirilmişdir.

² Əslində, öncəgörmə və ya başqa bir səbəbdən “məhdudlaşdırılmış yer”; *tem-* “kəsmək” kökündən.

^{*} Bu sözün hər iki mənası göstərilib.

³ Yəni göydəki və ya yerdəki *templuma* oxşarlığa görə.

⁴ Enni.

Yerin üstündəki “Periboeae”dəki kimi işlənir¹:

Scrupea saxea Ba(c)chi

Templa prope aggreditur.

Yuxarıdakı Bakx məbədlərinə doğru

İti kələ-kötür qayalarda yaxına çəkir.

Yerin altında “Andromaxa”dakı kimi²:

Acherusia templa alta Orci, salvete, infera.

Orkusun böyük məbədləri,

Aiddə Axeronun suları tərəfindən salamlanın.

7. Gözlər hansı yerə *intuiti* “diqqətlə baxır”sa, həmin yer ilkin olaraq *tueri* “diqqətlə baxmaq”dan *templum* “məbəd; açıq sahə” adlanmışdır; ona görə də bizim *attuimur* “diqqətlə baxdığımız” göy *templum* adı almışdır, buradakı kimi³:

Contremuit templum magnum Iovis altitonantis.

Göylərdə şimşəklər çaxdıran İovun qüdrətli məbədi titrədi.

Bu, Nevinin dediyi kimidir⁴:

Hemisphaerium ubi conca(vo)

Caerulo septum stat.

Harada ki torpağın gömgöy qübbə ilə

Hasarlanmış yarım kürəsi dayanır.

Bu məbədin dörd hissəsi belə adlandırılmışdır: sol çərək şərqə; sağ çərək qərbə; ön çərək cənuba; arxa çərək şimala.

8. Yerin üstündə *templum* bir kənarda qurulan yerə verilən və avqurluq və ya əlamətləri yozmaq məqsədilə müəyyən qəlib sözlərlə məhdudlaşdırılmış addır. Mərasimdəki

¹ Pakuvi; anapestik; Bakx dağıntısı haqqında deyilir.

² Enni; anapestik; Siseron (“*Tusculanae disputationes*”, i. 21. 48) tərəfindən daha bütöv şəkildə sitat gətirilmişdir.

³ Enni, “*Annallar*”.

⁴ Nevinin fraqmentlərinin kolleksiyalarında qeydə alınmamış naməlum fraqment.

sözlər heç də hər yerdə eyni deyil; Qalada onlar aşağıdakı kimidir¹:

Tem(pla) tescaque me ita sunt, quoad ego ea rite lingua nuncupavero.

Olla ver(a) arbos quirquir est, quam me sentio dixisse, templum tescumque me esto in sinistrum. Olla ver(a) arbos quirquir est, quam me sentio dixisse, te(m)plum tescumque me esto (in) dextrum.

Inter ea conregione conspicionem cortumione, utique ea (rit)e dixisse me sensi.

Məbədlər və yabanı torpaqlar bu şəkildə mənim olur, mən onları öz dilimlə düzgün qaydada adlandırdığım yerə qədər.

Həmin həqiqət² ağacı ki, mənə, artıq adını çəkmişəm, hansı növdən olur-olsun, solda həmin yerə qədərki məbəd və yabanı torpaqlar mənim olur.

Həmin həqiqət ağacı ki, mənə, artıq adını çəkmişəm, hansı növdən olur-olsun, sağda həmin yerə qədərki məbəd və yabanı torpaqlar mənim olur.

Bu yerlər arasında məbədlər və yabanı torpaqlar istiqamətə, baxmağa və şərh etməyə görə mənimki olur və ona görə ki, mən onları düzgün qaydada qeyd etdiyimə arxayınam.

9. Aydın olur ki, bu mədəbin tikilməsində ağaclar sərhəd kimi qoyulmuşdur və onların arasında gözlə görülə biləcək

¹ Mətn və tərcümə hər ikisi çox problemlidir. Mən *meni* yönlük hal kimi götürürəm (bax: Seks Pompey Fest. 160. 2); *quirquir* sözü *quisquis* bərabər kimi yanaşırım, ya əlyazmanın korlanmasına görə, ya da *quisquis est* ifadəsinin rotasizm ilə *quisquir est* çevrilməsinə görə (Fay, “American Journal of Philology, xxxv. 253-də belədir); sonuncu cümlədə *-one* ilə bitən üç sözü yönlük hal kimi götürürəm (mənalari: vii. 9), onlardan sonra *templa tescaque me sunt* ifadəsini əlavə etməklə. *Tescumun* mənası üçün bax: vii. 10-11.

² Əlamətlər vasitəsilə özünü düzgün öncəgörmələrə verən deməkdir.

regionlar ayrılmışdır ki, biz onlara *tueamur* “diqqətlə baxırıq”¹, bundan da *templim* və *contemplare* “müşahidə etmək” deyirik, Enninin “Medeya”da dediyi kimi²:

Contempla et templum Cereris ad laevam aspice.

Sereranın soldakı məbədini müşahidə et və ona bax.

Contempla “müşahidə et” və *conspicare* “bax”ın eyni olduğu aydındır və ona görə də avqur məbədi tikəndə gözlərinin *conspectus* “baxış”ına sərhad qoymasına əsasən *conspicione* “baxmaq üçün” deyir. Onların *conspicio* deyəndə *cornutio* əlavə etməsinə gəlincə, bu termin *cor* “ürəyin” baxışından düzəlmişdir; çünki *cornutionun*³ əsası *cordur*.

10. Onun məbədlərin *tesca* “yabanı torpaqlar” olması ilə bağlı əlavəsinə gəlincə, lüğət yazanlar deyirlər ki, bu, məbədlərin toxunulmaz olması deməkdir⁴. Bu tamamilə səhvdir, çünki Hostilian İclas Binası⁵ məbəddir və toxunulmaz deyil⁶. Ancaq adamların məbədin müqəddəs bina olması ideyasını

¹ Varro *templimu tueridən* düzəltdiyi üçün “diqqətlə baxmaq” mənasında təkid etməli olmuşdur, çünki onun vaxtında bunun əsas mənası “qorumaq” idi.

² Əvvəlki sətir *Athenas anticum opulentum oppidum* ilə qurtarmışdır ki, bu da *contemplanın* obyektidir, lakin Varronun onun qısaldılmış sitatını burada tərcümə olunduğu kimi başa düşdüyü aydındır.

³ O, *cor* və *tueridən* demək istəyir; ancaq ikinci hissə, daha çox *tem-“kəsmək”* kökündəndir, *aestimare* “bürüncü kəsmək, qiymətləndirmək, düşünmək”də olduğu kimi və bəlkə də, bu söz bütövlükdə “şərh etmək” deməkdir.

⁴ Yəni haradasa nəyəsə qarşı hər hansı bir zülm yönəlmişsə bu, allahlara qarşı hörmətsizlikdir. “Məbəd” bu qeyddə “məhdudlaşdırılmış ərazi” kimi geniş mənada işlənmişdir, bir və ya bir neçə allaha sitayiş etmək üçün bina kimi düzəltmə mənada yox, sonuncu *aedes sacradır*.

⁵ Komitsidə; Romanın üçüncü kralı Tull Hostili tərəfindən Senatın iclas yeri kimi ənənəvi qaydada tikilmişdir.

⁶ *Locus sacer* (“allaha həsr olunmuş”) həmişə *sanctus* idi, lakin *locus sanctus* həmişə *sacer* deyildi.

daşımali olması fikri, görünür, Roma şəhərinin ən müqəddəs binalarının məbədlər olması faktındandır və onlar da oxşar şəkildə toxunulmazdır, ölkədə hər hansı bir allahın mülkiyyəti olan müəyyən yerlərə də *tesca* deyilirdi.

11. Aksinin “Lemnoslu Filoktet”ində belə yazılmışdır:

*Quis tu es mortalis, qui in deserta et tesca te
apportes loca?*

Sən necə adamsan ki, əvvəldən

Səhraya, boş yerlərə tərəf irəliləyirsən?

Bunların nə cür yerlər olduğunu, o, aşağıdakıları deməklə izah edir¹:

Lemnia praesto

Litora rara, et celsa Cabirum

Delubra tenes, mysteria quae

Pristina castis concepta sacris.

Sənin ətrafında Lemniya sahilləri var,

Dünyadan və Kabiriya allahlarının

Yüksək oturacaqlı ibadətgahlarından və qədimlərin

Təmiz qurbanlıqla ifadə olunmuş misteriyalarından uzaqda.

Sonra:

Volcania (iam) templa sub ipsis

Collibus, in quos delatus locos

Dicitur alto ab limine caeli.

Siz indi Vulkanın məbədlərini görürsünüz ki,

Onun göyün yüksək əşiyindən

Atıldıqda düşdüyü təpələrin yaxınlığındadır².

Və:

Nemus expirante vapore vides,

Unde ignis cluet mortalibus (clam)

Divis(us).

¹ Anapestik.

² “İliada”ya (i. 590-594) əsasən o, Lemnosa düşmüşdür.

Burada irəli gedən dumanla gördüyünüz o meşə ki,
Deyilənə görə, oradan bəşəriyyət üçün gizlincə
Od gətirilib¹.

Ona görə də o, bu yerləri *tesca* adlandırmaqda
yanılmamışdır, ancaq yenə də bunu həmin yerlər
müqəddəsləşdirildiyi üçün etməmişdir; ona görə belə etmişdir ki,
adamlar misteriyaların keçirildiyi yerlərə *attuentur* “diqqətlə
baxdıqlarından”, onlar *tuesca*² adlandırılmışdır.

12. *Tueri* sözünün iki mənası var, biri mənim dediyim
kimi, “görmək”dir ki, Enninin aşağıdakı sətirində əks olunub:

Tueor te, senex? Pro Jupiter!

Doğrudan, sizi görürəm, atamız? Ey Yupiter!

Və³:

Quis pater aut cognatus volet ros contra tueri?

İndi kim arzulayacaq ki, ata və ya qohum olsun, sizin
üzünüzə baxsın?

Digər məna isə “qayğı göstərmək”dir, *tutela*
“mühafizəçilik” isə bizim “Kaş o, fermaya *tueri* “qayğı
göstərmək” istəyə idi” deməyimiz kimidir, buradan da bəziləri,
şübhəsiz, deyir ki, müqəddəs binalara gedən adamlar *aeditumus*⁴
yox, *aedituus*dur; ancaq yenə də bu sonrakı forma özü də eyni
mənbdən gəlir, çünki biz kiminsə evə qayğı göstərməyini

¹ Bu sonuncu hissə Siseron tərəfindən (“*Tusculanae disputationes*”, ii. 10. 23) sitat gətirilmişdir, o, bunu Prometeyin hekayəsinin qısa məzmunu ilə davam etdirir.

² Varro demək istəyir ki, *tesca* sözü *tuesca* – adamların dini misteriyaların keçirilməsinə (*attueri*) tamaşa edə biləcəyi boş, yaxud yabani torpaq yerində işlənir; bu etimologiya səhvdir.

³ “Annallar”.

⁴ *Aeditumus* orijinal sözdür, ikinci hissəsi naməlum mənşəlidir.

istəyiriksə, “Sən evdəki hadisələri görəcəksən”¹ deyirik, Plavtın aşağıda dediyi kimi²:

Intus para, cura, vide. Quod opus(t) fiat.

Öz daxilində hazırlaş, səy göstər, bunu gör;

Qoy edilsin, bu, lazımdır.

Vestis “paltarlar”ı *spicere* “görən” *vestispica* “qarderob xidmətçisi” da öz adını bu yolla qazanmışdır, bu da paltarları görmək və onları *tueri* “mühafizə etmək” deməkdir. Ona görə də həm məbədlər, həm də *tesca* “boş yerlər” *tueri* sözü əsasında adlandırılmışdır, buradakı məna fərqlərini əvvəldə də qeyd etmişəm.

13. Bundan başqa, Ennidəki bu söz də eyni mənbədən gəlir³:

Extemplo acceptam me necato et filiam.

Extemplo al məni, öldür məni, mənim qızımı da öldür.

*Extemplo*⁴ “buradaca” sözü isə *continuo* “fəsiləsiz”dir, çünki həm *templum* fəsiləsiz olaraq çəpərlə örtülmüşdür, həm də birdən çox girişi yoxdur.

14. Aksidəkinə gəlincə⁵:

Pervade polum, splendida mundi

Sidera, bigis, (bis) continui(s)

Se(x ex)picti signis,

Sən öz dəstənlə göydə süzürsən,

¹ Varro *tueri*nin iki mənasını *videren*in iki mənası ilə – “görmək” və “baxmaq, qayğı göstərmək” ilə müqayisə edir.

² “Menaechmi”, 352.

³ Bəlkə də, adını Enninin bir faciəsinə vermiş əsir Hekuba tərəfindən deyilmişdir.

⁴ *Templum* zamanın, eləcə də məkanın məhdud bir parçasını bildirir; *extemplo* zamana aid edilir.

⁵ Anapestik. Aydındır, mətn Faetona müraciətlə yazılmışdır, ancaq o, bəlkə də, Günəş allahı, yaxud Ay allahıdır. Belə təsəvvür olunur ki, zodiakın on iki işarəsi kainat tərəfindən götürülmüş və kəmərlə kimi taxılmışdır.

Kainatın tutub saxladığı, onun parlaq davamlı altının iki misli qədər

İşarə ilə bəzənmiş bürcələr yuxarıda olmaqla, –
polut “səma” sözü yunan dilindəndir, “səma çevrəsi” deməkdir: ona görə də *pervade polum* “səmadan keçmək” ifadəsi “*πόλος* ətrafından keçmək” mənası verir. *Signa* “zodiak işarələri” *sidera* “bürcələr” ilə eyni mənalıdır. *Signa* belə adlandırılmışdır, çünki onlar nəyi isə *significanti* “bildirir”, müvazinət bərabərliyə işarə etdiyi kimi; o şeylər ki, belə demək mümkündürsə, *insidunt* “aşağıda yerləşir” və ona görə də yanmaqla və ya başqa bir yolla nəyəsə işarə edir, onlar *sideradır*, misal üçün, dəstə məsələsindəki *signum candes* “yandırıcı işarə”¹.

15. *Terrarum anfracta revisam*

Mən yenidən torpaqda *anfractanı* görəcəyəm² –
ifadəsində *anfractum* ikiqat mənbədən (*ambitus* “çevrə” və *frangere* “sındırmaq”) formalaşmaqla “əyilmiş, yaxud burulmuş” deməkdir. Bununla bağlı olaraq qanunlar³ təklif edir ki, yol düzdürsə, səkkiz fut, *anfractumda*, yəni burulduqda isə on altı fut genişlikdə olmalıdır.

16. Enni deyir:

Ut tibi

Titanis Trivia dederit stirpem liberum.

Şübhəsiz ki, sizi

Titanın qızı Triviya oğlanların böyük cərgəsi ilə mükafatlandıracaq.

Triviyanın titanidası Dianadır, o öz obrazının üç yolun birləşdiyi yunan şəhərlərində çox geniş yayılmış olması faktına

¹ Əslində, “ağ və qaynar”; Roma şairləri adətən dəstələrdən *Canicula* “İt ulduzu”nun istisi ilə yanmış kimi söhbət açırlar ki, sonuncu Günəş Şir bürcündə olanda görünür.

² Aksi.

³ Bax: “XII Tabulae”.

əsasən Triviya adlandırılmışdır¹, yaxud ona görə ki, onun göydə *ters viae* “üç yolla” – yuxarı, yana və irəli doğru hərəkət edən Ay olduğu deyilirdi. O, *Titanis* “Titanın qızı” adlanırdı, çünki onun anası, Plavtın da dediyi kimi, *Lato* idi²; və o, Manilinin də yazdığı kimi,

Est Coe(o) create Titano.

Onun atası titan *Koy* idi.

Və eyni müəllif yazır:

Latona pari(e)t casta complexu Iovis

Deliadas geminos,

İsmətli *Latona* İovun qucaqlaması ilə

Deliada əkizlərini dünyaya gətirəcək,

bu, *Apollon* və *Dianaya* işarə edir. Bu allahlara *Deliadalar*³ deyilirdi, çünki titanida onları *Delos* adasında dünyaya gətirmişdir.

17. Burada da eynisi var⁴:

O sancte Apollo, qui umbilicum certum terrarium optines.

Ey müqəddəs *Apollon*, torpaqların

Əsl qurulmuş *umbilicus*unu tutan.

Umbilicus, deyirlər ki, bizim *umbilicus* “göbəy”imizə əsasən belə adlandırılmışdır, çünki o, torpaqların mərkəzi yeridir, bizdəki göbək kimi. Ancaq bunların hər ikisi yanlış hökmdür: nə

¹ Birinci etimologiya daha yaxşıdır; bu, İtaliya şəhərlərində qurulmuş obrazlara əsaslanmalı idi, yunan şəhərlərində yox.

² O *Lato* ki, romalılar onun adı əsasında *Latona*nı düzəltmişlər (bax: Plavt, “Bac.”, 893), attik-İoniya dialektləri istisna olmaqla, yunan dilinin dori və bütün digər dialektlərində işlənən formadır.

³ *Deliadae* başqa heç bir yerdə qeydə alınmamış sözdür; ancaq bu mətndə onun işləndiyini qəbul etməmək çətindir.

⁴ Onu şübhəli şəkildə Enniyə aid edir, Siseron (“De Divinatione”, ii. 56. 115) bu parçanı daha bütöv şəkildə verdiyindən, nəhayət, onu Ennidən sitat gətirmişdir; ondan əvvəl *eidem* (adlıq, tək, kişi) gəlir, bu, Maniliyə məxsusdur.

bu yer torpaqların mərkəzi hissəsidir, nə də göbək adamın mərkəzi yeridir. Lakin bu qayda ilə “Pifaqorun Əks Yer kürəsi”¹ deyilən şey ifadə olunur, belə ki, göy və yerin ortasında olan xətt göbəyin aşağısından çəkilməlidir, göbək vasitəsilə isə insanın kişi və ya qadın olduğu müəyyənləşdirilir və elə burada insanın həyatı başlanır – buna oxşar şey kainat üçün də düzdür: ona görə ki orada hər şey mərkəzdən başlanır və yer kainatın mərkəzidir. Bununla yanaşı, əgər yer kürəsinin² hər hansı bir mərkəzi, yaxud *umbilicusu* varsa da, bu mərkəz Delfi deyil; və yerin Delfidəki mərkəzi – əslində, mərkəz deyil, ancaq belə adlanır – o, məbəd binasının bir tərəfindəki şeydir ki, xəzinə evinə³ oxşayır, yunanlar bunları *ὄμφαλός* adlandırırlar ki, bunun da Pifonun məzarı olduğunu söyləyirlər⁴. Buna əsasən bizim şərhçilər bu sözü *umbilicus* “göbəyə” çevirmişlər.

18. Pakuvidə belə bir sətir var:

Calydonia altrix terra ex(s)uperantum virum.

Kalidoniya *terrası* – güclü kişilərin dayəsi.

Ancaq Tuskulada *ager* “sahə torpağı” olduğu kimi, Kalidoniyada da *terra* “torpaq” yox⁵, *ager* var; ancaq şairlərin imtiyazına görə işlənmişdir, çünki Kalidoniyanın yerləşdiyi

¹ Pifaqor öyrətmişdir ki, kainatın mərkəzində odun ətrafında yer və onun əksi hər biri səthin bir üzünü əmələ gətirməklə və bir-birini müvazinətdə saxlamaqla yellənir.

² Noni Marsel (333. 35 M.) Varrodan sitat gətirərək *terra pila* (yaxud *terrae*) ifadəsini işlətməklə.

³ Delfidəki “xəzinə evləri” kiçik binalar idilər ki, kiməsə həsr olunmuş dəyərli hədiyyələr burada saxlanılırdı; bəzi şəhərlərin özlərinin xüsusi xəzinə evləri vardı.

⁴ Devkalion və Pirranın gəlişindən sonra burada Apollon tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

⁵ Varron *terranın* şəhər adı ilə işlənməsinə qarşı çıxır, çünki *terra* bütün ölkəni bildirir və ayrıca şəhərə aid ola bilməz; ayrıca şəhərin ancaq *ageri* ola bilər.

Etoliya *terradır*, o arzu etmişdir ki, bütün Etoliya bir hissənin adı ilə anlaşılsın.

19. Aksidəki bu nümunədə:

Mystica ad dextram vada

Praetervecti.

Sağ tərəfdən sirli suları¹ üzərək keçmək, – verilmiş *mystica* “sirli” məşhur *mysteria* “misteriyalar”dandır ki, orada çox yaxın yerlərdə keçirilirdi.

Enninin bu sətrində:

Areopagitae quia dedere (ae)quam pilam.

Areopagitlər bərabər sayda səs verdiklərindən², –

Areopagitae “Areopagitlər” Areopaqdandır ki, o da Afınada bir yerdir.

20. *Musae quae pedibus magnum pulsatis Olympum.*

Muzalar, siz ki rəqs edən ayaqlarınızla qüdrətli Olimpi məğlub etdiniz³.

Olympus yunanların göyə və bütün xalqların⁴ Makedoniyadakı bir dağa verdikləri addır⁵; mən belə düşünmək istəyirəm ki, Muzalardan Olimpiadalar kimi danışılması sonuncuya əsaslanır, çünki onlar dünyadakı başqa yerlərə əsasən də eyni qaydada adlandırılırlar: Libefridalar, Pipleidalar⁶, Fespiadalar, Helikonidalar⁷.

¹ Bəlkə də, Elefsisdəkidir – Demetriyanın misteriyalarının keçirildiyi yerdəki; yaxud bəlkə də, Samofrakiya yaxınlığındakı - Kabirilərə sitayiş olunan yerdəki, bax: vii. 34.

² Orestin anasını öldürməsinə görə keçirilən məhkəmədə.

³ Enni, “Annallar”; şeirin başlanğıcı.

⁴ Yəni ancaq yunanların yox.

⁵ Allahların evi kimi.

⁶ *Pipleides* və ya *Pimpleides*.

⁷ Müvafiq olaraq Libefraya – Makedoniyada, Libefrum və Maqneziya yaxınlığında yerləşən və Muzalar üçün müqəddəs olan fəvvarəyə; Pimplaya – Makedoniya, Pieriyada yer və fəvvarəyə; Fespiyaya –

21. Kassinin ifadəsində¹:

Hellespontum et claustra.

Hellespont və onun sədləri, –

claustra “sədlər” işlənmişdir, çünki bir vaxtlar Kserks bu yeri sədlərlə *clausit* “bağlamışdır”² və Enninin dediyi kimi³:

Isque Hellesponto pontem contendit in alto.

Ondan başqa heç kim Hellespontun dərinliyindəki körpü keçidi bağlamamışdır.

Ən azından əgər bu həmin yerdə dənizin Asiya və Avropa tərəfindən *concluditur* “məhdudlaşdırılması” faktına əsasən belə deyilmirsə; dar ərazilərdə o, Propontidaya giriş əmələ gətirir.

22. Pakuvinin şeirində⁴:

Lin(n)qui in Aegeo fretu.

Egey boğazında tərک edilmək, –

fretum “boğaz” *fervens* “aşib-daşan” sualara⁵ oxşarlığına görə bu adı almışdır, çünki dalğa həmişə boğaza dəyir və aşib-daşır. Egey öz adını adalardan almışdır, çünki bu dənizdə açıq sulardakı qayalıq adalar dişi keçilərə olan oxşarlıqlarına görə⁶ *aeges* “keçilər”⁷ adlanır.

23. *Ferme aderant aequore in alto ratibus repentibus.*

Beotiyada, Helikonun ətəyində şəhərə və Helikona – Beotiyada dağ silsiləsinə əsasən.

¹ Burada düzəldilmiş mətnə əsasən bu Kassiyə məxsusdur.

² Bax: Herodot, vii. 33-36.

³ “Annallar”.

⁴ Bəlkə də, Tezey tərəfindən Naksos adasında atılmış Ariadna tərəfindən deyilmişdir.

⁵ Etimologiya səhvdir.

⁶ Bu, yunan dilindəki *αἰγες* “keçilər”dir.

⁷ Düzənlikdəki keçilər kimi: çox şübhəli etimologiyadır, hətta daha da pisdir.

Onlar az qala çatmışdılar; *aequorum* dərinliyində *rates* süzülür¹.

Aequor “hamar su” dənizə verilən addır, çünki o, külək tərəfindən dalğalandırılmadığı vaxtlar *aequatum* “hamarlaşdırılmış”dır². *Ratis* “sal” dedikdə o, döyüş gəmisini nəzərdə tutur, Nevinin belə dedikdə nəzərdə tutduğu kimi³:

*(Ut) conferre queant ratem aeratam qui
Per liquidum mare sudantes eunt atque sedentes.*

Onlar düşmənlə çarpışa bilərlər,

Öz bürünc çevrəli sallarında

Onlar şəffaf dənizdən keçirlər,

Oturduqları yerdə tərləyərək⁴.

Döyüş gəmisini avarlara əsasən *ratis* adlandırılmışdır, çünki bunlar sağda və solda sudan qalxdıqda iki sal⁵ əmələ gətirmiş görünür; çünki bu, *ratis*dir (bu söz də ondan keçmişdir), birləşdirilib suda üzdürülən çoxlu dirəklər və ya tirlər var. Buradan *ratarius* sifəti avarlı kiçik qayıqlara da aid edilmişdir.

NÜMUNƏ NÜSXƏSİNDƏ BURADA BİR VƏRƏQ ÇATIŞMIR

III. 24. . . . aydındır ki, *agrestes* “kənd” qurbanlıq heyvanları öz adını *ager* “sahə torpağı”ndan almışdır; *infulutae* “lentli” qurbanlar başlarına qoyulan yundan hazırlanmış *infulae* “lent” adlanan bəzəklərə görə bu adı almışdır: ona görə də sonra

¹ Enninin daktilik heksametri olması mümkündür:

Ferme aderant ratibus repentibus aequore in alto,

Varron tərəfindən gətirilən sitatda söz sırası yanlışdır, bu, onun *ratis*ni götürməzdən əvvəl *aequoru* izah etməsindən də görünür (müq. et: Vahlen, “Ennius”², s. xxxvii).

² Düzgün etimologiyadır.

³ Saturni, ancaq mətn çox şübhəlidir.

⁴ Oturaraq avarçəkənlər.

⁵ Eyni *ratis* sözü həm “gəmi”, həm də “sal” deməkdir, bu izahın düz, ya da səhv olmasına baxmayaraq.

dəfn yerinə yarpaqlı budaqlar və çiçəklər daşımağa istinad edərkən əlavə etmişdir:

Non lana sed velatas frondenti coma.

Yunla yox, saç oxşar yarpaq telləri ilə bəzənmiş.

25. *Cornu(t)a taurum umbra (in pugna)m lac(i)t).*

Buynuzlu kölgə buğanı döyüşə cəlb edir.

Aydındır ki, *cornuta* “buynuzlu” *cornua* “buynuzlar”a əsaslanır; *cornua* isə *curvor* “əyrilik” əsasında deyilir, çünki buynuzların çoxu *curva* “əyri”dir¹.

26. *Musas quas memorant nosce(s) nos esse*

(Camenas).

Bil ki, biz, *Camenae* onların Muzalar dediklərindən².

*Casmenae*³ bu adın yarandığı dövrdəki ilkin formasıdır və başqa yerlərdə də belə yazılmışdır; *Carmenae*⁴ adı da eyni mənşədən törəmişdir. Bir çox sözdə qədimlərin *S* dedikləri məqamda sonrakılar *R* tələffüz etmişlər⁵, aşağıda “Saliyalıların nəğməsi”ndən verilmiş nümunədəki kimi⁶:

Cozevi oborieso. Omnia vero ad Patulc(ium)

Commisse(i).

¹ *Cornu* və *curvus* etimoloji cəhətdən bağlı deyil.

² Enni, “Annallar”.

³ Bəlkə də, etrusk mənşəlidir; heç bir halda *canere* “mahnı oxumaq”la bağlı deyil.

⁴ *Carmen* və *Carmenae* ilə uyğunluğa görə belə yazılmışdır; halbuki onlarla heç bir etimoloji əlaqəsi yoxdur.

⁵ Geniş yayılmış rotatsizm hadisəsi, saitarası *S* samitinin *R* samitinə keçməsi.

⁶ “Himn”in mətnini bərpa və şərh etmək üçün edilən bu ifrat cəhd təhlükəlidir. Bu cümlələr, görünür, Marsa müharibə allahı kimi yox, müxtəlif funksiyaları olduğu göstərilən güclü italiyan kənd təsərrüfatı allahı kimi müraciət edir. L.Spengelin A.Spengel tərəfindən də təsdiq olunmuş görüşünə görə, “Himn”in bu sözbəsöz verilmiş mətni əlavədir və § 27-dəki *foedesum foederum* dərhal *in Carmine Saliorum sunt haec* ilə müşayiət olunur.

Ianeus iam es, duonus Cerus es, du(o)nus Ianus.

Ven(i)es po(tissimu)m melios eum recum . . .

Ah, Əkinçi Allah¹, qalx. Mən elədiyim, həqiqətən də, hər şeyi Açıq²a (sənə) həsr etmişəm. İndi sən Qapını qoruyarsan, sən Yaxşı Yaradıcısan, Başlanğıcların Yaxşı Allahısan. Sən xüsusi olaraq gələrsən, sən bu kralların başçısısan³ . . .

NÜMUNƏ NÜSXƏSİNDƏ BU YERDƏ ON SƏTİRLİK BOŞ YER QOYULMUŞDUR⁴

27. . . . (“Saliyalıların himni”ndə belə köhnə formalar tapılmışdır, məsələn) *foederum* “müqavilələrlə bağlı” yerinə *foedesum*, *plurima* “ən çox” yerinə *plusima*, *meliosem* “daha yaxşı” yerinə *meliosem*, *arenam* “qum” yerinə *asenam*, *ianitor*⁵ “qapıçı” yerinə *ianitos*. Ona görə də *Casmenadan Carmena* və *Carmenadan da R* samitinin düşməsi ilə *Camena* gəlir⁶. Eyni kökdən *canite* “siz oxuyun” gəlir, çünki o, Saliya şeirində *cante* kimi yazılmışdır və aşağıdakı şeirdə də belədir:

Veteres Casmenas cascam rem volo profarier,

¹ *Cozevi*, *Consiviusun* (Makrobi, “*Saturnalia*”, i. 9. 15-də Yanusun epiteti) saitli formasıdır, umbriyalılardakı kimi, NT-nin inkişaf edib NTS-ə çevrilməsi ilə, N samitlərdən əvvəl yazılmır (müq. et: latın dilində *consul* yerinə *cosol*) və z samitinin, Umbriya əlifbasındakı kimi, *ts* dəyərinə malik olması ilə.

² Makrobi, “*Saturnalia*”, i. 9. 15-də Yanusun epiteti.

³ Bu allaha bütün dünyəvi ağalardan, istər krallar olsunlar, istər (bəlkə də) rahiblər, daha güclü kimi müraciət olunmuşdur. *Eumun* ziyəlik hal cəm forması, başqa bir yerdə qeydə alınmış *eoruma* bərabərdir.

⁴ Nümunə nüsxəsindəki boş sətrlər Himnin qalan hissəsini təmsil edə bilər ki, onların üzünü köçürmək üçün çox çətin olmuşdur.

⁵ *Iianitos* düzgün olmayan formadır, çünki bu söz əslində *R* samitlidir; ancaq bütün digər sözlərdə *R* ilkin *S* samitindən əmələ gəlmişdir.

⁶ Bax: § 26, qeyd 3.

Siz Allahların Atasını üçün oxuyun¹, Allahların Allahına yalvarın².

28. “Priamin nəğmə”sində aşağıdakı sətir var:

Veteres Casmenas cascum rem volo profarier,

Kaş qədim Muzalar köhnə hekayə danışardılar.

Birincisi, *cascum* “qoca” deməkdir; ikincisi, o, öz mənşəyini sabin dilindən götürüb³ ki, onun da kökləri oskan dilinə gedib çıxır⁴. Həmin *cascum* “qoca”dır, Enninin ifadəsi ilə də bildirilir⁵:

Quam Prisci casci populi tenuere Latini.

Qədim latınların, çox əvvəllər yaşamış insanların o vaxtlar sahib olduqları torpaq.

Bu, Manilinin nitqində daha da yaxşı göstərilmişdir:

Cascum duxisse cascum non mirabile est,

Quoniam cariosas conficiebat nuptias.

O Ağbaşın Qoca ilə evlənməsi, şübhəsiz ki, təəccüblü deyil:

O, bunu eləyəndə bu evlilik köhnəlmiş və çürümüş idi.

Bu, oxşar olaraq Papininin epiqramında göstərilmişdir⁶, o, bunu gənc Kaskaya istinadən verir:

Ridiculum est, cum te Cascam tiia dicit arnica,

Fili(a) Potoni, sesquisenex puerum.

¹ *Em pa* burada *in patrem* yerinə işlənir; Sekst Pompey Festə (205 a 11 M.) əsaslanaraq belədir: *pa pro parte (patre oxuyun) et po pro potissimum positum est in Saliari Carmine.*

² “Allahların atası”na bərabərdir.

³ Milli latın sözü *casnos*dan düzəlmiş *cānus* “boz saçlı” idi, *cascus*la eyni köklü, ancaq müxtəlif şəkilçili.

⁴ Sabin oskan dilinin dialekti deyildi, ancaq onunla eyni əsasa malik idi.

⁵ “Annallar”.

⁶ Şairin adı şübhə doğurur: Prissian (ii. 90. 2 K.) onu Pomponi adlandırır, Berqk (“*Opuscula philologica*”, i. 88) isə Pompili adlandırmaq təklifini irəli sürür.

Die tu illam pusam: sic fiet "mutual muli":

Nam vere pusus tu, tua amica senex.

Gülməlidir ki, sahibən səni yumşaq şəkildə öz “Casca”sı¹ çağırır;

O, Sərxoşun qızı olmaqla qocadır, hətta ondan da artıqdır – sən isə uşaqsan.

Onu öz “oğlancığın”² çağır; ona görə də qatırın yaxşılıq ticarəti olacaq³:

Ancaq sən bir oğlansan; Qoca adı sənin qızına aiddir.

29. Bunu göstərən bir fakt da öz mənşəyini sabinlərdən götürən⁴ samnitlərin yaşadığı və biz romalıların hətta indi də Köhnə Bazar adlandırdığımız Kasinum⁵ adlı şəhər olmasıdır. Buna oxşar olaraq müxtəlif Atellan farslarında⁶ bu söz Pappı – qoca kişi obrazını bildirir, çünki oskanlar qoca kişiyyə *casnar* deyirlər.

30. Lusilidə:

Quid tibi ego ambages Ambiv(i) scribere coner?

¹ *Casca* yalnız Servili *gens*ində işlənən kişi ləqəbi idi; bu səbəbdən *Potonius* daha çox *amicanın* zarafat məqsədilə işlənən familiyası kimi götürülə bilər.

² *Pusum puellam* (tənqidə qeydə bax) əslən *pusam* üçün əlavə izah olmuşdur, çünki *pususun* qadın cinsinə məxsus normal forması yox idi; müq. et: fransız dilindəki *la garçonne*. Ancaq sonradan bu izah mətnə keçmişdir.

³ Xalq məsəlidir, “qisasa qisas” və ya “gözə göz”ə oxşar olaraq.

⁴ Samnitlər və sabinlər ayrı-ayrı xalqlardır, ancaq onların adları etimoloji cəhətdən bağlıdır və ona görə də bu iki xalqın bağlı olduğunu güman etmək olar.

⁵ Latiyanın cənub-şərqində, Samniya sahillərində şəhər.

⁶ Bu farslar adlarını Atelladan – Kampaniyada, Neapoldan bir neçə mil aralıda yerləşən oskan şəhərindən almışdır.

Nə üçün mən sənə Dolayı yolların¹ dolayı nitqlərini deməyə çalışmalıyam.

Ambages “dolayı sözlər” sözü *ambe*² “dolayı” sözüdür ki, sonuncu da *ambitius* “çevrə” və *ambitosus* “ətrafında dolanmaq (səs yığmaq üçün), həvəsli” sözlərinin tərkibində işlənir.

31. Soralı Valeridə³ aşağıdakı sətir var:

Vetus adagio est, O Publi Scipio,

Bu, köhnə *adagiodur*⁴, Publi Scipion.

Bu söz istifadədən çıxmışdır, belə ki, onun yunan dilindən götürülmüş qarşılığı daha asan anlaşılır, çünki bu, yunanların *παροιμία* “atalar sözü”dediyi ilə eynidir, nümunə üçün:

Auribus lupum teneo;

Canis caninam non est.

Məni canavarı qulaqlarından tuturam⁵,

İt iti yeməz.

İndi *adagio*⁶ yalnız bir hərfi dəyişmiş *ambagiodur* ki, belə deyilməsinin səbəbi odur ki, o, mövzunun *ambit* “ətrafında gəzir” və təkə bir şeyin üstündə durmur⁷. *Ambagio* “ətrafda yanan” mənalı *ambustumu* və avquurların nitqindəki *ambegna*

¹ Əgər mətn düzgün şəkildə bərpa olunubsa, bu, L. Ambivi Turpiondur – Sesili Stati və Terensinin məşhur səhnə rejissoru və aktyoru; Lusili onun adını söz oyununa çevirir.

² Yunan dilindəki *ἀμφί* sözüne bərabərdir və latın dilində yalnız ön şəkilçi kimi müşahidə olunur.

³ E.ə. ikinci əsrdə yaşamış az tanınan yazıçı.

⁴ *Adagio*, yiyəlik halda *-onis*; *adagiumdan* daha geniş yayılmışdır.

⁵ Terensi, “Phormi”, 506 və s.

⁶ Əslində, *ad* “ona görə” və *aio* “deyirəm” sözünün kökündəndir.

⁷ Beləcə, bu həm də xüsusi olaraq adlandırdığından başqa şeylərə də tətbiq edilir.

inəyini¹ xatırladır ki, bu inəyin ətrafında başqa qurbanlar yerləşdirilir.

32. Bununla yanaşı, sözlərin mənşəyində müşahidə olunmalı üç şey birləşmişdir ki, bunlar sözün nədən və nəyə tətbiq edilməsi və nə olmasıdır, adətən üçüncü də birincidən az şübhə doğurmur, iti bildirən sözün tək formasının əvvəllər *canis*, yoxsa *canes* olması məsələsində olduğu kimi, çünki daha yaşlı yazıçılarda ifadə birdir – *canes*. Ona görə də Enni *canes*dən istifadə etməklə aşağıdakını yazır²:

Tantidem quasi feta canes sine dentibus latrat.

Hamilə qancıq kimi hündürdən hürür: ancaq o, dişsizdir³.

Lusili də *canesi* işlədir:

Nequam et magnus homo, laniorum immanis canes ut.

İşə yaramaz və qəssabların dəhşətli iti kimi nəhəng adam.

Bir şeyə aid ediləndə bu söz *canis*, müxtəlif şeylərə aid ediləndə isə *canes* olmalı idi; lakin nə Enni əvvəlki ənənəni davam etdirdiyi üçün günahlandırılmalıdır, nə də indi belə deyən:

Canis canina(m) non est.

Canis “it” it əti yemir.

Ancaq itlər hürməklə xəbərdarlıq etdiklərindən (sanki bu, xəbərdarlıqlar *canunt* “səsləndirmək”dir), onlara *canes* deyilir və bu səs vasitəsilə onlar gecə *latent* “gizlənmiş” şeyləri aşkara çıxarıdıklarından, onların hürməyinə *latratus* deyilir⁴.

33. Bəziləri *canesi* təkdə dediyi kimi, başqaları da *trabes* “dirək, gəmi”ni təkdə deyirlər:

¹ “Hər yanında bir quzusu (*agna*) olan”.

² Enni, “Annallar”.

³ Xalq məsələsinə görə, hamilə qancıq zərərsiz olduğundan, onun hürməyi dişləməyindən pisdirdir, bax: Plavt, “Mostellaria”, 852, *Tam placidast (illa canis) quam feta quaevis*.

⁴ Etimoloji cəhətdən nə *canis* sözü *canere* ilə, nə də *latratus* sözü *latere* ilə bağlıdır.

(*Trabes*) *remis rostrata per altum.*

İti uclu *trabes* sulara avarla sürülür¹.

Enni aşağıdakı nümunədə *trabes* sözünü işlətmişdir²:

Utinam ne in nemore Pelio securibus

Caesa accidisset abiegna ad terram trabes,

İstərdim ki, şam ağacının *trabesi* balta ilə kəsilməklə

Heç vaxt yerə – Pelionun meşəsinə düşməsin!

Ancaq indi bu sözün adlıq hal tək forması saitini itirmişdir və *trabsa* çevrilmişdir.

34. “Medeya”da³:

Caelitum camilla, expectata advenis: salve, hospita.

Allahların çoxdan gözlənilən *camillası* sən gəlicən; qonaq, salamlar!

Camilla çətin sözləri şərh edənlərə görə, xidmətçi köməkçisidir; daha sirli təbiətə malik hadisələrə əlavə edilməlidir, ona görə də evlilikdə o, *camillus* adlanır ki, onun daşdığı qutunun içindəkilər⁴ xidmət edən təcrübəsiz şəxslərin çoxu üçün naməlumdur. Buradan Samofrakiya misteriyalarında Böyük Allahları⁵ müşayiət edən müəyyən ilahi obraza *Casmilus* adı verilir. Bu söz, fikrimcə, yunan mənşəlidir⁶, çünki mən buna Kallimaxın⁷ şeirlərində təsadüf etmişəm.

35. Ennidə belə bir sətir var⁸:

¹ Enni, “Annallar”.

² “Medea exula”; bu, “Arqo adlanan o gəmi gərək heç vaxt qurulmaya idi” deməkdir.

³ Pakuvi.

⁴ Ehtimal ki, gəlinin sahib olduğu müəyyən əşyalar.

⁵ Makrobiyə (“Saturnalia”, iii. 8. 6.) görə, allahların qasidi olan Hermeslə eyniləşdirilir.

⁶ Çox ehtimal ki, yunandansa, etrusk mənşəlidir: Lemnosda, Samofrakiya yaxınlığında etrusklar vardı ki, bu da oxşar sözün orada keçirilən misteriyalarda işlənməsini izah edə bilər.

⁷ Kallimaxın Samofrakiya qaydalarını qeyd etmək imkanı olmuşdur.

⁸ “Saturae”; bəlkə də, Herodotdakı hekayəni (i. 141) nəzərdə tutur.

Subulo quondam marinas propter astabat plagas.

Bir dəfə *subulo* dəniz sahilində dayananda.

Subulo belə adlanır, çünki o, etruskaların boruçalanlara verdikləri addır; ona görə də bu sözün kökləri Latiyada yox, Etruriyada axtarılmalıdır.

36. *Versibus quo(s) olim Fauni vatesque canebant.*

Bir vaxtlar Favnlrın və şairlərin oxuduğu o misralarla¹.

Fauni “Favlar” hər iki cinsə aid latın allahlarıdır, ona görə də həm *Faunus*, həm də *Fauna* var; dövrümüzə belə bir hekayə gəlib çatmışdır ki, onlar Saturniya nəzmi deyilən şeirlərdə baş verəcək hadisələrdən *fari* “danışmaq” üçün ağaclıq yerlərə təhkim olunmuşlar ki, bu danışq əsasında onlara *Fauni* deyilmişdir². *Vates* “şairlər”ə gəlincə, qədim yazıçılar şairlərə bu adı şeirləri *viere* “hörmək”lərinə³ görə verirdilər, mənim şeirlər haqqında yazanda göstərəcəyim kimi.

37. *Corpore Tartarino prognata Paluda virago.*

Tartarin bədənindən doğulmuş, döyüşçü qız *Paluda*⁴.

Tartarinum “Tartarin” *Tartarus*dan düzəlmişdir. Platon “Dördüncü dialoqu”nda⁵ ölümlər dünyasında olan çaylardan danışarkən *Tartarusu* onlardan birinin adı kimi verir; ona görə də *Tartarusun* yunan mənşəlidir. *Paluda*⁶ orduda fərqləndirici paltarlar və bəzəklər olan *paludamentadandır*; ona görə də general müharibəyə gedəndə və liktorlar öz geyimlərini dəşiyib siqnal səsləndirəndə deyilir ki, general *paludatus* “*paludamentum* geyinməy”i təşkil edir. bu paltarların

¹ Enni, “Annallar”; “mahını oxumaq” “öncəgörmək” mənasındadır.

² Həm *Faunus*, həm də *vates* üçün verilən etimologiya səhvdir.

³ Bu həm sözlər, həm də musiqi haqqında işlənilir.

⁴ Enni, “Annallar”; kaosu təəssümü olan *Discordiaya* işarə edir.

⁵ “Phaedo”, 112-113; Trasilin Platonun dialoqlarını nömrələməsində “Phaedo” ilk tetralogiyanın dördüncüsüdür. Ancaq Platonun hesabında Tartar Aiddəki çay deyil, aşağıdakı boşluqdur ki, burada Aidin bütün çayları quru olur.

⁶ Etimologiyası naməlumdur; *palamdan* deyil.

paludamenta adlandırılmasının səbəbi isə onları geyinənlərin onların hesabına gözəçarpan olması və *palam* “açıq-aşkar” görünməsidir.

38. Plavtda belədir:

*Epeum fumificum, qui legioni nostrae habet
Coctum cibum.*

Epey – tüstü çıxaran, bizim ordu üçün
Yaxşı bişirilmiş yemək hazırlayan.

Epey *fumificus* “tüstü çıxaran” aşbaz idi, Troyada Troya atını düzəltdiyi və yunanların yeməklərini saxladığı deyilən Epeyin şərəfinə adlandırılmışdır¹.

39. Nevidə belə bir sətir var:

Atque prius pariet lucusta Lucam bovem.

Tezliklə xərçəng *Luca bos* doğacaq.

Luca bos fildir; onun nə üçün belə adlandırıldığıнын müəlliflər tərəfindən verilmiş iki müxtəlif izahını görmüşəm. Çünki Kornelinin “Şərhələr”ində² *Lucasin Libyci* “liviyalılar”dan olması qeydi var və Vergilininkində³ *Lucasin Lucani* “lukaniyalılar”dan olduğu göstərilir, bu, vətəndaşlarımızın sahib olduqları ən böyük dördayaqlıya *bos* “inək” dedikləri faktına əsaslanır və beləliklə, lukaniyalıların arasında Pir müharibəsində onlar ilk dəfə düşmən cərgələrində filləri – oxşar buynuzlu dördayaqlıları (çünki əksəriyyət dişlərin, əslində, buynuz olduğunu deyirdilər⁴) görəndə bu heyvana *Luca bos* dedilər, onlar elə bildilər ki, bu, *Lucana bos* “Lukaniya inəyi”dir⁵.

¹ Epey başqa heç bir yerdə aşbaz kimi göstərilməmişdir, ancaq onun Atridləri su ehtiyatı ilə təchiz etdiyi deyilir.

² Bax: v. 150.

³ Başqa halda, naməlum bir müəllifdə; səhifə 106 Funaioli.

⁴ Varro səhv deyir; fil dişləri də dişdir.

⁵ Doğruluğu aydındır; *Lucanus* oskanlarda *Lucans* idi, romalılar tərəfindən *Lucas* kimi tələffüz olunurdu ki, ona əsasən qadın cinsi forması olan *Luca* düzəlmişdir.

40. Əgər *Lucae boves* adını, doğrudan da, Liviyadan almışsa, tamamilə mümkündür ki, panteralar və şirlər də Afrika yox, *Lucae* “Lukan” heyvanları adlansınlar; və aylar da lukaniyalı adlandırılmasına baxmayaraq, lukandan daha lukaniyalı deyillər. Ona görə də mən daha çox belə düşünürəm ki, *Lucas* sözü *lux* “ışq”dandır¹, çünki fillər həmin vaxtlar öz qüllələrini² bəzəyən zərli hökmdar qalxanlarının hesabına uzaqdan parıldayırdılar.

41. Ennidə belədir³:

Orátor sülhsüz geri qayıdır və işi öz hökmdarına qaytarır.

Orator “sözçü” *oratio* “nitq” əsasında deyilir, çünki kim ki nümayəndə kimi yanına göndərildiyi adama⁴ sözlü tələb təqdim edir, o, *oratio* sözündən *orator* adlanır. İş daha böyük əhəmiyyətə malik olanda müdafiə üçün elə adamlar seçilir ki, məsələni daha bacarıqla müdafiə edə bilsinlər. Ona görə də Enni deyir⁵:

Oratores doctiloqui.

Sözçülər savadlı danışırılar.

42. Ennidə bu var⁶:

Olli respondit suavis sonus Eg(e)riai.

Egeriyanın səsi *olli* cavab verdi, yumşaq-yumşaq və şirin-şirin danışaraq.

Olli “ona” *illi* ilə eynidir, qadın cinsində olan *olla* və kişi cinsində olan *ollusun* yönlük halıdır. Bunların biri seçkiləri elan

¹ Bax: § 39, qeyd 4.

² Fillərin belindəki müharibə qüllələri, o qədər hündür idi ki, onlara eləcə səbət demək mümkün deyildi.

³ “Annallar”; başqa bir hökmdarın səfirini bildirir ki, onun tələblərini rədd etmək müharibə elan olunması ilə nəticələnə bilər, bax: Livi, i. 22.

⁴ *Quo* “haraya” burada kişi cinsinə aid təyin ilə işlənmişdir.

⁵ “Annallar”.

⁶ “Annallar”; Nima Pompili ilə məsləhətçisi nimfa Egeriya arasında olan söhbət.

edən carçı tərəfindən deyilir, “*Olla* “o” əsr”, *illa* yox. O biri dəfn hallarında elan verildikdə eşidilir, orada belə deyilir:

Ollus leto datus est,

*Ollus*¹ “o kişi”yə *letum*² “ölüm” verilib, – yunanlar buna *λήθη* deyirlər ki, bu da əfv deməkdir.

43. Ennidə bu misraya rast gəlinir³:

Mensas constituit idemque ancilia primus.

Onun ilk dəfə təşkil etdiyi qonaqlıqlar⁴ və buna müvafiq müqəddəs qalxanlar⁵.

Ancilia “qalxanlar” *ambecisus* “hər iki tərəfdən kəsik” olduğuna əsasən adlandırılmışdır, çünki bu silahlar, frakiyalılarkılar kimi, sağdan və soldan kəsilmişdir.

44. *Libaque, fectores, Argeos et tutulatos.*

Kekslər və onları bişirənlər, *Argei* və konusvari kəkilli rahiblər⁶.

Liba “kekslər” belə adlandırılmışdır, çünki onlar allahlara *libare* “nəzir verilmək” üçün hazırlanır⁷. *Fectores* “keks bişirənlər”ə *libaya fingere* “forma verdikləri” üçün belə demişlər. *Argei* Arqos şəhərindəndir⁸: *Argei*lər qamışdan düzəlmişdir, insan fiqurlarının sayı iyirmi yeddidir⁹; bunlar hər il dövlət adından çıxış edən rahiblər tərəfindən Dirəklər üzərindəki körpüdən Tiber çayına atılır. Bunlara *tutulati* “*tutuli* ilə təmin edilmiş” deyilir, çünki qurban vaxtı adətən onların başına konusabənzər işarə kimi bir şey qoyulurdu; buna matronaların

¹ Sekst Pompey Fest (254 a 34 M.) bu formaya *ollus*dan sonra *Quirisi* daxil edir.

² Etimologiyası qeyri-müəyyəndir, ancaq yunan dilindən deyil.

³ “Annallar”; Numa Pompilinin müəssisələrinin sadalanması.

⁴ Rahiblərin; müq. et: Livi, i. 20.

⁵ Bax: vi. 22.

⁶ Enni, “Annallar”; Numanın müəssisələrinin siyahısını davam etdirir.

⁷ *Libare* sözü *libadan* düzəlmişdir!

⁸ *Argei* və *tutulusun* etimologiyası tamamilə qeyri-müəyyəndir.

⁹ Sayı üçün bax: v. 45, qeyd 3.

başlarının üstündə yun lentlə bağlanmış buruq saç tellərinin *tutuli* adlanması faktına¹ əsasən *tutulus* demişlər, *tutuli* isə ya saçı *tueri* “qorumaq” məqsədilə düzəldilməsi faktından, ya da şəhərdəki ən yüksək yerə, daha dəqiq desək, Qalaya *tutissimum* “ən təhlükəsiz” deyildiği üçün bu adı almışdır.

45. O deyir ki², həmin bu Pompili flaminlər və xüsusi rahibləri yaratmışdır ki, onların hər biri xüsusi bir allahın şərəfinə fərqləndirici ad qazanır: müəyyən hallarda mənəbələr aydındır, məsələn, nə üçün birinin Marsial, o birinin Kvirinal adlandırılması; ancaq başqaları da var ki, tamamilə gizli mənşəli adlara sahibdir, bu sətirdəkilərin çoxu kimi:

*Volturnalem, Palatualem, Furinalem,
Floralemque Falacrem et Pomonalem fecit
Hic idem,*

Volturnal, Palatual, Furinal və Floral,
Falakrin və Romonal, bu cədvəl oxşar şəkildə yaradılmışdır;

və bunlar qeyri-müəyyəndir. Onların mənşələri Volturn, ilahi Palatua³, Furrina, Flora, Falaser Ata, Romonadır.

46. Ennidə bu sətir var⁴:

Iam cata signa ferae sonitum dare voce parabant.

İndi heyvanlar qışqırmaq üzrə idilər, öz yüksək səsli siqnalları ilə.

Burada, *cata* “yüksək səsli” *acuta* “iti və ya uçuş” deməkdir, çünki sabınlər həmin sözü bu mənada işlədirlər; ona görə də

*Catus Aelius Sextus
İti Eli Sekst⁵*

¹ Bax: § 44 qeyd 9.

² Enni, “Annallar”.

³ Palatinin qoruyucu ruhu.

⁴ “Annallar”.

⁵ Enni, “Annallar”; Sekst Eli Pet, 198-ci ildə konsul, 194-cü ildə sensor, Roma qanunu haqqında yazan məşhur yazıçı.

onların dediyi kimi, “müdrük” deyil, “iti” deməkdir; və bu sətirdə¹

Tunc c(o)epit memorare simul cata dicta,

Sonra o, *cata* olan sözləri eyni vaxtda deməyə başladı, – *cata* sözlər iti və ya uçuşuş kimi başa düşülməlidir.

47. Lusilidə aşağıdakı sətir var:

Quid est ? Thynno capto cobium excludunt foras,

Nə? Tuna balığı tutulanda qaya balığını atırlar.

Və

Occidunt, Lupe, saperdae te et iura siluri

Duzlanmış xanı balığı və naxadan hazırlanmış souslar səni öldürür, Lupus².

Və

Sumere te atque amian.

Sən ... və skumbriya götürürsən.

Bu sözlər balıq adlarıdır, onlar yunan mənşəlidir³.

48. Ennidə görürük⁴:

Quae cava corpore caeruleo (c)ortina receptat.

Boş qazan öz səma mavisini qarnında nəyi geri götürür

Cava cortina “boş qazan” ona görə belə deyilmişdir ki, yerlə göyün arasındakı bir növ Apollonun üçayaqlı qazanı⁵ formasındadır; *cortina cor* “ürək” sözündən düzəlmişdir, çünki ilk öncəgörmə püşklərinin bu qazandan götürüldüyünə inanılır.

¹ Enni, “Annallar”.

² Lusili *iura* “souslar” və “hüquqlar, ədalət” və *Lupe* – kişi adı və həmçinin balıq növü ilə söz oyunu düzəldir.

³ Müvafiq olaraq *θύννος* “tuna”ya Amerikada at skumbriyası və tuna deyirlər; *κωβιός* “qum qaya balığı” – dəyərsiz balıq; *σαπέρδης*, bəlkə də, “duzlanmış xanı balığı”, bu söz Pont bölgəsindən gəlir; *σίλουρος* “naqqa balığı” – naxa tipli böyük çay balığı; *ἀμύια* – tuna balığının çay boyu yuxarı hərəkət edən növü.

⁴ “Annallar”; yerlə göy arasında başaşağı durmuş qazan formalı boşluq deməkdir.

⁵ Delfidə.

49. Ennidə görürük:

Quin inde invitis sumpserunt perduellibus.

Hətta yox, düşmənlərinə baxmayaraq onları oradan daşıyıb çıxardılar.

Düşməne *perduelles* “düşmənlər” deyilir; *perfecit* “müvəffəqiyyətli” *per* “tamamilə, hərtərəfli” və *fecit* “etdi” sözlərindən düzəlmişdir, beləliklə, *perduellis per* və *duellum* “müharibə” əsasında formalaşmışdır: bu söz sonradan *belluma* çevrilmişdir. Eyni səbəbdən də *Duellona* “Müharibə ilahəsi” *Bellona* olmuşdur.

50. Plavtda belə verilib¹:

Neque Iugula, neque Vesperugo, neque Vergiliae occidunt.

Nə Körpücük sümüyü, nə Axşam ulduzu, nə də Ülkər indi qrup əmələ gətirmir.

Iugula “Körpücük sümüyü” Aksinin aşağıda Orion adlandırdığı bürcdür:

Citius Orion patefit.

Orion indi daha tez gözə görünür.

Bu bürcün başçısı, deyilənə görə, üç ulduzdan ibarətdir, aşağıda isə Çiyinlər² deyilən iki parlaq ulduz yerləşir; onların arasındakı boşluq boyundur, ona olan oxşarlığına görə və *Iugula* “Körpücük sümüyü” adlanır. *Vesperugo* “Axşam ulduzu” *vespere* “axşam”³ doğan ulduzdur, sonuncuya əsasən *Opillus*⁴

¹ “Amphitruo”, 275. Varron sitatı öz yaddaşından və təhrifli şəkildə gətirir; bax: tənqidi qeyd.

² Adətən Orionun kəməri adlanır.

³ Daha doğrusu, axşam “doğmur”, ancaq həmin vaxt görünür.

⁴ Avrel İpillus Oskan mənşəli azad edilmiş adamdır və Romada müəllim olmuşdur, könüllü surətdə Rutilli Rufu 92-ci ildə Smirnada sürgün zamanı müşayiət etmişdir; onun əsərlərinin saxlanmış fraqmentləri çətin sözlərin şərhi ilə bağlıdır.

onun adını *Vesper*¹ kimi yazmışdır, ona görə də bu söz ikinci mənada işlənilib²:

Vesper adest,

*Vesper buradadır*³, –

o, yunanların Axşam vaxtı allahı⁴ dedikləridir.

51. Nevidə aşağıdakı sətir var⁵:

Patrem suum supremum optimum appellat.

O, öz atasına müraciət edir, ən yaxşı və ən ucaya.

Supremum superrimum sözündən düzəlmişdir, *superum* “daha yüksək” sözünün üstünlük dərəcəsidir, ona görə də “On iki cədvəl”də deyilir⁶:

Solis occasu diei suprema tempestas esto.

Qoy günün ən son (*suprema*) vaxtı günəş batanda olsun.

“Avqurların kitabları” avqurluq üçün son vaxtı *tempestas* yox, *tempestus* adlandırırlar.

52. “Buynuzlu dəbilqənin hekayə”sində belə bir sətir var⁷:

Qui regi latrocinatus decem annos Demetrio.

Kim ki on il kral Demetri üçün əməkhaqqı (*latrocinatus*) uğrunda vuruşub.

Onlar *latus* “tərəf” sözünə əsasən *latrones* “muzdlu əsgər”lər adlanırdılar, onlar kralın tərəfində idilər, özlərinin qılıncı davvardı (sonradan onlara *stipatio* “yaxın müşayiətçi”

¹ Bəziləri düşünülür ki, Opillus bu sözü orta cins kimi *Vesperum* şəklində işlətməmişdir, ancaq bu nəticəyə gəlmək mütləq deyil.

² *Alterumun* mənası üçün bax: v. 179.

³ Toy himnlərində tanış olan ifadə, məsələn, Katullda (62. 1): *Vesper* ancaq bir ulduz deyil, o həmçinin allah kimi də şəxsləndirilir.

⁴ Burada *Vergiliaenin* izahı gözlənilsə də, əlimizə çatan mətndə yoxdur.

⁵ Saturni nəzmi.

⁶ Bax: vi. 5. Roma qanununa görə, qanuni tədbirlər günəş batandan sonra davam edə bilməzdi.

⁷ Plavt, “*Cornicularia*”.

sözündən *stipatores* “mühafizəçilər” dedilər) və ödəniş əsasında işə götürülmüşdülər, bu ödəniş yunan dilində *λάτρον*¹ adlanırdı. Buradan köhnə şairlər bəzən adi əsgərləri də *latrones* adlandırırlar². Ancaq indi *latrones* adı yol kəsən quldurlara verilir, çünki adi əsgərlər kimi, onların da qılıncları olur, yaxud ona görə ki onlar öz qurbanlarını pusmaq üçün *latent* “uzanıb gizlənir”lər.

53. Nevidə:

Risi egomet mecum cassabundum ire ebrium.

Sərxoşun əyri-əyri yeridiyini görəndə mən ürəyimdə güldüm.

Cassabundum “əyri-əyri yerimək” *cadere* “yıxılmaq”dandır. Eyni müəllifdə bu da var:

Diabathra in pedibus habebat, erat amictus epicroco.

O, ayağına ev başmaqları geymişdi, zəfəran rəngində xalata bürünmüşdü³.

Hər iki söz (*diabathra* “ev başmaqları” və *epicrocum* “zəfəran rəngində xalat”) yunan mənşəlidir.

54. “Menexmi”də⁴:

Inter ancillas sedere iubeas, lanam carere.

Niyə sən məni işdə xidmətçilərin arasında oturub yun daramağa məcbur edirsən.

Həmin bu *carere* “daramaq” sözü Nevinin “Semetriya”sında¹ işlənmişdir. *Cārēre*² sözü *cārēre*

¹ Yunan dilindəki sözdən düzəlmişdir, latın dilindəki *latus*dan deyil, bu, düzgün görünür.

² Plavt “Miles gloriosus”, 76, “Poenulus”, 663-də və s. olduğu kimi.

³ Bu və əvvəlki sitat əvvəllər “Lycurgus”a – Nevinin bir faciəsinə aid edilmişdir; Berqk., “Philologie”, xxxiii. 281-282 (*mecum* yerinə *mooechum* oxumaqla və *habebatın* üstündən keçməklə) naməlum bir komediyanın ardıcıl sətirləri kimi birləşdirmişdir.

⁴ Plavt, “Menaechmi”, 797.

“çatışmamaq”dandır, çünki o vaxt yunu təmizləyir və onu əyirib ipə çevirirdilər ki, o, çirkədən *carere* “azad ola” bilsin, buradan da deyilir ki, yun *carminari* “daranmış olur”, sonra buna yapışan və yun olmayanları *carunt* “darayır” və ayırırlar, Nevi “Romulus”da bunlara *asta*³ deyir, oskanlardan alınmışdır.

55. “Farslar”da⁴:

Iam pol ille hic aderit, credo, congerro meus.

Şübhəsiz, o, indi dərhal burada olacaq, mənə, mənim şən dostum.

*Congerro*⁵ “dost” *gerra*⁶ “həsir məmulatı”ndandır; bu, yunan sözüdür⁷, latın ekvivalenti *cratis*dir.

56. “Menexmi”də⁸:

Idem istuc aliis ascriptivis fieri ad leglonem solet.

Orduya əlavə olaraq qəbul olunmuş başqaları ilə də məhz belə rəftar edilirdi.

Ascriptivi “əlavə kimi qəbul olunmuş” belə adlanmışdır, çünki keçmişdə adi ordu əsgərlərindən hər hansı biri ölsə, silah almayan kişilər onların yerini tutmaq üçün *ascribentur* “əlavələr olaraq qəbul olunurdular”.

¹ Şübhəsiz ki, korlanmış addır; çünki Turbnebus tərəfindən “Commotria”, Müllər tərəfindən “Cosmetria”, G.Getz və F.Şell tərəfindən “Demetria” kimi göstərilmişdir.

² Düzgün forması *carreredit*; *carere* “çatışmamaq” sözü ilə bağlı deyil.

³ Qeyri-dəqiq mənalı; ehtimal ki, “xov, tiftik”, *ad-sta-* “üstündə durmaq”dan.

⁴ Plavt, “Persa”, 89.

⁵ Adətən ümumi ziyafətə öz payını verəndir, *congereredən* düzəlmişdir.

⁶ Adətən cəmdədir: *gerrae*; “dəyərsiz şeylər, cəfəngiyat” düzəltmə mənası ilə işlənmiş.

⁷ *γέρρον* “həsir məmulatı” və ya bundan düzəldilmiş hər hansı bir şey, xüsusilə, qalxanlar.

⁸ Plavt, “Menaechmi”, 183.

57. “Üç qəpik”də¹:

Nam ilium tibi

(Ferentarium esse amicum inventum intellego).

Çünkü mən aydın görürəm ki,

Onun timsalında sənin üçün *ferentarius* dost tapılmışdır.

Ferentarius sözü boş və faydasız olmayanları *ferre* “gətirmək”dəndir; yaxud ona görə ki yalnız *ferrentur* “atılmaq üçün olan”² silahlara, məsələn, mizraqa sahib olanları *ferentarii* süvarilər adlandırırdılar. Bu cür süvariləri mən Asklepinin qədim ibadətghündəki rəsmdə “*ferentarii*” etiketi altında görmüşəm.

58. “Dəyərsiz şeylərin hekayəsi”ndə³:

Ubi rorarii estis? En sunt. Ubi sunt accensi?

Ecce (sunt).

Rorarii, haradasan? Bax, onlar burdadır.

Accensi haradadır? Gör, onlar burdadır.

Rorarii “atıcılar” döyüşü başlanan adamlardır, adlarını *ros* “şeh damcıları”ndan alıblar, çünki əsl yağış yağmazdan əvvəl *rorat* “çiləyir”. *Accensi*, Katonun yazdığına görə, müşayiətçilərdir; bu söz *censio* “fikir”dəndir, o da *arbitrium* “qərar”dandır, çünki *accensus*⁴ kimin müşayiətçisidirsə, ona *arbitrium* etmək üçün iştirak edir.

59. Pakuvi deyir⁵:

Cum deum triportenta...

Allahların öncəgörmələri üçqat güclü olanda...

60. “Tacir”də⁶:

Non tibi istuc magis dividiaest quam mihi hodie fuit.

¹ Plavt, “Trinummus”, 455-456.

² Bu, istifadə zamanı əlində tutulmamalı olandır.

³ Plavt, “Frvolaria”.

⁴ Düzgün etimologiya üçün bax: vi. 89, qeyd 7.

⁵ Bəlkə də, yeraltı dünya allahlarının öncəgörmələrini bildirir.

⁶ Plavt, “Mercator”, 619.

Bu gün o, sənə də mənə olduğundan daha artıq *dividia* deyil.

(Bu söz Nevi tərəfindən “Çələngin hekayəsi”ndə eyni mənada işlənmişdir). *Dividia* “qəzəb” *dividere* “bölmək” sözünə əsasən belə deyilir, çünki ağrının səbəb olduğu *distractio* “bir-birindən ayırma, parçalanma” elə bölünmədir; ona görə də eyni müəllif “*Curculio*”da¹ deyir:

Sed quid tibi est? – Lien enecat, renes dolent,

Pulmones distrahuntur.

Bəs nə olub? –Böyrüm sancır, belim ağrıyır,

Və ciyərlərim parçalanır.

61. “Paqon”da²:

Honos syncerasto peri(i)t, pernis, gla(n)dio.

Qarıxiq yeməyə qarşı olan hörmət getdi³, donuz buduna və kotlelə.

Syncerastum “qarıxiq yemək” qədim yunan adı altında hər cür ərzağın qarışdırılmasıdır.

62. “Tənbəl avara”da⁴:

Domum ire c(o)epi tramite (in) dextra via.

Mən dolayı yoldan sağa tərəf dönüb evə getməyə başladım.

*Trames*⁵ “dolayı yol”, deyilənə görə, *transversum* “çevrilmək”dəndir.

63. “Qaçaqqlar”da⁶:

¹ Plavt, “*Curculio*”, 236-237; hərfi mənada, “dalağım məni öldürür, böyrəklərim məni incidir”.

² Plavt; pyesin adına başqa yerdə rast gəlinmir: Piy *in Phagone*, Ladeviq *in Phaone* kimi oxumağı təklif etmişdir (bax: Ritschl, “*Parerga*”, 151, 205; “*Rheinisches Museum*”, X. 447 = “*Opuscula philologica*”, ii. 731).

³ Bu o deməkdir ki, danışan iştahasını itirmişdir.

⁴ Plavt.

⁵ Ehtimal ki, *trans* və *meare* “getmək”dəndir.

⁶ Plavt.

*Age (e)rgo specta, vide vibices quantas. – Iam
inspexi. Quid est?*

Onda gəl bax və gör qamçı izləri hansılardır. – İndi baxdım; yaxşı, bəs sonra nə var?

Vibices “qamçı izləri” bədənin qamçılarla qaldırılan ətidir.

64. “Mücrünün hekayəsi”ndə¹:

Non quasi nunc haec sunt hic limaces, lividae.

Elə bil indi burada deyildilər, o, qara və çirklilərlə.

*Limax*² “ilbiz” *limus* “lilli palçıq”dandır, çünki o, orada yaşayır.

Diobolares, sch(o)enicolae, miraculae.

Diobollu qadınlar, axın kimi ətirələnmiş, tamamilə möcüzəvi³.

Diobolares “diobollu” iki obolun⁴ bir yerdə olmasındandır. *Schoenicolae* “qamış ətirli” *schoenus* “ətirli qamış”dan – xoşagəlməz ətirli məlhəmdəndir. *Miraculae*⁵ “mücüzəvi” *mira* “mücüzəvi şeylər”dəndir ki, onlar da qorxunc varlıqlardır; Aksinin dediyindən:

Personas distortis oribus deformis miriones.

Əyri üz cizgilərinə malik pis formalı maskalar eybəcər möcüzələrdir (*miriones*).

65. Eyni müəllifdə⁶:

Scratiae, s(c)rup(i)pedae, s(t)rittabillae, tantulae.

¹ Plavt, “Cistellaria”, 405.

² *Limusa* yaxın olsa da, bəlkə də, yunan dilindəki *λείμαξ* “ilbiz”dəndir.

³ Plavt, “Cistellaria”, 407.

⁴ Müharibədən əvvəlki standart görə draxmanın və ya frankın üçdə biri; indi bir növ iki ABŞ dollarından çox.

⁵ Sekst Pompey Fest (123. 5 M.) görə, ilkin dövrlərdəki romalılar tərəfindən çirkin şeylər haqqında işlənmişdir.

⁶ Plavt, “Nervolaria”; fahişələri təsvir etmək üçün. İlk üç söz çox qeyri-müəyyən mənşəlidir.

Yalnız qırışmış qadınlardır, axsayan, səndələyən, tamamilə yararsız.

*Scratiae*¹ “qırışmış qadın” *excreate* “öskürmək və tüpürmək”dən olmaqla *siccae* “qurumuş”ları bildirir. *Scrupipeda*² “axsamaq”, Avrelinin yazdığına görə, *scauripeda* “quru topuqları olan”dandır; komediyalar müəllifi Yuventi demişdir ki, bu, yarpaqlar üstündə görünən və çoxlu *pedes* “ayaqlar”ı olan tüklü qurddur; Valeri bunu *pes* “ayaq” və *scrupea* “çətinlik”dən düzəltmişdir. Buradan da Aksi bunu maraqlı bir üsulla müəyyən etmişdir, belə ki, “Melannipus”da³ aşağıdakı sətir var:

Reicis abs te religionem? Scrupeam imponas (tibi).

Sən öz vicdanını atmısan? Öhdənə götürəcəyin çətinliyi.

Strittabillae sözü *strettillaredəndir*, onun özü isə *strittaredəndir*, ayaqda güclə duran şəxs haqqında deyilir.

66. “At yəhəri”ndə⁴:

Acsitiosae annonam caram e vili concinnant viris.

Qadınlar birləşdilər ki, ərlərini ucuz yerinə, bahalı məhsulu yığmağa vadar etsinlər.

“Çanaq təmizləyən”də⁵ eyni müəllif yazır:

Mulier es(t) uxorcula:

Ut ego novi, scio acsitio(s)a quam si(e)t.

Mənim sevimli arvadım
belə bir qadındır:

Öyrəndiyim qədəri ilə onun nə qədər ittifaqçı bir qadın olduğunu bilirəm.

¹ Bəlkə də, “vərəmdən arıqlamış” və ya “üstünə tüpürülməyə layiq”.

² Böyük ehtimalla, “iti daşlar üstündə yerimək” və ona görə də “axsamaq”; *scrupus* “iti daş” və *pes* “ayaq”.

³ “Sənin yüngül bir yükdən azad olmağın daha ağırını daşımağa gətirib çıxarır”.

⁴ Plavt, “Astraba”.

⁵ Plavt.

Klavdi yazır ki, birləşib yalvaran qadınlar aydın şəkildə *acsitiosae* “birləşmiş, ittifaqçı” kimi göstərilirlər. *Acstitiosae* sözü *agere* “fəaliyyət göstərmək”dəndir: *factiosae* “müttəfiq qadınlar” adını nəyi isə birlikdə *facere* “etmək”dən aldığı kimi, beləliklə, *acsitiosae* adını birlikdə *agere* “fəaliyyət göstərmək”dən almışdır, sanki *actiosaedir*.

67. “Sesistio”da¹:

Di(s) sribula (a)ut de lumbo obscena viscera.

Allahlar üçün bud ətləri və ya belin ədəbsiz hissələri.

Sribula “bud ətləri”, Opillinin də yazdığı kimi, mal-qaranın ombasının ətrafında olan ətli hissələrdir; bu söz² yunan mənşəlidir, bu yerdə bud oynaqı olması faktından düzəlmişdir³.

68. “Həbsxana iplərinin hekayəsi”ndə⁴:

Scobina ego illun(c) actutum adrasi (s)enem.

Bir dəfə mən öz bülövümlə köhnə dostumu təmizlədim.

Scobina “bülöv” *scobis* “yonqar”dandır; çünki yeyə dülgərin ləvazimatına aiddir.

69. “Karfagenli kiçik adam”da⁵:

Vinceretis cervum cursu vel gral(l)atorem gradu.

Sən qaçmaqda erkək maralı, addımlamaqda taxtaayağı keçərsən.

Grallator “taxtaayaq”, deyilənə görə, onun böyük *gradus* “addım”ımdandır.

70. “Kobud müştəri”də⁶:

Sine virtute argutum civem mihi habeam pro praefica.

Mənim heç bir cəsur hərəkətim olmasa da,

¹ Plavt.

² Etimologiyası naməlumdur; Sekst Pompey Festdə (313 a 34 M.) *strebula* var və bunu Umbriya sözü adlandırır.

³ Varro, ehtimal ki, bunu yunan dilindəki *σπρεβλόζ* “bükülmüş” sözündən düzəltdir.

⁴ Plavt.

⁵ Plavt, “Poenulus”, 530.

⁶ Plavt, “Truculentus”, 495.

Təmiz xarakterli vətəndaş məni tərifləyənlərin başçısı ola bilər.

Praefica “tərif başçısı”, Avrelinin yazdığı kimi, Libitina meşəsindən¹ olan qadınlara verilən addır, onlar ölmüş adamın evinin qabağında ona təriflər oxumaq üçün pulla tutulurdu. Bunun müntəzəm olaraq yerinə yetirilməsi üçün Aristotel tərəfindən “Xarici millətlərin adətləri” adlı kitabında qeyd olunmuşdur; Nevinin “Boğaz” adlı əsərində buna şahidlik edilir:

Haec quidem hercle, opinor, praefica est: nam mortuum collaudat.

Ah aman, mənəcə, o qadın *praefica*dır: onun təriflədiyi ölü adamdır.

Klavdi yazır:

Quae praeficeretur ancillis, quemadmodum lamentarentur, praefica est dicta.

Xidmətçi qızların öz ağıllarını necə ifa etməli olduqlarını öyrətmək *praeficeretur* “vəzifəsi verilən” qadına *praefica* deyilirdi.

Hər iki hissə göstərir ki, *praefica* sözü *praefectio* “başçı təyin olunmaq”dandır.

71. Ennidə görürük²:

*Decem Coclites quas montibus summis
Ripaeis fodere.*

On *Coclites*in basdırdığı xəzinələr
Yuxarıda Rifey dağlarının zirvəsindədir.

¹ Fəryad edən qadınlardan dayandığı yer, bax: Halikarnashı Dionisi, iv. 15.

² “Saturae”. Şimali Skifiyanın (Ripeya və ya Rifeya dağlarının yerləşdiyi) tək gözlü Arimaspi, deyilənə görə, qonşuları *Grypes*dən (yaxud Qriffinlərdən) çoxlu qızıl alırdılar; bax: Herodot, iii. 116, iv. 13, iv. 27, Prokonnesli Aristeyin şeirindən (inamsızlıqla) sitat gətirir. *Fodere*=*infodere*.

Cocles “təkgözlü” *oculus* “göz”dən düzəlmişdir, sanki *oclesdir*¹ və yalnız bir gözə malik insanı bildirmişdir; ona görə də “*Curculio*”da² belə verilib:

De Coclitum prosapia (te) esse arbitrator:

Nam hi sunt unoculi.

Məncə sən Koklitlər irqindənsən;

Çünki onlar təkgözlüdürlər.

IV. 72. İndi mən vaxtı bildirən terminlərdən danışacağam. Kassinin ifadəsində³

Nocte intempesta nostram devenit domum,

Gecənin ölümündən əvvəl o, bizim evə gəldi,

intempesta nox “gecənin ölümü” *tempesta* sözündən düzəlmişdir, *tempesta* isə *tempus* “vaxt”dan: *nox intempesta* “vaxtsız gecə” heç bir fəaliyyətin baş vermədiyi vaxtdır.

73. *Quid noctis videtur?* – *In altisono*

Caeli clipeo temo superat

Stellas sublime(n) agens etiam

Atque etiam noctis iter.

Gecənin hansı vaxtı kimi görünür? – Səmanın

Qalxanında ki, yuxarıda səslənir, Yük arabasının

Dirəyinə bax ki, öz gecə səyahətini davam etdirdikcə

Ucalıqda ulduzları da keçir⁴.

Burada müəllif *Temo* “Araba-oxu”nun hərəkəti ilə bildirmək istəyir ki, gecə irəliləmişdir; ancaq *Temonun* mənşəyi və onun işlənməsinin səbəbi gizlədilmişdir. Mənim fikrim belədir ki, qədim vaxtlarda fermerlər əvvəlcə səmadakı müəyyən

¹ Varro *co-ocles* “təkgözlü”dəndir demək istəyir; lakin bu söz etrusk dili vasitəsilə yunan dilindəki *κύκλωψ* sözündən düzəlmişdir.

² Plavt, “*Curculio*”, 393-394.

³ Aksi; vi. 7-dəkinin təkrarıdır, müəllifi ilə bağlı 5-ci qeydə bax.

⁴ Enni; Evripiddən (“*Iphig. In Aul.*”, 6-8) sərbəst şəkildə götürülmüşdür; anapestik. Bax: v.19, yuxarıda.

əlamətləri¹ görmüşlər ki, bunlar qalanlarından daha asan nəzərə çarpır və hər hansı faydalı iş üçün, məsələn, tarlaların becərməsi vaxtı kimi daha münasib vaxt kimi görünürdü.

74. Bunun əlamətləri yunanların, məsələn, Homerin² Arabanın³ yeddi ulduzu adlandırdıqları və onun yanındakına da Cütçü dedikləridir, bizim kəndlilər isə bunlara *Triones* “Cüt öküzü” və *Temo* “Araba dirəyi”nin yeddi ulduzu deyir və onların yaxınlığındakını *Axis* “Yer kürəsinin oxu, şimal qütbü”⁴ adlandırırlar, çünki öküzlərə, həqiqətən də, cütçülər indi də *triones* deyirlər, xüsusilə də onlar torpağı şumlayanda; məhz onların *glebae* “yerin daş-kəsəyi”ni asanlıqla yaranlarına

Valentes glebarii

Güclü *glebarii* “daş-kəsək qıranlar”

deyildiyi kimi, beləliklə, torpağı şumlayanların hamısı *terra* “torpaq” sözünə əsasən *terriones* adlanırdı, ona görə də buna əsasən onlara E-nin düşməsi ilə *triones*⁵ deyilmişdir.

75. *Temo* sözü *tenere* “tutmaq”dandır⁶: çünki bu, cütü və arabanı *continet* “bir yerdə tutur”, bir çox şeydə olduğu kimi bütöv hissəyə əsasən adlandırılmışdır. *Triones* adı, bəlkə, ona görə verilmişdir ki, yeddi ulduz elə yerləşdirilmişdir ki, üç ulduzdan ibarət dəstələr üçbucaq əmələ gətirir⁷.

76. *Aliquod lumen – iubarne ? – in caelo cerno.*

Mən göydə bir az işıq görürəm – bu, sübh ola bilər?⁸

¹ *Signa* burada və bundan sonrakında, görünür, mənasına görə “əlamətlər = işarələr” və “əlamətlər = bürclər” arasında dəyişir.

² “*Odisseya*”, v. 272-273.

³ Çarlzın arabası və ya Böyük Çömçə; həmçinin Böyük Ayı bürcünün digər hissələri.

⁴ Yaxud bəlkə də, Qütb ulduzunun özü.

⁵ *Trio* sözü *terere* “tapdalamaq”dan düzəlmişdir, müq. et: *trivi* bitmiş zaman forması və *tritus* feili sifəti.

⁶ Yanlış etimologiya.

⁷ Yanlış etimologiya.

⁸ Enni; müq. et: vi. 6 və vi. 81.

Dan ulduzu *iubar* adlanır, çünki bunun üstündə dağınıq işıq var, məhz şirin başında *iuba* “yal”¹ olduğu kimi. Onun qalxması² göstərir ki, gecənin sonu yaxınlaşır. Ona görə də Pakuvi deyir³:

Exorto iubare, noctis decurso itinere.

Dan ulduzu görünəndə və gecə öz müddətini qurtaranda.

77. Plavt “Tənbəl avara”da belə yazmışdır:

Inde hic bene potus prim(ul)o crepusculo.

Oradan buraya, elə sərxoş halda, o gəldi, alatoranın ilk saatlarında.

Crepusculum “alatoran” sabinlərdən götürülmüş sözdür və onun gecəyə, yoxsa gündüzə aid olması mübahisəli olan vaxtdır⁴. Ona görə də “Üzük”də belə verilib⁵:

Tam crepusculo, ferae ut amant, lampades accendite.

Beləliklə, sübh vaxtı – vəhşi heyvanlar məhəbbətlərini yaşayanda öz çıraqlarınızı yandırın.

Ona görə də şübhəli məsələlərə *creperae* deyilir.

78. “Üç qəpik”də⁶:

Concubium sit noctis priusquam (ad) postremum perveneris.

Sən onun axırına çatmamış gecənin ümumi istirahət vaxtı olacaq.

Concubium “ümumi istirahət”, deyilənə görə, yatmaq məqsədilə *concupitus* “ümumi uzanma”dandır⁷.

79. “Assın hekayəsində” belə bir sətir var¹:

¹ *Iubar* və *iuba* etimoloji cəhətdən bağlı deyil.

² Bu, günəş dağmazdan bir az əvvəl şərq səmasında görünəndə baş verir.

³ Bax: vi. 6.

⁴ Bax: vi. 5 və qeydlər.

⁵ Plavt.

⁶ Plavt, “Trinummus”, 886; “mən sənə öz adımla deməyə çalışmalı olsam idim”.

⁷ Bax: vi. 7 və qeyd 7.

Videbitur, factum volo: redito conticinio.

Mən buna nəzarət edəcəyəm, bunun edilməsini arzulayıram; *conticinium*da qayıt.

Mən fikirləşərdim ki, *conticinium* “ümumi sakitlik” *conticiscere* “sakitləşmək”dəndir, yaxud Opillusun yazdığı kimi, o vaxtdandır ki, adamlar *conticuerunt* “sakitləşmişdir”.

V. 80. Mənim indi haqqında danışacaqlarım əlavə olaraq xüsusi vaxtda – deyildiyi və ya edildiyi vaxtda baş vermək mənası daşıyır².

Aksidə³:

Reciproca tendens nervo equino concita

Tela.

Elastik silah at tükündən hazırlanmış iplə əyilərək

Hərəkətə gətirilir.

Reciproca “elastik” əşya öz başlanğıc mövqeyinə qayıdanda baş verən vəziyyətdir. *Reciprocare* “irəli və geri getmək” sözü *recipere* “geri qaytarmaq”dan düzəlmişdir⁴ və yaxud *poscere* “tələb etmək” yerinə *procare* deyildiyi üçündür⁵.

81. Plavtda⁶:

Ut transversus, non proversus cedit quasi cancer solet.

Xərçəng necə vərmiş edibsə, eləcə çəpəki yeriyyir,

Düz qabağa getmir.

Proversus “düz qabağa” qabağında durana tərəf çevrilən adam haqqında deyilir və ona görə də evin qabağındakı giriş

¹ Plavt, “*Asinaria*”, 685; burada mətn *redito huc*dur. Bax: vi. 7.

² Bunlar feil olub-olmamağından asılı olmayaraq hərəkət sözləridir.

³ Filoktet. *Reciproca tela* düzgün olaraq yalnız Homerdəki (“İliada”, viii. 266, x. 459) *παλίνοτονα τόξα* “geri dartılmış yay”dandır, Varronun izah etdiyi kimi deyil.

⁴ Yəqin ki, *reque proque* “geri və irəli”dəndir, Varronun izah etdiyi kimi deyil.

⁵ Bu, “qaytarmağı tələb etmək”dir.

⁶ “*Pseudolus*”, 955; içəri girən fahişəxana sahibi haqqında deyilir.

hissəsinə çıxan haqqında *prodire* “irəli getmək” və ya *procedere* “davam etmək” deyilir. Ancaq fahişəxana sahibi bunu etmədiyi və divar boyu çəpəki getdiyi üçün Plavt deyir: “O, xərçəng kimi necə də çəpəki yeriyir, kişi kimi *proversus* “düz qabağa çevrilmiş”.

82. Ennidə¹:

Andromachae nomen qui indidit, recte indidit.

Andromaxanın adını kim qoyubsa, düz qoymuşdur.

Buna oxşar olaraq:

Quapropter Parim pastores nunc Alexandrum vocant.

Ona görə də Paris indi Aleksandrın müraciət etdiyi çobanlardır.

Evipridi təqlid etmək arzusu ilə və kökü müəyyənləşdirməklə o, səhvə yol verir; çünki Evripid yunan dilində yazdığından köklər aydın idi². Evripid deyir ki, Andromaxa ona görə öz adını almışdır ki, o, *ἀνδρὶ μάχεται* “öz əri ilə dalaşır”; kim başa düşər ki, Enninin aşağıdakı sətirdə demək istədiyi də budur?

Andromachae nomen qui indidit, recte indidit.

Andromaxanın adını kim qoyubsa, düz qoymuşdur.

Yaxud adı Paris olan yunan dilində Aleksandr adlandırılmışdır ki, bu da Herkulesin *Alexicacos* “Pisliklərin qarşısını alan” adını aldığı eyni mənbəyə əsaslanır – məhz onun adamların müdafiəçisi olması faktına əsasən?³

83. Aksidə⁴:

Iamque Auroram rutilare procul

Cerno.

Və indi mən uzaqdan görürəm ki, sübh

¹ Ehtimal ki, “Andromaxa”dandır.

² Ancaq latın versiyasında aydın deyil.

³ Yunan dilindəki *ἀλέξειν* və latın dilindəki *defendere* hər ikisi bir şəxsi təhlükədən “qorumaq” və bir şəxsdən təhlükəni sovuşdurmaqdır.

⁴ Anapestik.

Qırmızıdır.

Aurora “şübh” günəşin doğuşundan əvvəlki hadisəyə deyilir, havanın günəşin odundan *arescit* “qızıllaşması” faktından, çünki həmin vaxt o, qızılı olur. Onun bura *rutilare* “qırmızı olmaq”¹ sözünü əlavə etməsinə gəlincə, bu, eyni rəngdəndir, çünki *rutuli*² qızılı saçı ifadə etmək üçündür və buradan da saçı çox qırmızı olan qadınlara *rutilae* “Qızılburuqlar”³ deyirlər.

84. Terensidə⁴:

Scortatur, potat, olet unguenta de meo.

O pozğunluq edir, o içir, o, mənim hesabıma üfunət qoxuyur⁵.

Scortari “pozğunluq etmək” çox tez-tez fahişə ilə əlaqədə olmaq deməkdir, o, öz *scortum* adını *pellis* “dəri”dən⁶ alınmışdır, yalnız ona görə yox ki, qədimlər dəriyə *scortum* deyirdilər, lakin indi də biz dəri və göndən hazırlanan şeyləri *scortea* adlandırırıq. Bəzi qurbanlar və kilsələrdə biz belə bir təlimata rast gəlirik:

Ne quod scortum adhibeatur,

Qoy içəri *scortum* “dəridən hazırlanmış” heç nə gətirilməsin,

bu, oraya ölü heç nəyin gətirilməməsi niyyəti ilə deyilib⁷. Atella farslarında görə bilərsiniz ki, kəndlilər evə *scortumdansa*, *pellicula*⁸ gətirdiklərini deyirlər.

¹ Daha dəqiq desək, “qızılı-qırmızı”.

² *Rutuli* dedikdə *capilli* başa düşün.

³ Daha nəzakətli ifadə!

⁴ “Adelphi”, 117; tənqidi qeydə bax.

⁵ *Sumptuya meonun* əlavə edilməsi ilə.

⁶ *Quia ut pellicuale subiguntur*, Sekst Pompey Fest (331. 1 M.); *pellesi* yumşaq dəriyə çevirmək prosesində onlar yoğurulurdu.

⁷ Müqəddəs alovun çirklənməsinin qarşısını almaq məqsədilə.

⁸ Evfemizm.

85. Aksidə¹:

Multis nomen

Vestrum numenque ciendo.

Sənin adını

Və sənin *numenini* çoxlu dua ilə çağırmaqla.

Numen “ilahi iradə və ya hökmdarlıq”, deyilənə görə, *imperium* “güc”dür və *nutus* “başını tərپətmək”dən düzəlmişdir, çünki hər şeyin *nutus* “baş tərپətməyi”ndən asılı olduğu adam, görünür, ən böyük *imperium* “güc”ə sahibdir; ona görə də Homer² bu sözü Yupiterə aid edir, Aksi də bir neçə dəfə belə edir.

86. Plavtda³:

(Ni)si unum: epityrum estur insane bene.

Mənim gözlədiyim bir şey var:

Orada zeytun salata⁴ dəli kimi yeyilir.

Epityrum “zeytun salata” İtaliyadan çox, Siciliya üçün səciyyəvi olan qıdanın adıdır. Bunu sürətlə yeyirlər demək istəyəndə o, *insane* “dəlicəsinə” deyir, çünki dəlillər hər şeyi sürətlə edirlər.

87. Pakuvidə:

Flexanima ta(m)quam lymphata aut Bacchi sacris

Commota.

Dərindən sarsılmış, sanki nimfalar tərəfindən əsəbiləşdirilmiş,

Yaxud Bakx mərasimlərində qəzəblənmiş.

Lymphata “Nimfalar tərəfindən əsəbiləşdirilmiş” *lympa* “su, su ilahəsi” sözündəndir, *lympa* isə *Nympha* “su

¹ Anapestik.

² “İlliada”, i. 528 və s.

³ “Miles gloriosus”, 24, burada mətn *insanum bene* şəklindədir, “Mostellaria”, 761-də (cod. A, hər iki hissədə) də belədir.

⁴ Zeytunlara pendir əlavə edilərək hazırlanan salat.

pərisi”ndəndir, məsələn, yunanlar arasındakı Fetida kimi, Enni də onun adını çəkir:

Thelis illi mater.

Felida¹ onun anası idi.

Yunanıstanda *νυμφόληπτοι* “Nimfalar tərəfindən tutulmuş”² adlandırılan narahat (*commota*) fikirli adamlara bizim həmvətənlərimiz həmin sözə əsasən *lymphati* deyirlər. *Bacchi* “Bakxınkı”na Liber də deyilir; onun ardıcılılarına Bakx sözünə əsasən *Bacchae* “Bakxantlar” deyirdilər və İspaniyada şərab *bacca* adlandırdı³.

88. Bunların hamısı yunan mənşəlidir, Pakuvinin bu sətrindəki kimi:

Alcyonis ritu litus pervolgans feror.

Mən suquzğunu qaydasınca tez-tez sahilə gəzişirəm⁴.

Bu quş indi yunan dilində *halcyon*, bizim həmvətənlərimiz tərəfindən *alcedo* “suquzğunu” adlandırılır, çünki deyilənə görə, o, qışda, dəniz sakit olanda balalayır⁵, bu günlərə *Halcyonia* “Suquzğunu günləri” deyirlər. Sətrdəki *alcyonis ritu* “suquzğunu qaydasınca” ifadəsinə gəlincə, bu,

¹ *Thetis* yerinə, *Thelis* Varron tərəfindən qeyd olunmuşdur: “De Re Rust.”, iii. 9. 19.

² Yunanlar arasında hələ də belə bir inam var ki, indi Nereidalar adalanan Nimfalar insanları dəli edə bilirlər.

³ *Baccamın* belə bir mənası başqa heç bir yerdə qeydə alınmamışdır və çox şübhəlidir; *bacca* adı qaydada “zeytun” mənası vermiş, ancaq təsadüfi hallarda başqa kiçik meyvələri də ifadə etmişdir və ona görə də üzüm və onun məhsulu olan şərabə da tətbiq olunmuşdur.

⁴ Ona əri Keiki gətirə biləcək gəmini gözləyən Halkiona kimi. Ərinin cansız bədəni sahilə onun ayaqlarının yanına gələndə onlara yazığı gələn allahlar onları suquzğunlarına çevirdilər və qış gündönümündən iki həftə əvvəl dənizi sakitləşdirdilər ki, onlar üzən yuvada öz yumurtalarını salamat qoya bilsinlər. Dekabrda havanın belə sakit dövrünün olması Yunanıstan üçün həqiqətdir.

⁵ Bax: Plavt, “*Poenulus*”, 355-356.

“həmin quşun vərdişinə uyğun” deməkdir, kahin hər bir qurbanı öz *ritus* “qayda”sına uyğun etməyə yönləndirir və biz deyirik ki, On beşlər komissiyası¹ mərasimləri Roma yox, yunan *ritus* “qayda”sına görə idarə edirlər. *Rite* “lazımı qaydada” edilən *ratum* “etibarlı” və *rectum* “düzgün”dür²; bundan da Aksi arzuladığı

Rite perfectis sacris

Mərasimlər *rite* “lazımı qaydada” keçiriləndə –
recte “qaydasınca” keçiriləndə kimi başa düşülməlidir.

89. Ennidə:

Si voles advortere animum, comiter monstrabitur.

Əgər sən mənə diqqət yetirsən, bu, nəzakətlə izah olunacaq.

*Comiter*³ “nəzakətlə” şən və istəkli halda deməkdir; bu, yunan sözü olan *κῶμος* “şadyanalıq” sözündən düzəlmişdir ki, latın dilindəki *comissatio* “əyləncə” və bəzi mütəxəssislərin də yazdığı kimi, yunan dilindəki *κωμῳδία*⁴ “komediya” da bu sözdəndir.

90. Atilidə⁵:

Cape, caede, Lyde, come, condi.

Lid, bunu götür, kəs, düzəlt, ədviyyat əlavə et.

¹ Sibillin kitabları ilə məşğul olan.

² Etimoloji əlaqə yoxdur.

³ Yunan mənşəli deyil, milli *comis* “gülərüz” sifətindən düzəlmiş zərfdir.

⁴ Düzgün etimologiyalardır; ancaq təbii ki, heç də bütün qədim mütəxəssislər *κωμῳδία* sözünün *κῶμος*dan gəldiyi ilə razılaşırlar. Bu məsələ (latın dilindəki) *comodia* və ya *comoediaya* aid deyil.

⁵ Aşbaza bir yeməyi hazırlamaq üçün verilən təlimat: əsas maddələri *come* “birləşdir”; *condi* “ədviyyat qat”, əlyazmaya əsasən sandıqxana, yaxud anbarda *conde* “saxlamaq” sözünün olması daha mümkündür.

*Cape*¹ “götür” elə *accipe* “almaq” mürəkkəb sözünün əsası olan sözdür; lakin buna sonrakı kitabda yenidən müraciət olunmalıdır².

91. Pakuvidə³:

Nulla res

*Neque cicurare neque mederi potis est neque (rem)
reficere.*

Bu işi ram edəcək və ya müalicə edəcək, yaxud onu yenidən quracaq

Bir vasitə yoxdur.

Cicurare “ram etmək” *mansuefacere* “əhilləşdirmək”lə eynidir; çünki *ferum* “vəhşi”dən fərqli olana *cicur* “əhilləşdirilmiş” deyilir və ona görə də

cicur ingenium optineo

Mənim *cicur* təbiətim var

ifadəsi əhilləşdirilmiş və ya mədəni təbiət deməkdir; buna görə də Veturiya qəbiləsinin zadəganlarına Sikurin⁴ adı əlavə olunmuşdur. *Cicur*, görünür, *ciccus*dan düzəlmişdir; *ciccus* bölmələri, ayırmağa xidmət edən nazik pərdəyə (məsələn, narda) verdikləri addır⁵; buna əsasən də əlavə olaraq Plavt deyir⁶:

Quod volt de(me)nsum, ciccum non interduo.

¹ Bu, görünür, *cape* əmr formasının ön şəkilçi artırılmadan ayrılıqda işlənməsinin yayılmadığına işarədir.

² Bu vəd yerinə yetirilməmişdir.

³ Buradakı ikiqat inkar latın dili üçün səciyyəvi olan ləğv etmə yerinə, qüvvətləndirir, yunan dilindəki kimi (bax: həmçinin Plavt, “Miles gloriosus”, 1141 və “Persa”, 535).

⁴ Bu ad üçün bax: “C.I.L.”, 1¹, səhifə 630.

⁵ Çox ağılasız etimologiyadır.

⁶ Hərfi mənada “onun öz ərzaqlarını istəməsi faktından ötrü, onun onları almağı və ya almamağının mənim üçün fərq etməyinə heç bir *ciccus* da vermirəm. Bax: Plavt, “Rudens”, 580.

Ancaq o öz ərzağını istəyir¹, bu, mənim üçün heç bir zərrə də maraqlı deyil.

92. Nevidə:

Circumveniri video(r) ferme iniuria.

Mən görürəm ki, lap yaxından haqsızlıqla əhatə olunmuşam.

Ferme “yaxın” indi *ferē*² “təxmini” olanlar üçün deyilir; bunların hər ikisi *ferre* “daşımaq”dan düzəlmişdir, çünki o şey ki *fertur* “daşınır” hərəkətdədir və müəyyən məqsədə yaxınlaşır.

93. Plavtda³:

Euax, iurgio uxorem tandem abegi a ianua.

Urta! Nəhayət, öz uzun mübahisəmlə arvadımı qapıdan qovdum.

Euax “urta!” öz-özlüyündə heç nə bildirməyən sözdür, ancaq təbii bir nidadır, Ennidə olduğu kimi:

Hahae,

Ipsē clipeus cecidit;

Aha, onun əsl qalxanı düşdü!

Eyni zamanda Ennidə⁴:

Eu, mea puella, (e) spe quidem id successit tibi;

Afərin, oğlum! Bu, sənə ümid etdiyindən də yaxşı oldu.

Pompilidə:

Heu, qua me causa, Fortuna, infeste premis?

Əfsus! Ey Bəxt, sən nə üçün məni düşməncəsinə əzirsən?

¹ Quldan ölçülərək alınmış ərzaq.

² *Fere* sözü *ferredən* düzəlmişdir; bunun üstünlük dərəcəsi olan *ferme* Varronun dövründə az işlənmişdir, ancaq Livi və Tassitdə yenidən ümumişlək olmuşdur.

³ “Menaechmi”, 127, burada deyilir: *Euax, iurgio hercle tandem uxorem* və s.

⁴ Əlyazmadakı *heu* sözü *eunun* səhv yazılmasıdır, çünki Varron, çətin ki, öz dörd nümunəsindən ikisini eyni nidaya həsr etmiş olsun.

Iurgio “uzun mübahisə ilə”yə gəlincə isə, o, *litibus* “dava-dalaşla” deməkdir: ona görə də kimlərin arasında məsələ müzakirə olunursa, onlar bunu *lis* “məhkəmə” adlandırırlar; elə buna görə də hüquqi fəaliyyətdə belə deyildiyini görürük:

quam rem sive litem dicere oportet

iddianın irəli sürülməli olduğu məsələ, yaxud məhkəmə.

Buradan da görə bilərsiniz ki, bir şəxs *iure* “hüquqla” *litigaret* “məhkəməyə müraciət etmişdirsə”, *iurgare*¹ “mübahisə etmək” sözünün *ius* “hüquq”dan olduğu deyilir; buradan da bunu *iuste* “ədalətlə” edən şəxs *obiurgat* “töhmətləndirir”.

94. Lusilidə²:

Atque aliquo(t) sibi (si) ab rebus clepsere foro qui.

Və əgər kimsə forumdakı şeylərdən bəzilərini özü üçün oğurladısa.

O, *clepsere* “oğurladı” deyir, başqalarının *clepere*, yəni “qamarlamaq” dedikləri mənbədən, bunlar *clam*³ “gizli”dən gəlir və əvvəl *clapereyə*, sonradan isə *clepereyə* çevrilir, bir çox sözdə olduğu kimi *A*-nın *E*-yə çevrilməsi ilə. Ancaq kifayət qədər dəqiq demək olar ki, *clepere* yunan dilindəki *κλέπτειν* “oğurlamaq”dandır.

95. Matsidə⁴:

Corpora Graiorum maerebai mandier igni.

Yunanların bədənlərinin odda çeynənməsi qarşısında onun hiss etdiyi kədər⁵.

¹ *Ius* və *ageredəki* köklərdən, *litigare* də *lis* və *ageredəkilərdən* olduğu kimi.

² *Ab rebus* ifadəsi *aliquotun* partitividir (hissə bildirən formasıdır), baxmayaraq ki, *ab* nadir hallarda bu mövqedə işlənir. Təxirə salınmış qeyri-müəyyən forma olan *qui* üçün bax: Lusili, 263.

³ *Clepsere* və *clam* hər ikisi *celare* “gizlətmək” kökündəndir və yunan dilindəki *κλέπτειν* ilə yaxındır (ondan düzəlməmişdir).

⁴ “İliada”nı latın dilinə tərcümə etmiş və həmçinin mimiyamblar yazmışdır.

⁵“İliada”nı (i. 56) tərcümə etmək.

Mandier “çeynənmək” sözü *mandere* “çeynənmək”dir, buradan da *manducari* “çeynənmək” gəlir, eyni sözə əsasən Atellana farslarında *Dossennus*¹ “Qozbel”i *Manducus* “Çeynəyən”² adı ilə də çağırırlar.

96. Matsidə³:

Obscaeni interpres funestique om(i)nis auctor.

O – şərhçi, xoşagəlməz əlamətin, dəfn əlamətinin hamisi.

Obscaenum “xoşagəlməz, ədəbsiz”, deyilənə görə, *scaena* “səhnə”dəndir⁴; bu sözü Aksi yunanlar kimi *scena* şəklində yazır⁵. Kifayət qədər sözdə bəziləri *E*-dən əvvəl *A* qoyurlar, başqaları isə qoymurlar⁶; belə ki, bəzilərinin *scaeptrum*⁷ “hökmdar əsası” kimi yazdıqlarını başqaları *sceptrum* kimi yazırlar və bəziləri Plavtın əsərinin adını “*Faeneratrix*” “Sələmçi qadın”, başqaları isə “*Feneratrix*” kimi yazırlar⁸. *Faenisicia* “çalınmış ot” və *fenisicia* da buna oxşardır

¹ *Dorsum* “arxa”dan düzəlmiş söz.

² Qozbelin nə üçün Çeynəyən adlandırılmalı olduğu aydın deyil. Hər ikisi Atellana farslarında ehtiyat obrazlar idi; Horasi, “*Epistulae*”də (ii. 1. 173) *quantus sit Dossennus edacibus in parasitis* “Dossennus acgöz avaralar arasında necə də böyükdür” cümləsi var ki, Dossennusun da çox yeyən olduğunu göstərir.

³ Dəqiq olaraq “İliada”nı (i. 62) tərcümə etmək.

⁴ Yəqin ki, düzgün etimologiyadır və *scaenanın* orfoqrafiyasındakı fərqlilik onun sifət forması üçün əsas olmuşdur.

⁵ Yunan dilində *σκηνή*.

⁶ Şəhər romalıların *AE* kimi dediklərini kənd əhalisi *E* kimi tələffüz edir; *σκηνή* və *σκηπτρον* sözlərində yunan dilindəki *η*, bəlkə də, kənd tələffüzündən uzaqlaşmaq istəyən şəhər romalıların nitqində *AE* ilə ifadə olunmuşdur.

⁷ Yunan dilindəki *σκηπτρον*dan.

⁸ Əsl forması *AE* deyil, *E*-dir.

və kəndlilər qoca obrazına *Mesius*¹ deyirlər, *Maesius* yox, bu xüsusiyyətə əsasən də Lusili yazı bilməmişdir²:

Cecilius (pretor) ne rusticus fiat.

Cecilius gəl kəndliləşmiş *praetor* seçməyəək.

Ona görə də xəcalət doğuran hər şeyə *obscaenum* deyilir, çünki *scaena* “səhnə”dən başqa heç yerdə onu açıq şəkildə demək olmaz.

97. Bu, bəlkə də, oğlanlara gələcək zərərin qarşısını almaq üçün onların boynundan asılan müəyyən eybəcər əşyanın³ *scaeva* sözünün “yaxşı” mənası daşması faktı hesabına *scaevola* adlanmasındandır⁴. Bu, öz adını *scaevadan* almışdır ki, o da *sinistra* “sol”dur, çünki *sinistra* “sol tərəfdə” olan şeylər yaxşı əlamətlər hesab olunurdu; buradan da deyirlər ki, yığıncaq və ya başqa bir şey, mənim də dediyim kimi, *scaeva avi* “sol tərəfdəki quş”la həyata keçirilir ki, sonuncuya da indi *sinistra* deyilir. Bu söz yunan dilindəndir⁵, çünki onlar sol tərəfə *σκαία* deyirlər; buradan da, mənim də dediyim kimi⁶, *obscaenum omen* ədəbsiz əlamətdir deməkdir, *omen* özü *os* “ağız” tərəfindən

¹ Farslarda ehtiyat obrazı; bax: vii. 29.

² *AE*-ni *E* kimi tələffüz edən namizədin kəndli tələffüzünü ələ salaraq. *Urbanus* əvəzinə *rusticus*.

³ *Membrum virile* formasında olan həmayil, pis gözlərə qarşı tilsim kimi.

⁴ Quşların uçuşundan əlamətlər almaqla, romalılar cənuba, yunanlar isə şimala üz tuturdular; ona görə də şərq (gün doğan) həmişə *templumun* sevimli tərəfi olduğundan (bax: vii. 7), romalılar sol tərəfi əlverişli sayırdılar, yunanlar isə solu əlverişsiz sayırdılar. Yunan metodu ilə qarışdırma latın dilində *sinistranın* iki mənası olması ilə nəticələndi.

⁵ *Scaeva* yunan dilindəki sözlə eyni kökdəndir, ancaq ondan düzəlməmişdir.

⁶ vii. 96; aydındır ki, sanki *scaevumun* əksi olan *ob-scaevum*dur, baxmayaraq ki, burada Varro vii. 96-da ifadə etdiyi fikrinin əksinə gedir.

deyildiyindən, mənşəyinə görə *osmendir*¹ ki, ondakı *S* istifadə vaxtı düşmüşdür.

98. Plavtda²:

Quia ego antehac te amavi (et niihi aniicam esse crevi).

Çox əvvəldən mən səni sevmişəm və sənin dostum olduğuna qərar vermişəm.

*Crevi*³ “qərar vermişəm” *constitui* “sübut etmişəm”lə eynidir: ona görə də varis sübut edəndə ki, o, varisdir, buna *cernere* “qərar vermək” deyirlər və o bunu edəndə, buna *crevisse* “qərar vermiş olmaq” deyirlər.

99. Eyni müəllifdə⁴,

Mi frequentem operam dedistis

Sənin mənə tez-tez elədiyən kömək nümunəsində *frequentem*⁵ sözü *assiduam* “daim orada olan” deməkdir, ona görə də kim ki *fere et quom* “ümumiyyətlə və nə vaxt” olmalıdırsa, yaxınlıqda *assiduus* “daim olur”, o, *frequens*dir, bunun əksi olaraq adətən *infrequens*⁶ işlənməyinə ehtiyac vardı. Ona görə də eyni qızlar deyir⁷:

(Pol ist)o quidem nos pretio (facile

o)ptanti est frequentare:

Ita in prandio nos lepide ac nitide

¹ Daha qədim *osmen* forması düzgündür, ancaq *osla* bağlı deyil.

² “Cistellaria”, 1-dəki kitabda *cum ego* var; vəzni baxxidir.

³ *Crescere* “böyümək” sözünün yox, hərfi mənası “ayırmaq olan” *cernere* sözünün bitmiş zaman formasıdır.

⁴ Plavt, “Cistellaria”, 6.

⁵ *Frequens* adətən “çox sayda” deməkdir (bu da çox şeyin eyni vaxtda eyni yerdə olmasıdır), “tez-tez” deyil (bu isə eyni şeyin müxtəlif vaxtlarda eyni yerdə olmasıdır), ona görə də buradakı sözün izaha ehtiyacı var. Varron bunu *fere et quom* = *f'r'e'quom+s* ifadəsinin ixtisarı kimi izah edir ki, heç bunun əksini sübut etmək də lazım deyil.

⁶ Xüsusən *qui abest afruitve a signis* “sırada öz yerində olmayan və ya olmamış” əsgər haqqında işlənmişdir (Sekst Pompey Fest, 112. 7 M.).

⁷ “Cistellaria”, 8-11, bəzi sözlərin buraxılması ilə.

Accepisti,

Ah, sənin tez-tez bizimlə olmağını istəyən adam üçün
asan dediyin həmin qiymətdə;

Sən bizi naharda çox gözəl və zərif bir şəkildə
qəbul etdin –

dəqiq belə bir mənə verir: bizi sənin evində daim
saxlamaq asandır, çünki sən bizi çox yaxşı əyləndirirsən.

100. Ennidə¹:

Decretum est stare (atque fodari) corpora telis.

Onlar dayanmağı və bədənlərinin mizraqlarla
deşilməyini qərara almışlar.

Enninin işlətdiyi bu *fodare* “deşmək” feili *fodere*
“qazmaq”dan düzəldilmişdir ki, *fossa* “xəndək” sözü də ondan
gəlir.

101. Ennidə:

Vocibus concide, fac (s)i mus(s)et obrutum.

Onu sözlərlə məhv et, əgər səs çıxarsa, onu əz.

*Mussare*² “səs çıxarmaq” ona görə belədir ki, *muti*
“səssiz” *mudan* başqa heç nə demir, buradan da eyni şair bunu
sonuncu üçün də işlədir³:

Neque, ut aiunt, μῦν facere audent.

Və, dedikləri kimi, onlar heç *mu* da deməyə cəsarət
etmirlər.

102. Pakuvidə⁴:

Di monerint meliora atque amentiam averruncassint
(*tuam*).

Qoy allahlar sənə daha yaxşı şeylər etməyi məsləhət
görsünlər¹ və sənin dəliliyin silinib getsin!

¹ “Annallar”.

² Təqlidi sözdür, Varronun da müəyyənləşdirdiyi kimi.

³ Enni.

⁴ Sekst Pompey Fest tərəfindən (373. 4. M.) *tuam* və (bunu Lusiliyə
aid edən, XXVI kitab) Noni tərəfindən (74. 22 M.) *meam* ilə sitat
gətirilmişdir.

*Averrunicare*² “süpürüb atmaq” *avertere* “qarşısını almaq”dandır, məhz belə şeyləri idarə edən allahın *Averrunk*³ adlandırılması kimi. Ona görə də adamlar təhlükələrin qarşısını almaq üçün adətən ona dua edirdilər.

103. “Pul qabının hekayəsi”ndə⁴:

Pipulo te differam ante aedis.

Öz cikkiltimlə mən səni bu evin qarşısında bədnam edəcəyəm.

Pipulus “cikkilti” cücələrin *pipatus* “cikkilti”sindən düzəlmiş *convicium* “söyüş”dür. Bir çox anlayış heyvanların qışqırıqlarından adamlara keçmişdir ki⁵, bunlardan da bir qismi aydın, digərləri isə qaranlıqdır. Aydın anlayışlara aşağıdakılar aiddir: *Ennid*⁶

Animus cum pectore latrat.

Buna görə də onun həm ağılı, həm də ürəyi hürür.

Plavtda

Gannit odiosus omni totae familiae.

Qəzəbli yoldaş öz ev əhlinə, hamıya acı-acı hürür.

Sesilidə

Tantum rem dibalare ut pro nilo habuerit.

Bunu mələyərək başqalarına bildirmək üçün, çünki o elə bildi ki, bu heç nə deyil.

¹ *Monerit monerenin* bitmiş subyunktivi olub, bu forma başqa mənbələrdən də məlumdur.

² Bu söz *averrere* “süpürüb atmaq”la *runicare* “alaq otlarını təmizləməyin” birləşməsidir.

³ Başqa bir yerdə yalnız Gelli (v. 12. 14) tərəfindən onun lütfünü qazanmış adamların xəstəliklərinin qarşısını ala bilən allah kimi adı çəkilir.

⁴ Plavt, “*Aulularia*”, 446.

⁵ Bu və sonrakı bölmədəki xüsusi sözlər, əslində, heyvan qışqırıqları və səsləri üçün istifadə olunur, ancaq bu sitatlarda insanlar tərəfindən çıxarılan səslərə tətbiq edilmişdir.

⁶ “*Annallar*”; bax: “*Odisseyə*”, xx. 13.

Lusilidə¹

Haec, inquam, rudet ex rostris atque hei(u)htabit.

Bu, mən deyərdim, o, durduğu yerdən anqıracaq və ictimaiyyət qarşısında ağlayacaq.

Eyni şairdə

Quantum hinnitum atque equitatum.

At kimi nə qədər kişnəyərək və addımlayaraq.

104. Aşağıdakılar daha az aydındır, məsələn, Porsininkidə bir ifadə canavarlardan götürülmüşdür:

Volitare ululantis.

Ulayaraq çırpınmaq.

Ennidə buzovlardan:

Tibicina maximo labore mugit.

Qaval çalan qız güclü bir gurultu ilə böyür.

Eyni şairdə öküzlərdən²:

Clamore bovantes.

Səs-küylə böyürmək.

Eyni şairdə şirlərdən³:

Pausam fecere fremendi.

Onların kükrəyərək dayanması.

Eyni şairdə cavan keçilərdən⁴:

Clamor ad caelum volendus per aethera vagit.

Qışqırıqları səmada guruldayır, nalələri isə efirdə.

Sueydə qaratoyuqlardan⁵:

¹ Noniyə (21. 18 M) görə, səs verənlərin dəstəyini axtaran adam haqqında deyilir.

² “Annallar”; *boare* yunan dilindəki *βοῶν* “qışqırmaq” sözündən *bovem* “öküz”ə olan uyğunluq əsasında yaranmışdır.

³ “Annallar”.

⁴ “Annallar”; bəlkə də, *clamos* və ya *clamorque* kimi oxunmalıdır, yaxud ikinci yerdə uzun hecanı verməklə söz sırası dəyişmişdir.

⁵ İdilliyalar və quşların vərdisləri və saxlanması haqqında əsərlər müəllifi; bəlkə də, *aedile*, səhifə 74-dəki *eques* M.Sueylə eynidir,

Frendit e fronde et fritinni(t) suaviter.

O¹, yarpaqların arasında dimdiklərini² şaqqıldadır və şirin-şirin cikkildəyir³.

Maksidə “Kazina”da alacəhrələrdən götürdüydür⁴:

Quid fringuttis? Quid istuc tam cupide cupis?

Sən nə üçün ötürsən? Belə həvəslə istədiyin nədir?

Sueydə quşlardan:

Ita traded aequae in re(m) neque in

Iudicium Aesopi nec theatri trititiles.

Beləliklə, o, haqlı olaraq şaqqıldayanları⁵ məhkəməyə gətirir,

Ezopun⁶ və tamaşaçıların mühakiməsinə yox.

105. “Yaltaq”da⁷:

Nexum...

Asılı məcburiyyət...

Nexum “asılı öhdəlik”, Manilinin yazdığına görə, pulla və tərəzi¹ ilə müəyyənləşdirilən hər şeydir ki, mülkiyyət hüququ

Varro və Siseronun dostu və qazanlı quş yetişdirmə müəssisəsinin sahibi olmuşdur.

¹ Quşu yox, insanı bildirərək.

² Adətən “diş qıcıratmaq” mənası verən *frandere* burada müəyyən quşların etdiyi kimi “kəbud səs çıxarmaq” deməkdir.

³ Bax: “Corpus Glossariorum Latinorum”, vi.-vii., *fritamentum (vox merulae)* və *fritinniunt* haqqında.

⁴ Plavt, “Casina”, 267; daha geniş yayılmış yazılışı *fringilla* və ya *fringuttis* kimidir.

⁵ *Trit*, sərt bir dəni, yaxud toxumu əzdikdə və ya sındırdıqda çıxan səs, məhkəmə dimdikli quşlarda olduğu kimi. Əgər mətn düzgün bərpa olunmuşsa, bu hissə *trititilesə* qarşı şikayətə işarə edir, onlar oxşar səslər çıxaran və ona görə də teatr tamaşasını pozan şəxslərdir; şair deyir ki, o, təhqir olunmuş aktyorun və ya təngə gəlmiş tamaşaçı yoldaşların qərəzli qərarına yox, adi hüquq məhkəməsinə edilmiş şikayətə işarə edir.

⁶ Siseronun müasiri olan məşhur faciə aktyoru.

⁷ Plavt; ancaq Nevinin “Colax”ından da ola bilər.

da buraya daxildir; ancaq Mutsi bunu mis külçə və müvazinət tərəzisi ilə elə qaydada edilən şeylər kimi izah edir ki, onlar rəsmi öhdəlik altında olur, lakin əmlakın çatdırılmasının mülkiyyətin rəsmi qaydada götürülməsi əsasında icrası istisnadır. Sonuncunun daha düzgün şərh olunması sorğunun edildiyi sözdən görünür: çünki tərəziyə əsasən öhdəlik altına alınan və bir daha həmin öhdəlikdən azad olunmayan (*nec suum*) mis bu fakta əsasən *nexum* “asılı” adlanır. Borclu olduğu pula görə, həmin pulu ödəyəənə kimi öz əməyini köləliyə *nec tebat* “bağlayan” azad adam *nexus* “asılı qul” adlanır, elə hər hansı bir şəxs *aes* “pul borcu”na əsasən *obaeratus* “borclu” adlandığı kimi. Qay Peteli Libo Visul² diktator olduqda, borclularla bu rəftar forması dayandırıldı və Yaxşı Bolluq İlahəsi³ tərəfindən and⁴ alanlar asılı köləlikdən azad oldular.

106. “Kazina”da⁵:

Sine amet, sine quod lubet id faciat,

Quando tibi domi nihil delictum est.

Qoy o getsin və sevsin, o nə edirsə etsin,

Nə qədərki evdə səhv heç nəyiniz yoxdur.

¹ Bu, razılığa əsasən çəki ilə ölçülmüş müəyyən məbləğdə pul ödəməkdir.

² 346, 333 (?), 326-cı illərdə konsul (Livi, viii. 23, 17) və 313-cü ildə diktator (Livi, ix. 28. 2), Varron borca görə köləliyin ləğvini bu dövrə aid edir, buna baxmayaraq, Livi, viii. 28, bunu onun üçüncü konsulluğu ilə bağlayır.

³ Ovidi (“Metamorphoses”, ix. 88) tərəfindən də adı çəkilmiş.

⁴ Bu, onların adi qullar olmadığı, ancaq borca görə qul edildikləri barədə anddır.

⁵ Plavt, “Casina”, 206-207; anapestik.

*Nihil delictuum*¹ “səhv heç nə”, deyilənə görə, əşyalardan əlavələrin *ad deliquandum* “süzülməsinə ehtiyac” olamamağındandır, bulanıq olanların süzülmüş olması kimi, onlar da *liquida* “şəffaf”dır. Aureli yazır ki, *delictuum* sözü *liquidum* “şəffaf” sözündəndir; Klavdi isə yazır ki, bu, *eliquatum* “süzülmüş”dür. Bu iki fikirdən hər hansı birini qəbul etmək istəyən şəxs onu dəstəkləmək səlahiyyətinə malik ola bilər.

Atilidə:

Per laetitiam liquitur

Animus.

Onun ağı sevincdən əridi.

Liquitur “ərimiş” *liquare* “ərimək” sözündəndir.

VI. 107. Mən kifayət qədər yaxşı bilirəm ki², şairlərin əsərlərində mənşəyi sonra izah edilə biləcək çoxlu söz hələ də qalmışdır ki, məsələn, Nevidə³, “Hesiona”da⁴ qılınca ucu *lingua* sözündən *lingula* adlandırılmışdır; “Klastidium”dakı⁵ *vitulantes* “qələbə mahnıları oxumaq” ifadəsi *Vitula* “Sevinc və qələbə ilahəsi” sözündəndir; “Hiylə”dəki *caperrata fronte*

¹ Plavt tərəfindən *delinquere* “çatışmamaq” sözündən “çatışmazlıq” kimi nəzərdə tutulduğu aydındır və bunu *minus* ilə birlikdə izah edən Sekst Pompey Fest (73. 10 M.) tərəfindən də belə başa düşülür. Varron bunu “süzülə bilən, (saflaşdırma üçün) süzülmənin subyektivi kimi götürür və bunu *liquare* və *liquere* “süzmək, saflaşdırmaq”, həmçinin “əritmək” sözləri ilə əlaqələndirmişdir.

² Bax: § 109-un başlanğıcı.

³ § 107 və § 108-dəki bütün sitatlar Nevidəndir.

⁴ Başlığın yazılışı üçün bax: Byueçeler, “Rheinisches Museum”, xxvii. 475.

⁵ *Vitulari* Varro tərəfindən, Makrobiyə (“Saturnalia” iii. 2. 11) əsasən, *παιανίζειν* vasitəsilə izah edilmişdir. Bu iki sözü latın dilindəki *victus* və *victoria* ilə əlaqələndirmək çətindir, çünki bu, oxşarlıq təsadüfi ola bilər – ən azından *Vitula CT*-nin *T* şəklində qısaldıldığı dialekt sözü deyilsə.

“qırıxmış alınla” ifadəsi *capra* “dişi keçi”nin alınındandır; “Demetrius”dakı ¹ *persibus* “çox bilən” sözü *perite* “savadlı”dandır, ona görə də bu nadir sözün altında onlar *callide* “zəkali” yazırlar; “Lampadio”dakı *protinam* “dərhal” sözü *protinus* (eyni mənalı) sözündəndir, zaman və ya məkanda fasilənin yoxluğunu bildirir; “Nagido”dakı ² *clucidatus* “şirinləşmiş” deməkdir, müəllimlər bizə “əhilləşdirilmiş” mənasında olduğunu desələr də; “Romul”da ³ *consponsus* qarşılıqlı vəd verməsi istənilən şəxs mənasındadır; “Damğalı qul”dakı *praebia* “həmaillər” təhlükəsizlikdə olduğunu *praebere* “təmin etmək”dəndir, çünki onlar oğlanların boğazına taxılan qoruyuculardır; “Sənətkarlar”dakı ⁴ *confictant* “onlar yalanda birləşirlər” sözü *confictum* “uydurma”da razılığa gəlməyə əsaslanır.

108. Həmçinin “Tarentumlu qız”dakı *praelucidum* “çox parlaq” sözü *lux* “ışıq” sözündən olub “ışıq saçan” deməkdir; “Köynəyin hekayəsi”ndəki,

Ecbol(ic)as aulas quassant

Onların bankaları silkələməyi içindəkiləri dağıdır. –

ecbolicas “dağıtmaq” yüklərin çölə atılmasını bildirir, yunan mənşəli *ἐκβολή* sözündəndir; “Pun müharibəsi”ndə⁵ isə *nec satis sardare*

¹ *Persibus*, görünür, osk mənşəli aktiv bitmiş feili sifət formasıdır, müq. et: osk mənşəli *sipusla*, bəlkə də, bu söz də ona əsasən *persipus* şəklində düzəldilmişdir.

² *Clucidatus* yunan dilindəki *γλυκίζειν* “şirinləşmək” sözündən alınmış latın feilinin feili sifət formasıdır.

³ *Consponsus* üçün bax: vi. 70.

⁴ *Confictant confingere* sözündəndir.

⁵ Sekt Pompey Festə (322 a 24 və 323. 6. M.) görə, *sardare* sözü *intellegere*, bəlkə də, “Sardiniyalı kimi başa düşmək” deməkdir, bu, çox zəif ehtimalla, sardiniyalıların antik dövrdə müxtəlif misralarda pis ad-sana malik olması ilə bağlıdır. Nevinin misrası belə davam edir: *Quod bruti nec satis sardare queunt.*

heç də tam *sardare* “Sardiniyalı kimi başa düşmək”,
Sardare sözü *serare* “cəftələmək”¹ sözünə əsasən belə deyilir, yəni *sardare* “açmaq” deməkdir; buradan da *sera* “cəftə” sözü gəlir ki, onun çıxarılması ilə qapılar açılır.

VII. 109. Ancaq müəyyən məfhumları buraxmağımdan ötrü məni qınayacaqlardan daha çox, bu kimilər haqqında çox uzun yazdığım üçün qınayacaqların olacağından qorxduğumdan, düşünürəm ki, bu rulon indi daha böyük uzunluğa² çatmaqdan, qısaldılmalıdır: taxıl zəmisindəki heç kəs sünbül yığımı³ zamanı kökləri saxladığına görə günahlandırılmır. Ona görə də mən istifadə etməyimiz üçün əşyalara latın adlarının necə verilməsi haqqında⁴ altı kitab⁵ nəzərdə tutmuşam: bunlardan üçünü mən kvestorum⁶ olan Publi Septumiyə və üçünü də sizə həsr etmişəm ki, bu, onların üçüncüsüdür – ilk üçü sözlərin mənşəyi təlimi haqqındadır, sonrakı üçü⁷ isə sözlərin mənşəyi haqqındadır. Əvvəlkilərdən birinci rulon etimologiyanın nə üçün elmin bir qolu olmaması və faydalı olmaması barədə irəli sürülən dəlillərdən, ikinci bunun nə üçün elmin bir qolu olması və faydalı olması barədə dəlillərdən ibarətdir, üçüncü isə etimologiyanın təbiətinin necə olduğundan danışır.

¹ Belə bir etimologiyada Varro məfhumların öz əkslərinə görə adlandırılması əsasında əməliyyat aparır; bax: Sekst Pompey Fest, 122. 16 M., *ludum dicimus, in quo minime luditur*.

² *Liber* və ya kitab əldə tutmaq üçün münasib ölçüdə olan *voumen*, yaxud “rulon”u doldurmaqla ölçülür.

³ O, taxıl gövdəsinin sünbüllərini kəsib saplaqlarını buraxandır.

⁴ Bu cümlə “Quocirca”da, § 110-un ortasında xülasə olunmuşdur.

⁵ II-VII kitablar; bax: v. 1.

⁶ Varro 67-66-cı illərdə müharibədə Pompeyin başçılığı altında quldurlara və Mitridata qarşı və yenidən 49-cu ildə İspaniyada Pompeyin qüvvələri və 48-ci ildə Farsalın qüvvələrində vəzifə tutmuşdur; ancaq məlum deyil ki, bunların hansında onun Septumi adlı kvestoru olmuşdur.

⁷ V-VII kitablar.

110. Sizə göndərdiyim ikinci üçlükdə mövzular müvafiq olaraq bölünür: birincisi yerləri və həmin yerlərdə olan şeylərin adını bildirən sözlərin mənşəyini; ikincisi vaxtların və həmin vaxtlarda edilən şeylərin hansı sözlərlə adlandırıldığını; əvvəlki iki kitabda verdiyim sözlər nəsr yazılarından götürüldüyü kimi, üçüncü – hazırkı kitab şairlərdən götürülmüş sözləri izah edir. Ona görə də¹ mən “Latın dili haqqında” adlı bütöv əsərin üç hissəsini hazırladığım (birincisində adların əşyalara necə verildiyi, ikincisində sözlərin hallara görə necə təsrif olunduğu, üçüncüsündə isə onların cümlələrdə necə birləşdiyi verilir) və birinci hissə indi bitdiyi üçün, bu kitaba son qoyacağam ki, ikinci hissəyə başlaya bilim.

¹ Bu, § 109-un ortasında yarımçıq qalmış cümləni xülasə edir.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
Mark Terensi Varron: həyatı və yaradıcılığı.....	7
V kitab.....	15
VI kitab	119
VII kitab	174

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 21.01.2020
Şərti çap vərəqi 15. Sifariş № 16
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 100

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4